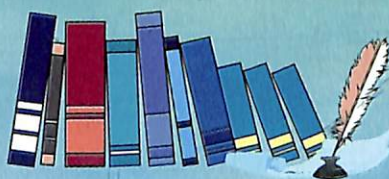

УДК:159.9
Ж 88

Жумагул Жумабоева

**XX АСР ЎЗБЕК
ШЕЪРИЯТИДА
ПСИХОЛОГИК
ТАСВИР МАҲОРАТИ**

88

УДК 159.9.
Ж 88.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

ЖУМАГУЛ ЖУМАБОЕВА

**XX АСР ЎЗБЕК
ШЕЪРИЯТИДА
ПСИХОЛОГИК
ТАСВИР МАҲОРАТИ**

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2004

МУНДАРИЖА

Муқаддима	4
Биринчи боб. XX аср биринчи ярми ўзбек шеърларида эстетик идея ва руҳий манзаралари	17
1.1. 20-йиллар ўзбек шеърларида психологик тасвирнинг ўрни	21
1.2. Сиеат, шеърят ва лирик қаҳрамон қисмати	73
1.3. Руҳий уйғониш тамойили ва шеърятда янгилаш жараёни	133
Иккинчи боб. 70—80-йиллар шеърларида психологик тасвир ва бадиий маҳорат	165
2.1. Тарих, замон ва лирик қаҳрамон маънавий олами	169
2.2. Ҳаёт ҳақиқати ва ғойий-бадиий мушоҳада қўлами	223
2.3. Соф лирик пафос: руҳийт иқлими ва поэтик тасвир кўринишлари	280
Хотима	327

Ушбу монография ўзбек адабиётшунослигида шеърятда психологик тасвир маҳорати баёнланган илк тадқиқотлардан биттаси. Унда ўзбек шеърятининг қарийб бир асрлик та- раққиёт йўллари қузатишга ҳаракат қилинган бўлса-да, асо- сиий эътибор шўро даври шеърати қаратилди. Бунда шеър- тииз юксалишига муҳим ҳисса қўшган бир қатор истеъдодли шоирлар ижоди таниб олинди. Улар шеъратида мустақиллик даври талаблари нуқтаи назаридан ёмлашган ҳолда лирик қаҳрамоннинг ҳар бир давр ижтимоий-сиеий ҳаётига муноса- бати ва ана шу жараёнда юзата келиш руҳий ҳолати манзарала- ри ўранилди.

Масъул муҳаррир:
ЎзР ФА академиги Б.А. НАЗАРОВ
Тақризчилар:
Филология фанлари докторлари
Н. КАРИМОВ, И. ХАҚҚУЛЛОВ

Ж 4603000000-3-722
М356(04)-2004
Рез.2004
ISBN 5-648-02950-0

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, 2004 й.

*Падари бузрукворим
Жумабой Ҳақназар ўғлининг ёрқин
хотирасига бағишлайман*

МУҚАДДИМА

"Ижтимоий ҳаётимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш бошланиб кетганлиги боис маънавий маданиятнинг қудратли қатламлари очилди. Улар халқ руҳиятини ватанпарварлик, миллий ифтихор, бутун дунё учун бағрикенглик томон кескин ўзгартириб юборди. Бу эса халқ Руҳи қудратининг биринчи белгисидир"¹, — дейдилар Президентимиз И.А. Каримов. Дарҳақиқат, халқимизнинг миллий истиқлолни қўлга киритиши катта бир тарихий ҳодиса сифатида, даставвал, унинг руҳий баркамолликка эришуви, дунёқарashi, тафаккури ва маънавий оламида ўзига хос ўзгаришларнинг вужудга келиши учун кенг имконият яратди. Дарвоқе, борлиқ олам, ижтимоий муҳит доимо инсон руҳияти ва тафаккурига ўзининг беқиёс таъсирини ўтказиб келган. Бунинг натижасида инсон маънавий ва руҳий дунёсида вужудга келган ўзгариш, янгилаш жараёнларини бадиий тадқиқ этишни адабиёт ўзининг бош мақсадларидан деб билган. Бадиий ижодда инсон руҳий дунёси тасвирини тадқиқ этиш эса адабиёт илмининг жуда муҳим, анча мураккаб масалаларидандир. Шунинг учун уни мушоҳада айлаш ва қабул қилиш ҳар хил бўлганидек, талқин ва муносабатлар ҳам турличадир. Адабиётшуносликда инсон маънавий-руҳий дунёсини қамраб

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, 1997. 142-бет.

олиш ва хилма-хил манзараларда жонлантириш имтиёзлари назмга нисбатан насрда кенгроқ, деган қарашлар ҳам илгари сурилган. Ҳолбуки, ўзбек шеъриятининг узоқ асрлик тарихи бундай фикр-қарашларнинг бир қадар чекланганлигини тасдиқлайди. Чунки жаҳон шеъриятида бўлганидек, ўзбек шеъриятининг деярли ҳамма даврларида истеъдодли шоирлар инсон қалби ва руҳий оламидаги ҳақиқатларни бутун кенглиги, мураккаблиги ва зиддиятлари билан тасвирлашга эришганлар. Бу даъвонинг энг характерли ва ибратли далили сифатида халқимизнинг улуг мутафаккир шоири Алишер Навоий шеъриятини эслатиш мумкин. Тўғри, бадиий адабиётнинг барча тур ва жанрлари ўз специфик хусусияти ҳамда ички тараққиёт қонуниятларига эга. Шунинг учун улардаги руҳий тамойиллар тасвири моҳияти ва даражаларини бир хил мезон билан ўлчаш мушкул. Ҳар бир тур ва жанрга хос руҳият тасвири уларнинг ички ривожланиш қонуниятлари, принциплари ва ўзига хос хусусиятлари билан диалектик алоқада, узвий бирликда намоён бўлади. Демак, насрий асарларга хос бўлган руҳият тасвирининг принциплари, шакллари ва усулларини шеъриятга ёки драма асарларига айнан тадбиқ қилиш мумкин эмас.

Инсон қалби ва руҳий олами тасвири шеъриятда, академик Иззат Султон сўзлари билан айтганда, "шоир шахси билан эстетик идеалнинг қуймасидан" дунёга келган лирик қаҳрамон руҳий ҳаёти сифатида кўринади. Шу маънода В.Г. Белинскийнинг "поэзия... субъективлик салтанатидир, бу — ички дунёдир, ўз ичида қолувчи ва ташқарига чиқмайдиган ташаббуслар дунёсидир. Бунда поэзия ички дунё элементида, сезувчи ва фикрловчи хаёл доирасида қолади; бунда руҳ ташқи реалликдан ўтиб, ўз ичига ўзи яширинади ва ташқи дунёни ўзида акс эттирган ички ҳаётининг мислсиз жило ва жилваларини поэзияга

ҳадя этади. Бунда шоирнинг шахсияти биринчи планда намоён бўлади, биз ҳамма нарсани фақат ва фақат у орқалигина қабул қиламиз ва англаймиз"², - деган фикрлари ҳамиша ўз кучини сақлаб қолади, деб ўйлаймиз. Дарҳақиқат, ташқи оламнинг инсон қалби ва руҳиятига таъсири унинг ички оламида ўзгариш жараёнларини юзага келтиради. Руҳга таъсир қилган ҳар бир воқеа ёки ҳодиса инсон ҳис ва туйғуларида фавқулодда жўшқин ёки баъзан тушқун ҳолатларни вужудга келтириши мумкин. Қисқаси, ўқувчи шеъриятда ҳаёт ва инсон муносабатларига доир ҳукм ва хулосалар билан асосан лирик қаҳрамоннинг ташқи таъсир самараси ўлароқ юзага келган руҳий ҳолати, субъектив фикр-қарашлари орқали танишади. Лекин булар лирик қаҳрамоннинг ўз шахсияти чегарасида қолиб кетмайди, балки у ўқувчи руҳий дунёсида ҳам худди шундай ҳолат, ҳиссиёт ва кечинмаларни яратади.

Маълумки, руҳ ўз яралиш ва фазилатларига кўра самовий, аниқроғи, илоҳийдир. Ана шунинг учун руҳ инсон қалбига илоҳий нурларни ҳадя этаркан, шу билан бирга уни олий туйғулар оламига ҳам ошно қилади. Бусиз ҳеч қандай шоирнинг қалб ҳаётида шеърхон нигоҳини ўзига бутунлай жалб қила оладиган сифат ўзгаришлари содир бўлмайди. Шу сифат ўзгариши, яъни маънавий-руҳий янгиланиш шеърнинг тақдирини ҳал этадиган моҳият ва гўзаллик асоси сифатида қаралса, асло хато бўлмайди. Чунки буни назардан соқит этиб, шеърнинг ҳиссий ва руҳий қувватини тўғри белгилаб бўлмаганидек, унинг маъно, образ ва тасвир жозибасини ҳам беҳато кўрсатиш мушкулдир. Демак, шоир учун руҳ ва руҳий мазмун қанчалик муҳим бўлса, булар шеършунос

учун ҳам шунчалик аҳамиятли. Шунинг учун биз бутун тадқиқот давомида руҳият ва шеърнинг руҳий моҳиятига алоҳида диққат қилишга ҳаракат этдик. Тан олиш керакки, руҳият тасвирларида ўзбек шеърияти эришган муваффақият ҳам, тажрибалар ҳам таҳсинга лойиқ. Лекин бу муваффақиятлар сингари тажрибалар ҳам илмда махсус текширилмаган. Чунки бундай тадқиқотларни амалга ошириш учун бизнинг назаримизда, фақат адабиётшунослик илмининг кучи ва имкониятлари камлик қилади. Балки шу боис ҳам Ғарб адабиётшунослигида психология (руҳиятшунослик), айниқса, психоанализ фани тажриба ва тадқиқотларига қизиқиш тобора кучаймоқда.

Ўзбек шеъриятида руҳий тасвир кўриниши ва таъмоиллари турли даврларда турли шаклларда зоҳир бўлган. Чунки шеърият давр нафаси, ўша давр кишиси руҳий оламида кечувчи жараёнларнинг лирик қаҳрамон руҳий дунёси билан уйғун манзараларидан яралувчи санъат мулкидир. Шунинг учун шеъриятдаги руҳият тасвири хусусиятларини давр характеридан ажралган ҳолда тасаввур этиш ёки тадқиқ қилиш ҳақиқатга мувофиқ келмайди. Шу нуқтаи назардан туриб, тадқиқотда XX аср ўзбек шеърининг ҳар бир тараққиёт босқичига хос бўлган руҳият тасвирининг намоён бўлиш даражалари, унинг лирик шеърият ривожига ўрни ва аҳамиятини ўрганишга ҳаракат қилинди.

Руҳиятнинг теран тасвири — лирик қаҳрамон ички дунёсининг бойлигини кўрсатувчи асосий хусусият. Зеро, лирик қаҳрамоннинг ўзи яшаётган жамиятда содир бўлаётган ижобий ёки салбий ҳодисаларга муносабати ёхуд ҳаётнинг лирик қаҳрамон қалб ва тафаккур оламига таъсири унинг ички кечинмалари тарзида тасвирланади. Ана шу нарса ўқувчига ташқи олам — объектив борлиқнинг инсон —

² Белинский В. Г. Танланган асарлар. Тошкент, 1955. 134-бет.

субъект — лирик қаҳрамон ички дунёсининг бойи-
шига, руҳиятидаги рангларнинг тиниқлашишига,
сержилолитига ёки бунинг бутунлай акси юзага ке-
лишига сабаб бўлиши мумкинлигидан хабар беради.
Бинобарин, бу ранглар завқбахшми ёки йўқми, нур-
лими-нурсизми, бундан қатъи назар, у ўқувчида
муносабат пайдо қилмай қолмайди. Натижада, ўқув-
чи ўзича фикрлайди, ўз дунёқарашни савиясида ҳукм
ва ҳулоса чиқаради. Зеро, туйғуларида жонланиш,
ҳиссиётида уйғониш сезган, ҳаяжонларига жунбуш
кирган, фикр-ўйларида аниқлик, тиниқликни ан-
лаган, курашларининг мақсадли, ҳулосаларининг
мантиқли бўлиб бораётганлигига кўмаклашаётган
шеърият ҳар бир киши учун ҳақиқий муаллим ва
дил раҳнамосидир. Бас, шундай экан, ўзбек шеърия-
ти лирик қаҳрамонининг ички дунёси, руҳий олами
бойлиги, унинг ижтимоий, маънавий ҳаёт оқимида
таъсири ва руҳий фаоллик даражасини тадқиқ этиш
шеършуносликнинг энг долзарб вазифаларидан ҳи-
собланади. Қолаверса, бутунги кунимиз узоқ ва яқин
ўтмишимиздан ёхуд кечаги ҳаётимиздан тубдан фарқ
қилади. Шу маънода ўтмиш тажрибаларини ўрганиш
илм ва ижод ривожини учун қанча фойда етказса, ко-
мил инсон тарбияси учун ҳам шунча аҳамиятлидир.
Чунончи, 20—30-йиллар лирик қаҳрамони ўзининг
руҳий дунёси билан кейинги давр қаҳрамонларига
ўхшамайди. 60-йиллардан бошлаб эса ўзбек шеърия-
тига кириб келган тўлқиннинг шиддати 70—80-йил-
ларда янада кучая борди. Чунки бу йилларга келиб,
социалистик жамиятда узоқ давр мобайнида илдиз
отган, ҳозирги атама билан ифодалаганда турғун-
лик ҳукмронлик мавқеига эришди. Бунинг оқибати-
да инсон қадри, тарихий ва миллий анъаналар қим-
мати нисбатан пасайди. Маънавий емирилишлар авж
нўқтага кўтарила бошлади. Натижада, ҳаёт ва ин-
сон, жамият ва шахс муносабатларида сохталик, но-

табiiйлик оқибатида келиб чиқувчи зиддиятлар ку-
чини кўрсата борди. Аммо шунда ҳам инсониятнинг
асрлар давомида яратган маънавий хазинасидаги нур-
лар замондошимиз қалби ва йўлини ёритишга хиз-
мат қилди. Бунда бадиий адабиёт, айниқса, шеъри-
ятнинг хизмати беқиёс бўлди. Унинг лирик қаҳра-
мони халқ, миллат учун наф келтирмайдиган
кўпгина номақбул ишларнинг йўлини тўсиш учун
интилди. Аммо бунда, ҳаётга йўл олаётган мавҳум-
лик ҳақидаги қарашларини, қалбига, руҳиятига туш-
ган исён учқунларини пардалаб, яъни мажоз, ки-
ноя ва ишорат усулларида ифодалашга мажбур бўлди.
Шундай бўлсада, бу давр шеъриятида лирик қаҳра-
мон руҳиятининг тасвири теранлашди, яъни ҳаёт ва
инсон қалбига чуқурроқ кириб бориш, унда кечаёт-
ган ўзгаришлар илдизини очиш, руҳий безовталиқ
сабабларини излаш шеърият оқимини янгича ўзанга
йўналтирди. Қисқа қилиб айтганда, шеъриятимиз
лирик қаҳрамони руҳий олами шу қадар теранлик
ва кенглик касб эта бошладики, унда кечаётган ҳар
бир жараён ҳаёт ва жамият билан ажралмас уйғун-
лик касб этди. Яъни шеъриятда руҳий олам — психо-
логик тасвирнинг теранлашуви жамиятда содир бўла-
ётган ижтимоий, сиёсий ва маънавий бурилишлар
натижаси сифатида юзага чиқди. Демак, шеъриятда
руҳият тасвирининг чуқурлашувида бош омил — ҳаёт
ва инсон, яъни жамият ва шахс характеридаги жид-
дий ўзгаришлар муҳим роль ўйнаган экан. Булардан
шундай умумий ҳулосага келиш мумкинки, биз ўрга-
наётган давр ўзбек шеъриятида психологик тасвир
кўлами ўзининг маълум юксалиш даражаларига эга
бўлган. Бунинг ўрганиш ўзбек шеъриятининг тарақ-
қиёт жараёнлари ва бу жараёнларнинг ички ривож-
ланиши ёки ривожланмаганлик сабабларини текши-
риш демакдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ушбу моно-
графия асосан шеъриятимизнинг октябр тўнтариши-

дан то мустақиллик давригача бўлган лирик қаҳрамони руҳий оламини тадқиқ этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Албатта, бунда "Тадқиқотнинг янгилиги нимада?" — деган саволнинг пайдо бўлиши, табиий. Дарҳақиқат, шўро тузими даври шеърияти кенг ва чуқур ўрганилган. Аммо қандай ўрганилган? Мана шу савол бугунги адабиётшунослик олдига турган асосий муаммолардан бири. Дарвоқе, бу катта давр шеърияти ўрганилганда асосий мезон мавжуд тузум ва унинг сиёсати талаблари бўлди. Бундан бугунлай четга чиққан ҳолда шеъриятга баҳо бериш асло мумкин эмас эди. Бугун эса, ушбу шеъриятни мустақиллик даври эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ҳолис тадқиқ этиш зарурдир.

Демак, ушбу тадқиқотнинг юзага келиши учун асос бўлувчи иккита муҳим масала мавжуд:

1) ўзбек шеъриятида психологик тасвир маҳоратига бағишланган фундаментал тадқиқотларнинг камлиги;

2) шўро даври шеъриятини мустақиллик даври талаблари асосида тадқиқ этишга эҳтиёжнинг катталиги.

Маълумки, ўзбек адабиётшунослигида психологик тасвир, яъни руҳият тасвири муаммосини ўрганишга бундан ўтгиз йиллар муқаддам қўл урила бошланди. Бу масаланинг у ёки бу қирралари ёритилган бир неча номзодлик ва докторлик диссертациялари дунёга келди³. Таниқли адабиётшуносларнинг тадқиқотларида эса руҳият тасвирининг баъзи масала-

³ Бекмуродов Ю. Ҳозирги ўзбек романларида психологизм проблемаси // Филол. фан. номзоди ... дисс. Самарқанд, 1973; Шодиев Н. Абдулла Қаҳҳорнинг психологик таҳлил маҳорати ... Филол. фан. номзоди ... дисс. Тошкент, 1973; Абдураҳмонова М. Абдулла Қодирий ижодида психологик тасвир маҳорати // Филол. фан. номзоди ... дисс. Тошкент, 1977; Умуров Ҳ. Психологизм проблемаси ва ўзбек романи // Филол. фан. доктори ... дисс. Тошкент, 1983. Алиев Б. Ҳозирги ўзбек шеъриятида психологизм проблемаси // Филол. фан. номзоди ... дисс. Тошкент, 1994;..

лари — портрет, пейзаж, диалог, нутқ каби компонентлари ўрганилди⁴. Шунингдек, ўзбек шеъриятига доир тадқиқотларнинг кўпчилигида лирик қаҳрамон ва унинг маънавий олами ҳақида ҳам назарий фикрлар илгари сурилган⁵. Профессорлар А. Ҳайитметов ҳамда Б. Саримсоқовнинг тадқиқотлари ва Б. Алиев номзодлик диссертацияси мустасно этилганда, қолган деярли барча ишларда насрий асарлардаги психологик тасвир масаласи ўрганилган.

Б. Алиевнинг номзодлик диссертацияси ўзбек шеъриятида руҳият тасвири муаммосига бағишланган илк тадқиқотдир. Муаллиф унда психологизм муаммоси шакл ва усуллариининг шеъриятдаги кў-

⁴ Қўшжонов М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. Тошкент, 1966; Қўшжонов М. Ҳаёт ва маҳорат. Тошкент, 1962; Қўшжонов М., Норматов У. Маҳорат сирлари. Тошкент, 1968; Норматов У. Талант тарбияси. Тошкент, 1960; Норматов У. Етуклик. Тошкент, 1982; Султонова М. Ёзувчи услубига доир. Тошкент, 1973; Султонова М. Пейзаж санъати. Тошкент, 1984; Саримсоқов Б. Достонларда психологик тасвирнинг характери ҳақида баъзи мулоҳазалар. Тошкент, 1976. 106—114-бетлар; Шодиев Н. Руҳият рассоми. Тошкент, 1977; Абдураҳмонова М. Руҳий дунё тасвири. Тошкент, 1977; Шермухамедов П. Руҳий дунё кўзгуси. Тошкент, 1971; Ҳайитметов А. Дунёвий лирикада психологизм // Шарқ юлдузи. 1977. 6-сон; Исҳоқов Ё. «Хамса»да бадний психологизм типлари // Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1986. 63—81-бетлар; Шодиев Н. Психологик таҳлил принциплари, форма ва воситалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. 2-сон; Шодиев Н. "Сароб" романидаги икки психологик таҳлил воситаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. 4-сон; Абдураҳмонова М. Характер психологизми, муҳит ва типик шароит // Ўзбек тили ва адабиёти. 1975. 2-сон; Абдураҳмонова М. Рус адабиёти ва ўзбек прозасида психологик таҳлил // Ўзбек тили ва адабиёти. 1976. 2-сон.

⁵ Мамажонов С. Услуб жилolari. Тошкент, 1972; Мамажонов С. Шоир дунёси. Тошкент, 1974; Мамажонов С. Лирик олам, эпик кўлам. Тошкент, 1979; Мамажонов С. Ранглар ва оҳанглар. Тошкент, 1978; Каримов Н. Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати. Тошкент, 1964; Каримов Н. Гўзалликнинг олмос қатралари. Тошкент, 1979; Каримов Н. Ойбек. Тошкент, 1985; Каримов Н. Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон. Тошкент, 1991; Назаров Б. Бу

ринишларини ўрганади. Аммо бу иш шеърятда руҳият тасвири масаласини ўрганиш сари ташланган биринчи қадамлардан бўлганлиги учун унда шу мавзунини ўрганишда насрий асарлар тадқиқот услубига хос анъанавийликка риоя қилинганлиги кўриниб туради.

Бадиий адабиётда, руҳият тасвири муаммоси қардош халқлар адабиётшунослигида кенг тадқиқ этилган. Айниқса, бу муаммо рус ва украин адабиётшунослигида чуқур ўрганилган. Бу ўринда улар ҳақида атрофлича фикр юритиш имкони йўқ. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, қардош адабиётшуносликларда дунёга келган фундаментал тадқиқотларнинг барчасида руҳият тасвири муаммоси насрий асарлар мисолида ўрганилган. Аммо эътирофга молик битта тадқиқот номзодлик диссертацияси тарзида украин адабиётшунослигида И.В.Трофимов томонидан "Н.А.Некрасов психологик таҳлил устаси" номи билан амалга оширилган. Бу тадқиқотда Некрасов шеърятдаги руҳият тасвири дворян зиёлисининг дунёга келиши ва улар руҳий олами, шоир ижодида рус кишиси характерининг шаклланиши, психологик образнинг яратилиши билан боғлиқ ҳолда ўрганилади.

сеҳрли дунё. Тошкент, 1980; Назаров Б. Ҳаётийлик — безавол мезон. Тошкент, 1985; Шарафиддинов О. Замон. Қалб. Поэзия. — Тошкент, 1962; Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. Тошкент, 1979; Шарафиддинов О. Ғузалик излаб. Тошкент, 1985; Хурдоёберганов Н. Чўққилар чорлайди. Тошкент, 1975; Рафуров И. Лириканинг юраги. Тошкент, 1982; Рафуров И. Юрак алапта. Тошкент, 1980; Рафуров И. Шеърят — изланиш, демак. Тошкент, 1984; Ҳаққулов И. Бадиий сўз шукуҳи. Тошкент, 1987; Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. Тошкент, 1991; Ҳаққулов И. Шеърят — руҳий муносабат. Тошкент, 1989; Раҳимжонов Н. Давр ва ўзбек лирикаси. Тошкент, 1979; Раҳимжонов Н. Шоир ва давр. Тошкент, 1983; Акрамов Б. Шеърят гавҳари. Тошкент, 1979; Акрамов Б. Дунёнинг бутунлиги. Тошкент, 1989; Шермухамедов П. Истеъдод беҳри, Тошкент, 1977.

Кейинги йилларда ўзбек адабиётшунослигида аҳвол бир қадар ўзгарди, албатта. Бу ўринда икки олимимизнинг илмий ишларини эсга олиш мақсадга мувофиқдир.

Бу ишлардан биринчиси И.Тўлаковнинг "Ҳозирги ўзбек лирикасида давр ва қаҳрамон талқини", иккинчиси Б.Норбоевнинг "Ҳаётни поэтик талқин этиш таомиллари ва маҳорат муаммолари" деб номланган докторлик диссертацияларидир. Бу ишларнинг тадқиқот объектлари яхлит ҳолда олганда 60—90-йиллар шеърятидир. Лекин уларда ечилган муаммолар ўз моҳияти билан бир-бирига асло ўхшамайди.

И. Тўлаков диссертациясида 80—90-йиллар шеърятини таҳлил этилади. Ишда, асосан давр шеърятига хос хусусиятлар, эрк, озодлик, истиқлол, тил, тарихга муносабатнинг янгиланишида Фитрат, Чўлпон меросининг таъсири, миллий қадриятлар ҳимояси, сохтакорлик, сўзбозлик, схематизм, декларативлик сингари қусурлар, лирик қаҳрамон табиятидаги ўзгаришлар, руҳиятидаги иқлимлар, лирик-публицистик оҳангларнинг устиворлиги, тасаввуф фалсафасига қизиқишнинг ортиши, экологик тангликларнинг инсон маънавий оламига таъсири, пахта яккаҳокимлигига қарши кураш, тарихий шахсларга бағишланган шеърлардаги мадҳиябозлик ўрнини руҳий тасвир эгаллаганлиги сингари масалаларни ўрганиш мақсад қилиб қўйилган ва тадқиқотчи бунга эриша олган.

Б. Норбоев эса ҳаётни поэтик тадқиқ этиш принципларидаги ўзгаришларни, эътиқод ва истеъдод нуқтаи назаридан бир-бирига яқин шоирлар шеърятдаги қонуниятларни, тарихийлик ва замонавийликнинг ўзаро боғлиқлигини (руҳиятдаги мутаносиблик ва фарқлар тариқасида), аллегорик-мажозий образлар яратиш маҳорати, фалсафий, интим ва публицистик лирикада шакл ва мазмун, фикр ва туйғу

бирлигини, ғазал, сонет, саккизлик сингари шеър турларидаги замонавий белгиларни, улардаги маънодошлик ва шаклдошлик хусусиятларини ўрганишни диссертациясининг асосий мақсад ва вазифаси сифатида танлаган ҳамда унинг юзага чиқиши учун жуда катта илмий изланишлар олиб борган. Кўринадики, И. Тўлаков ва Б. Норбоев диссертацияларининг айрим ўринларида лирик қаҳрамон руҳияти ҳақида фикр юритилади, лекин у ишнинг асосий мақсади даражасига кўтарилмайди ва маҳсул муаммо сифатида ўрганилмайди. Биз эса монографияда нисбатан бошқача йўл танлаб, XX аср ўзбек шеъриятида лирик қаҳрамон руҳий олами тасвирининг тамойиллари, ривожланиш даражалари ва юксалиш йўллариини ўрганиш ва шу асосда шеърият тараққиётидаги асосий хусусиятларни тадқиқ этишга ҳаракат қилдик. Бу масаланинг ечими қуйидаги вазифаларни амалга ошириш туфайли юзага чиққан:

— аср боши шеъриятининг лирик қаҳрамони ва эстетик идеал проблемасини текшириш;

— 20-йиллар ўзбек шеъриятидаги психологик тасвир тамойилларини белгилаш;

— Чўлпон, Ойбек, Ғ. Ғулом, Х. Олимжон, Уйғун, Зулфия шеърияти лирик қаҳрамонларининг давр пўртаналарига, жамият, тузум ва сиёсатга муносабатлари ва шу жараёнда юзага келган руҳий ҳолатларининг тасвирини тадқиқ этиш;

— лирик қаҳрамон қисмати, нуқтаи назари, унинг даврга муносабати масаласини ўрганиш;

— лирик қаҳрамоннинг зулм ва зўравонлик муҳитидаги оғир ва қийноқли руҳий ҳолати манзараларини таҳлил этиш;

— шахсга сифинишнинг фаш этилиши билан боғлиқ руҳий уйғониш даври — 60-йиллар лирик қаҳрамони маънавий дунёсининг етакчи хусусиятлари ва асосларини очиб бериш;

— 70—80-йиллар шеъриятида психологик тасвирнинг юксалиш йўллари ва тамойилларини кўрсатиш;

— лирик қаҳрамон руҳиятидаги исённинг шеърга кўчиш йўл ва усулларини очиш;

— тарих, замон, келажак ва лирик қаҳрамон руҳий оламидаги уйғунлик сирларини ёритиш;

— ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-маънавий муаммолар, жамият ва шахс муносабатлари замирида пайдо бўлган зиддиятларга лирик қаҳрамоннинг руҳий муносабатини тадқиқ қилиш;

— соф лирик пафос ҳосиласи бўлган шеърларда руҳий ҳолат ва кайфият тасвирларининг ўзига хос томонларини кўрсатиш.

Инсон руҳий оламини бойитиш, унинг маънавий етуқлигини таъминлаш масаласи ҳозирги кунда мустақил давлатимизнинг асосий вазифаларидан бири деб қаралмоқда. Шахснинг маънавий камолоти жамият тараққиётининг бош манбаи сифатида баҳоланмоқда. Бу масalani Президентимиз И.А.Каримов Бирлашган Миллатлар Ташкилоти минбаридан туриб, мустақиллигимизнинг илк кунларидаёқ, тараққиётимизнинг етакчи омилларидан бири сифатида шундай таъкидлаб кўрсатган эдилар: "Энг муҳими эса биз кейинги 75 йил мобайнида яшаб келган маъмурий-буйруқбозликдан иборат тоталитар тақсимот тизими юзага келтирган одамлар руҳиятини, уларнинг тафаккурини ўзгартириш лозим"⁶. Шу нуқтаи назардан ушбу ишда мустабид тузум сиёсати комида ижод қилишга мажбур бўлган, аммо буюк истеъдод қудрати-ла шеъриятнинг асл моҳиятини руҳиятида сақлаган ҳолда ўзбек адабиёти тараққиётига ҳисса қўшган ҳамда мустақиллик мафкураси ва адабиётини яратишга замин тайёрлаган, истиқлолнинг

⁶ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Тошкент, 1996. 50-бет.

ғоявий асосларини бунёд этишда шўро сиёсатининг ҳар қандай тазйиқ ва таъқибларига учрашдан қўрқмай ижод қилган шоирлар шеърияти лирик қаҳрамонлари руҳий — маънавий олами даражаларини тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга молик деб топилди. Монографияда ижоди тадқиқ этилган шоирлар халқим, ватаним дея гоҳ зоҳиран, гоҳ эса ботинан мавжуд тузум ва сиёсатга қарши исён билан яшаган, тил, Ватан, миллат равнақи учун ҳар қандай тўсиқларни енгишга шай турган фидойи фарзандлар тоифасига мансубдирлар. Зеро, ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаётни теран таҳлил этиб, ана шу жараёнда халқ манфаати учун хизмат қилмайдиган омилларни фoš қилган, зимдан кечаётган шовинизмга қарши имконият даражасида курашган миллий шеъриятнинг шиддатли садоси халқимизни ўз мустақиллиги учун курашга чорлаганлиги сир эмас.

Хуллас, қўлимиздаги тадқиқот миллий ҳуқуқларимиз, анъана ва қадриятларимиз қадрланаётган кунларга етишишнинг ниҳоятда қийин ва мушкулотларга тўла бўлганлигини тасдиқлашга ҳам хизмат қилади, деб ўйлаймиз.

Биринчи боб

XX АСР БИРИНЧИ ЯРМИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА ЭСТЕТИК ИДЕАЛ ВА РУҲИЯТ МАНЗАРАЛАРИ

Инсоният тарихи — даврлар мажмуасидан иборат. Ҳар бир давр эса бу тарихга ўзининг яхши ва ёмон томонлари билан муҳрланиб келмоқда. Тарихни даврларга бўлиб ўрганиш одат тусига кирганки, бунинг боиси ҳар бир даврнинг ижтимоий, сиёсий ва маънавий-маданий ҳаётида тарихда қоладиган воқеа-ҳодисаларнинг содир бўлганлигидир. Шу маънода XX аср ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаёти ўрганилса, унинг ҳар бир даври жамият, халқ ҳаётида ўзининг маълум бир изини қолдириб кетганлиги гувоҳи бўламиз. Бу масалани бадиий адабиёт соҳасида олиб қарайдиган бўлсак, унда адабиёт ва санъат давр нафаси, руҳи сифатида халқимиз ҳаётининг кўзгуси бўлгандек туюлади. Дарҳақиқат, бадиий адабиёт ҳар бир даврнинг маънавий даражаси қандай бўлганлигини кўрсатувчи бош манбадир.

Асримиз бошланишиданоқ, ўзбек шеъриятида янгича бир тўлқиннинг кучайганлиги бадиият уммонидан маърифатпарварлик ва жаидчилик адабиётини юқорига олиб чиқди. Бу адабиётнинг лирик қаҳрамонлари мумтоз шеъриятимиз лирик қаҳрамонидан фарқли ўлароқ, илм-маърифатни тарғиб қилишни муқаддас бўрчи деб билди. Ҳамма яхшилик, ёруғлик, бахт-саодатнинг калити илму маърифатда деб бонг урди. Шу заминда ўзининг ижтимоий-сиёсий ҳаёт муаммоларига муносабатини ҳам билдириб ўтди. Айниқса, Чор Россиясининг Ўрта Осиёга мустамолақачилик юришлари оқибатида шеъриятимиз

лирик қаҳрамони руҳий оламида исёнкорлик хусусиятлари пайдо бўлди. Буни 1916 йилги мардикорлик воқеаси туфайли бошланган халқ ҳаракатлари, Жиззах кўзгалони сабабли дунёга келган асарлар лирик қаҳрамонларининг дунёқараши ва ҳаётга муносабатлари яхши исботлайди.

Октябр тўнтариши халқ ҳаётига олиб кирган ўзгаришлар бутунлай янги бир лирик қаҳрамоннинг дунёга келишига сабаб бўлдики, бундай қаҳрамонни шеъриятимиз тарихи ҳеч қачон билмаган. Зеро, бундай "инқилоб" ҳам халқимиз тарихида ягонадир. Тўнтаришгача бўлган лирик қаҳрамон характерида, руҳиятида аждодлар хулқи-хусусиятлари сақланиб, уларнинг қарашларида ҳам анъанавийлик устивор эди. "Инқилоб" билан туғилган лирик қаҳрамонларда эса бундай хусусиятларни кўриш мураккабликни келтириб чиқаради. Чунки шоирлар мамлакатда жорий қилинган сиёсатнинг бадиий талқини сифатидаги асарлар яратишга киришдилар. Ҳали қурилмаган, мустақиллик, эрк ҳақидаги ваъдаларини амалга оширмаган социалистик жамиятнинг афзалликларидан бонг урган шеърларнинг лирик қаҳрамонлари халқ оммасини орқасидан эргаштиришга муваффақ бўлди. Зеро, меҳнаткаш оммага ҳеч ким, ҳеч қачон шўро ҳокимияти, сиёсатчилик чексиз имкониятлар, беқиёс ҳуқуқлар ваъда этмаган. Бинобарин, ҳеч бир давр лирик қаҳрамонлари кўз бойлоқчи ғоянинг, сиёсатнинг бунчалик қурбони бўлмаган. Халқ абадул-абад сиёсатдонларга унчалик ишонмаса-да, аммо шоирига ишонган, унинг ҳар бир сўзини ҳақиқат деб билган. Шу боисдан "инқилоб" билан қайта "туғилган" ёки кўз очган шоирнинг ҳар бир сўзини ҳақиқат деб тасаввур этган халқ шўро ҳокимиятини ўрнатиш, давлатини мустақамлаш ва жамиятини қуриш йўлида жонини фидо қилишдан қайтмаган. Келажагини нурлар оғушида тасаввур қилиб, шу

қуннинг ҳар қандай азобларига дош берган. Ана шулардан келиб чиқиладиган бўлса, 20-йиллар шеърияти ва унинг лирик қаҳрамони қиёфасини қора бўёқларда чизишга тўғри келади. Лекин шуни эсдан чиқармаслигимиз керакки, халқ сингари бадиий адабиёт ижодкорлари ҳам алданди. Улар ишонч ва эътиқодининг алданганлигини сезмай, шўро ҳокимиятига, партиясига садоқат билан хизмат қилдилар.

XX аср биринчи ярми ўзбек шеъриятини ўрганиш шуни кўрсатадики, давр лирик қаҳрамонлари дунёқараши, руҳий оламининг ранг-баранглиги жиҳатидан икки хил тоифага бўлинар эканлар. Уларнинг аксар қисми шўро сиёсатининг фаол тарғиботчиси сифатида кўринсалар, бир хиллари бу сиёсат моҳиятини англаган, унинг келажак учун туғдирадиган хавфини сезган ҳолда муносабат билдирган исёнкорлар тариқасида кўзга ташланадилар. Уларнинг шеъриятида психологик тасвирнинг мукаммал намуналари мавжудки, бундай асарлар ҳақида кейинроқ фикр юритилади.

Янги сиёсат, жамиятни мақтаган шеърлар лирик қаҳрамонлари кўпроқ ҳаётда янгилик яратишга даъват, илм олишга, озодликни қўлдан бермасликка, шўролар давлатининг ички ва ташқи душманларига қарши курашга, хотин-қизларни эркинликка олиб чиқишга, Ленин ва коммунистик партияни, кейинроқ эса "халқлар отаси" Сталинни улуғлашга илҳомлантириш масаласини биринчи ўринга олиб чиқдилар. Чунки давр талаби, тақозоси билан дунёга келган бу шеърят ўз олдида инсон руҳий дунёсини бадиий тадқиқ этишни эмас, балки ҳаётда рўй бераётган ва рўй бериши мумкин деб ҳисобланган ҳодисаларни буюк ўзгариш сифатида талқин этиб, янги бир ижтимоий-сиёсий тараққиёт йўлидан борадиган ва халқни юксак ривожланган жамиятда яшашга мушарраф этадиган давлат кишилари маънавий дунё-

сини "қайта тарбиялаш" ва бойитиш масаласини ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Буни бошқача қилиб айтадиган бўлсак, шоирлар ўз идеалидаги, яъни янги тузум ваъда қилган, аммо реал ҳаётда ҳали исботини топмаган ҳаёлотни, орзу-умидларни, тасаввурида жонланган, шаклланган янгиликлар, воқеа-ҳодисаларни бадиий тасвир этишга интилишган. Мақсад, интилиш шундай бўлгач, бу даврда дунёга келган шеъриятда тўла маънодаги руҳият тасвирининг бўлмаслиги, балки идеалдаги нарсалар акс этиши табиий. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Ҳ.Ҳ. Ниёзий, С. Айний, М. Сўфизода, А. Авлоний, Баёний, Фақирӣ, Мугриб, Девоний, Чокар, С.Муғанний сингари шоирларнинг тўнтаришдан сўнгги даврда яратган асарларини айтиб ўтиш мумкин. Лекин бу ана шундай асарларни ғоявий-бадиий жиҳатдан номукаммал деб айтиш учун бизга ҳеч қандай ҳуқуқ бермайди. Улар ўзларининг ташвиқий, тарғибий ва-зифасини англаган, давр талабига ҳозиржавоб асарлар сифатида дунёга келишди. Бундай шеърият ижодкорлари адабиётга тўнтаришдан илгари қадам қўйган, маълум ижодий тажрибага эга бўлган шоирлар эди. Улар шўро ҳокимияти ўрнатилиб, мустахкамлангач, албатта, яхши кунлар келади, Ватан обод, халқ тинч, мустақил, эркин ҳаёт кечиради деб қаттиқ ишонадилар. Мана шу ишонч туйғуси уларнинг бор кучи, истеъдод ва имкониятини мустақиллик, эрк ваъда қилган "инқилоб", шўро ҳокимияти ва сиёсатини тарғиб қилишга йўналтирди. Уларнинг бу даврда яратган асарлари янги ҳокимиятнинг ўрнатиш ва мустахкамлашда жуда муҳим маънавий таъсир кучига эга бўлди. Адабиётни, шеъриятни севган халқ унга ишонди ва унинг чақирикларини қабул қилди, социалистик жамият қуриш йўлида кучини, меҳнатини аямади. Мана шу социалистик жамиятнинг тўла ва узил-кесил қуриш учун кураш ғояси бадиий

адабиётни то шахсга сиғинишнинг фоида этилишига қадар ўтган давр мобайнида фалаж ҳолатга солиб қўйди. Айниқса, 30-йиллар, урушдан сўнгги давр шеъриятининг аксар қисмини шўро сиёсати мажруҳлантирган шеърият дейиш мумкин. Бу муаммолар ҳақида иш давомида фикр юритилади. Бир сўз билан айтганда, XX аср биринчи ярми ўзбек шеъриятида руҳий олам тасвирига нисбатан ижтимоий, сиёсий оламда кечган ва кечиши тахмин қилинган воқеалар тавсифи, яъни идеалда яралган давлат, жамият, эрк, бахт сингари масалаларни куйлаш биринчи ўринда турди. Аммо шеърият жонида-қонида сақланган бир тола нур — ўзлик туйғуси уни инсон қалби, руҳий оламига мансублик бахтидан бенасиб бўлишдан асраб қолди ва вақти келганда бу нур унинг бутун вужудини ёритиб турди.

1.1. 20-ЙИЛЛАР ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА ПСИХОЛОГИК ТАСВИРНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ

Собиқ иттифоққа бирлаштирилган халқлар ҳаёти оқимини октябр тўнтариши бутунлай боніқа ўзанга буриб юборди. Бу жараён ўз даврида оламшумул сиёсий, ижтимоий ҳодиса сифатида баҳоланди ва миллатлар тақдири ва келажаги ҳақида жуда катта башоратлар қилинди. Ваҳоланки, тарих хулосаси бутунлай бошқа маъно ва мундарижа касб этди. Агар гап шу маънода бадиий адабиёт масаласидан бошланса, унинг қисмати ҳам ўзи мансуб халқниқидан бошқача бўлиши мумкин эмаслиги аён бўлади. Чунки ҳукмрон сиёсат адабиёт халқ онги ва дунёқарашини, ижтимоий, сиёсий ҳаётга муносабатини шакллантиришда ўз қўлида яхшигина ғоявий қурол ва-зифасини бажаришини яхши англари. Шу бойсдан, энг аввало, шўро сиёсати "тарбия"ни бадиий адабиётдан бошлади. Уни яратувчиларнинг ўз ғояларига

садоқатли кишилар сифатида "камол топиши" учун жон-жаҳди билан курашди. Натижада, юқорида айтилганидек, "инқилоб"дан сўнг давр пўртаналарига лоқайд қараган ҳолда шўро сиёсатининг жарчисига айланган шеърият ҳамда ўша сиёсатнинг туб моҳиятини фош этувчи шеърият дунёга келди. Шўро сиёсатини олқишлаган асарлар янги адабиётнинг илк намуналари сифатида юқори баҳоланди. Бу адабиётга кириб келган ёшлар қаламларининг кучини, аввало, катта авлод санъаткорлари ёритган мавзуларда синаб кўра бошлашди. Бу борада Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Миртемир, Уйғун, Ғайратий сингари шоирларнинг илк асарларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Ғафур Ғуломнинг 20-йиллар ижодини ўрганганидан бўлсак, унинг шеърларида шўро тузумини олқишлаш, келажаги ҳақида юксак ғояларни куйлаш хусусияти ниҳоятда устиворлигини кўрамиз. Шоир "Феликс болалари" шеърида "инқилоб" учун кураш йилларида ота-оналаридан жудо бўлган болалар тақдири, келажаги ҳақида ёзар экан, шўро ҳукумати-ни, фирқа ва Ленинни мадҳ этди. "Ленин бизнинг отамиз, Биз сезамиз ҳаммасин: Елкамизда қўлини, Юзимизда нафасин",¹ — деб ёзди. "Тилак" шеърида эса курашаётган халқ сафига қўшилаётган ёш қалб-нинг истаклари, умидлари, орзу-идеаллари ҳақида фикр юритади. Ўша давр руҳи билан нафас олган ёшларнинг умиди буюк қурилишларда ҳамма қатори ғайрат билан иштирок этиш, қалбида куртак ёзган, ўз идеалида шаклланган, янги жамият ҳақидаги орзулар рўёби учун курашиш бўлганлиги, шубҳасиз. Бунда шоир лирик қаҳрамон орзу-умидлари, идеали тасвирида унга ўхшаган ёшларнинг истак-

тилакларини умумлаштириб баён қилишга интилади. Шеърда лирик қаҳрамон ҳис-туйғулари тасвирига нисбатан унинг интеллектуал дунёси манзарасининг акси устунлик қилади ва лирик "мен"нинг ички дунёсидаги ҳиссий тўлғонишлар, ўй-фикрлар оқими уйғунлигидан дунёга келган руҳий ҳолатлари намоён бўлмайди. Балки лирик қаҳрамон ўзининг ташқи оламга нисбатан ташқи муносабатини, кайфиятини билдиради, холос. Шоирнинг "Севгилим..." шеъри ҳам худди ана шундай хусусиятга эга. Унда лирик қаҳрамон ички дунёсида эмас, балки ташқи дунёда содир бўлган ва бўлаётган воқеалардан хабар берилади. Шеърда ўтмиш ва бугуннинг манзараси яратилиб, лирик қаҳрамон қалби, руҳиятига доир чизгилар кўринмайди. Кураш майдонига чиққан пролетар — асар лирик қаҳрамони. Шоир эса унинг босиб ўтган меҳнат ва кураш йўлларининг ҳикоячиси. Бундай хусусият, яъни шеърда шоирнинг мени биринчи планга чиқмай, унинг ҳикоячи, баёнчи сифатида иштирок қилиши, жамиятдаги маълум бир синф ёки гуруҳнинг идеали, интилиши, кураш ва орзуларини ўзида умумлаштирган шахснинг лирик қаҳрамон қилиб танланилиши, бу қаҳрамоннинг эса мавжуд ҳаётга муносабати бир хил ранг ва оҳанг касб этиши 60-йилларгача бўлган ўзбек шеъриятининг катта қисмига хосдир. Бу, аввало, шўро адабий сиёсатининг нотўғри олиб борилганлиги ва шахсга сиғинишнинг даҳшатли оқибати туфайли эди. Унда оддий халқнинг меҳнати қўйланади, лекин уни инсон сифатида ўрганиш, маънавий олами, руҳий дунёси, қалб мулкани бадиий таҳлил этиш бахти жуда камданкам шоирларга насиб этди. Шунинг учун ҳам бу давр шеърияти чуқур психологик хусусият касб этолмади.

Ғ. Ғуломнинг "Қизил байроқ", "Паранжи" шеърларида ҳам ана шундай хусусият аниқ кўринади. "Қизил байроқ"да лирик қаҳрамон ўзи номидан гапи-

¹ Ғулом Ғ. Мукамал асарлар тўплами. 1-жилд, Ташкент, 1983. 21-бет.

ришни зиммасига олади. Ўтмишни қоралаган ҳолда бугунги янги ҳаётни, тузумни қўллаб-қувватлаган лирик қаҳрамон вужудидан куч-қувват ёғилиб туради ва шижоатли ёшлар сиймосини ўзида умумлаштиради. Янги жамият қуриш, ҳаёт ўзанини яхшилашни сари буриш, хотин-қизларни озод қилиб, уларга тенг ҳуқуқ бериш, бу йўлда учрайдиган тўсиқларни енгиш учун нимаики қилиш керак бўлса, барчасини ўзи, яъни ёшлар вазифаси деб билади ва бошланажак курашларга ҳар доим шайлигини изҳор қилади. Ўз-ўзидан кўринадик, бундай шеърдан лирик қаҳрамон руҳий дунёси тасвирини талаб қилиш ҳам ўринсиздай туюлади. Лекин уларни бадиийликдан маҳрум деб ҳам бўлмайди. Бу асарларда руҳий олам тасвири эмас, балки давр кишилари идеали даражасига кўтарилган масалаларни бадиий акс эттириш биринчи ўринда туради.

Ғ. Ғулом шеърларига хос бундай хусусиятларни ўша давр шеърияти учун типик ҳодиса эди деб чегаралаш ҳам мумкин эмас. Чунки ҳар бир давр шеъриятининг умумий бир хусусияти бўлгани каби бу умумийликда хусусийликнинг овози ҳам, албатта, сезилиб туради. Бу тўғрида Чўлпон, Ойбек шеъриятига ажратилган ўринларда фикр юритилади. Лекин Ғ. Ғулом шеъриятига ҳамоҳанг, ҳамфикр шеърлар Ҳамид Олимжон қаламига ҳам мансуб эди. Бу борада шоирнинг аёл озодлиги мавзусида яратилган "Хотин-қизлар", "Синглимга" шеърларини айтиш мумкин. Уларда "инқилоб" ўзбек аёлига бахш этган озодлик мадҳ этилади ва уни қўлдан бермасликка кучли даъват акс этади. Шеърдаги мана шу мадҳия ва даъват туйғуларининг устиворлиги ўқувчини лирик қаҳрамон руҳий оламга олиб киришдан шоирни узоқлаштирган.

Ҳамид Олимжоннинг бошқа мавзуда яратилган шеърлари ҳам янги тузумни олқишлаш, ёшларни

фаолликка чорлаш, келажакни адқаш, озодлик душманларига қарши курашга даъват этиш хусусиятига эга. Булар "Комсомоллар", "Шодлик кун", "Биз ким", "Кашшоф", "Илгари бос, эй кашшоф", "Ҳозирланамиз", "Яна ёшларга", "Ёш куч" сингари шеърлари бўлиб, уларда ҳам фикрловчи лирик қаҳрамон ташқи дунёда содир бўлаётган воқеаларнинг хабарчиси сифатида кўринади.

20-йиллардаёқ ilk машқларини бошлаган Уйғун шеърлари ҳам ғоявий йўналиши, мавзу ва мақсади нуқтаи назаридан Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон шеърларига яқин. Лекин услубий ўзига хослиги билан улардан фарқланиб туради. Уйғун шеърларида ҳам лирик қаҳрамон руҳий дунёси, ички олами тасвирига интилиш, воқеликка руҳият тасвири нуқтаи назаридан ёндашиш бўртиб турмайди. Аммо шеърият шундай бир санъат, гўзаллики, у қайси даврда бўлмасин, қай воқеа тасвирини бермасин ёки қандай инсон орзу-интилишлари, идеали ҳақида ўйламасин, истаса-истамасин, сезилар-сезилмас даражада бўлса ҳам лирик қаҳрамон руҳий дунёсининг баъзи бир қирраларини ёритишга эришади. Аммо бундан Уйғуннинг бу давр шеъриятида руҳият тасвири чуқур бўлган экан деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Айтилган фикр битта Уйғун шеъриятига тааллуқли эмас. Уйғун ҳам замондошлари тутган ижодий йўлдан борди. Шўро ҳукумати ва партия чизган чизиқдан четга чиқишни ҳаёлига ҳам келтирмади. Бадиий адабиётда қандай мавзулар ёритилаётган бўлса, Уйғун ҳам шуларга қўл урди. Аммо у замондошлари сингари ўлкада юз берган ўзгаришларни ўта ижобий баҳолаган ҳолда, улардан бир оз фарқли ўлароқ, лирик қаҳрамон фикр ва мушоҳадаларига ҳиссиётлари, ҳаяжонлари рангини ҳам мувофиқлаштиришга интилди. Лирик қаҳрамон идеалидаги нарсаларга, унинг қарашларига, туйғуларига табиатдан рамз ва ранг

олишга ҳаракат қилди. Ана шу жараёнда шоир тўла бўлмаса-да, лирик қаҳрамоннинг табиатга муносабати фонида дунёга келган руҳий ўзгаришларни маълум даражада очиб беришга муваффақ бўлди. Табиатдан рамз олиш масаласи аслида Уйғуннинг бутун ижоди учун хос хусусият ва шоир услубининг муҳим белгиси. Масалан, унинг "Тонг" шеърини олиб қарайлик. Бу шеър гўё табиатнинг битта ҳодисаси — тонгни таъриф, тавсиф этгандай. Агар шеърнинг моҳиятига чуқурроқ кириб, унда қўлланилган рамзийлик масаласига эътибор берганда шоирнинг тонг тасвири заминида ўша давр таърифи билан айтганда, мамлакат узра юз очган "тонг" — октябрь "инқилоб"ни куйлаётганлигини англаш қийин эмас. Шеърнинг:

:::

Туманга ўралиб йўқолди уйку,
 Ҳар ерда бир гўзал умидли туйғу,
 Ҳар дилда очилди шодлик чечаги,
 Борлиқда қолмади ҳасрат ва қайғу²

мисраларидаги учта — *туман, уйку, чечак* сўзлари шоир айтмоқчи бўлган асосий фикрни ўзида умумлаштиради. Туман — ўтмиш, яъни синфий-феодал жамиятни англатса, уйку — бафлат, жаҳолат кўрбонни бўлган йилларни ифодалайди. Чечак — "инқилоб"дан кейин меҳнаткаш оммага ваъда этилган эрк, озодлик, жўшқин ҳаёт хабари, кишилар қалбида уйғотган қувонч, умид туйғулари рамзидир. Мана шу учта сўз шоирнинг бошқа замондошларининг шеърларида очикчасига айтилган гапларнинг, "инқилоб"ий давр руҳининг табиат раиғларига ўралган рамзий ифодасидир. Лекин шоирнинг Тошкент музофот таълим-тарбия техникумини биринчи мартаба битирувчилар тилидан айтган "Келдик" шеърида рамзийлик

"Тонг"даги сингари бошдан охиригача ҳар битта мисрада ҳукмронлик қилмайди. Шундай бўлса-да, барибир уни асардаги бадиийликнинг асосий белгиси деб ҳисобласа бўлади. Бу шеърда лирик қаҳрамон кўпчилик номидан гапирди. Унинг айтмоқчи бўлган гаплари рамзийлик либосига ўралиб, давр пўртаналари садосидан ажратилган ҳолда ифода этилади. Балки бу бир томондан, ўша пайтда нафис санъат ҳисобланган шеърят учун тўғри йўллардан бири бўлгандир. Балки бу адабиётга, шеърятга ҳайқариб кириб келган В. Маяковский, Ҳ.Ҳ. Ниёзий сингари шоирлар шеърятни руҳига кирган ўқувчи учун ғалатиноқ кўринар. Балки бу курашлар, тортишувлар, иккиланишлардан чарчаган, қалбига нафосатли сўзлардан юпанч, таскин излаган, шулар ёрдамида келажакка нигоҳ ташлаш орзусидаги кишилар учун маъқул туюлгандир. Лекин қандай бўлишидан қатъи назар, шоир ўқувчига ўз фикрини, "инқилоб"дан сўнгги кунлар нафасини етказишга эришган.

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкинки, тилга олинган шоирларнинг илк шеърларида инсон руҳияти тасвири ўрнига, унинг эстетик идеали тасвири биринчи ўринда туради. Уйғун шеърларидаги руҳият тасвири деб тан олинган хусусиятлар ҳам унинг мазмуни, моҳияти ва характерини тўлалигича ифода этолмайди. Бошқа шоирларнинг кўрганимиз — руҳият тасвири сиз дунёга келган шеърларида эса лирик қаҳрамон объектив борлиқ воқеа-ҳодисаларини ўз руҳий дунёси қатламидан ўтказиб, кечинмалари шаклига киритиб эмас, балки уларни қандай бўлса, шундайлигича баён қилади. Шоирлар бугунки кечаги кун, ўтмиш билан муқояса қилиш, улар ҳақидаги фикр ва қарашларини шеърини йўлда айтиш билан кифояланади. Жамиятда "инқилоб"гача ҳукм суриб келган синфий нотенглик кўринишлари, шулар оқибатида халқ бошига солин-

² Уйғун. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 1-жилд. Тошкент, 1964. 27-бет.

ган кулфатлар нафрат билан қораланади, улар шу куннинг руҳи билан инкор қилинади, эрта — келажак ҳақидаги яхши ниятлар, орзу-умидлар куйланади, уларга равнақ бериши лозим бўлган, янги қурилаётган социалистик жамият олқишланади. Буларнинг барчаси инсон, лирик қаҳрамон руҳий дунёси тасвирисиз, аралашувисиз бажарилади. Гарчанд, бу шоирларга дастлаб маълум маънода ҳамрозлик қилишган бўлса-да, Ойбекнинг бир қатор шеърларида, айниқса, Чўлпон шеъриятида даврни, "инқилоб"ни, сиёсатни олқишладан чекинган, миллий озодлик учун ҳаққоний курашувчи лирик қаҳрамон овози эшитилиб қолди. Шеърлар лирик қаҳрамони "инқилоб"ни озодлик мавсуми деб эмас, балки туткунликка маҳкумликнинг боши деб тушунган.

Бу асарлар, аввало, инсон руҳий дунёси манзараларини очишни ўзининг мақсад ва вазифаси сифатида танламаган, инсон эстетик идеалини куйлашни муддао қилган шеърятдан айрича, бошқа бир нафосат олами тариқасида пайдо бўлди. Унинг илди-зи қалб, руҳият оламидан озик олиб турди. Зеро, уларни ташқи олам, воқелик таъсиридан бутунлай узоқда туғилган шеърлар деб бўлмайди. Бундай асарларнинг ижодкорлари ҳам ташвиқий асарлар яратиб, давр талабини адо этаётган шоир ва адиблар билан бир заминда туғилиб, яшаётган кишилар эди. Улар ҳам давр нафасини яхши илғаб, меҳнат қилаётган одамлар. Лекин гап шундаки, ҳаётда содир бўлаётган, воқеа-ҳодисаларни ким қандай англайди ҳамда унинг келажagini қай йўсинда ва аҳволда тасаввур этади? Ана шулардан келиб чиққан ҳолда воқеликлантиради? Лирик қаҳрамон давр долғалари ва пўртаналарига муносабатини қайси шакл ва мазмунда билдиради? Мана шу масалалар нуқтаи назардан Чўлпон ва Ойбек ижодига назар ташланганда мав-

жуд воқелик сабоқлари улар яратган лирик қаҳрамонлар руҳиятида ўзига хос маънолар касб этганлиги кўринади. Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, дастлаб Ойбек шеърияти ҳақиқий эркинлик ва бахтиқболни октябр "инқилоб"и туфайли "қўлга киритган" шоирлар ижоди билан ҳамоҳанглик касб этди. Унинг бундай асарларида ўтмиш манзараси қорангларда кўрсатилди, лирик қаҳрамони руҳиятида сунъий кўтаринкилик ҳукмронлик қилди. Чўлпон шеърияти лирик қаҳрамони эса ана шу нуқтада Ойбек лирик қаҳрамони билан руҳан яқин эмас эди. Чунки, Чўлпон лирик қаҳрамони руҳий олами ниҳоятда ўзига хосдир. Бу ўзига хослик шеърда лирик қаҳрамон руҳий дунёсининг теран, исёнкор, ҳаёт зиддиятларига бефарқ бўлмаган бир тарзда зоҳир бўлишида кўринади. 20-йилларда Чўлпон шеъриятига хос бўлган ушбу хусусиятни унга замондош бўлган барча шоирлар қаҳрамонига нисбат бериб бўлмайди. Зеро, бунда, ҳеч шубҳасизки, ҳар бир шоирнинг ҳаётга, даврга шахсий муносабати, ташқи олам таъсирини қабул қилиш иқтидори ҳам муҳим роль ўйнаган. Чўлпон — улкан талант. Улкан талантлар эса ҳаёт ҳодисаларига ҳеч қачон юзаки муносабатда бўла олмайдилар. Турмушдаги ҳар қандай янгилик ва ўзгариш уларнинг қалб, эътиқод ҳамда мушоҳада қувватига дош берсагина, ўзининг тасдиғига эришади. Акс ҳолда инкор қилинади. Инкор этилганда ҳам туб илди-зи билан инкор этилиб, шоир ёки ёзувчининг руҳонияти енгиб бўлмас катта кучга айланади. Чўлпонда ҳам худди шундай бўлган эди.

Бу даврда "инқилоб" ғалаба қилди, шўролар ҳокимиятни қўлга олди, оддий халқ нимага эришди деган масалаларни таҳлил этиш Чўлпон лирик қаҳрамонининг асосий мақсадига айланди деса, хато бўлмайди. Нима учун? Нега Чўлпон лирик қаҳрамони зиммасига маънавий олам масаласидан ташқари

ижтимоий, сиёсий ҳаёт муаммолари билан шуғулланиш вазифасини ҳам юклади? Бу туйғу Чўлпонда қаердан пайдо бўлди? Ахир, тарихнинг "гувоҳлик" беришича, "инқилоб"дан сўнг Ватан ҳам, халқ ҳам озодликка чиққан эди-ку? Агар ана шу муаммоларга ҳаққоний ёндашиладиган бўлса, бу даврда меҳнаткаш халқ икки ўт ўртасида қоврилмоқда эди. Кимга қарши курашиш керак, ким ҳақу ким ноҳақ, ким уларга озодлик беради, миллий туйғуларни, гурур ва ҳуқуқни ким ҳимоя эта олади — мана шу масалалар оммани аросатда қолдирди. Юрт вайрон, халқ ҳаёти хароб аҳволга тушди. Бундай ўйлаб қаралса, халқнинг боши то мустақилликка эришгунимизча адолатсиз муносабатлар, курашлар гирдобидан халос бўлолмаган экан. Шундай бўлгач, ҳар бир халқнинг ўзлигини таниган зиёли фарзандлари руҳиятида адолатсизликларнинг барча турларига қарши исён уйғониши, табиий. Шу маънода Чўлпоннинг 20-йилларда яратган, ижтимоий адолат учун курашган шеърларининг ҳаёт ҳақиқатидан бино бўлганлигини инкор этиш қийин ва мумкин ҳам эмас. Чўлпонни ана шу жасоратдан яралган шеърлари учун миллатчи эмас, балки миллий шоир сифатида улуғлашимиз, ундаги фидойилик фазилатининг давр фарзандларининг барчасига ёр бўлмаганидан афсусланишимиз, ўзликни асраш туйғусининг, руҳининг ҳаммада бирдек уйғонмаганлигидан ачинишимиз керак эди. Лекин шўро замонида унинг акси қилинди. Чўлпоннинг йигирманчи йиллардаги кўп шеърларида ўқувчи диққатини асосий масалага савол орқали жалб этиш, руҳий муносабатни савол тарзида кучайтириб ифодалаш усулидан моҳирлик билан фойдаланилган. У бир шеърда:

"Нечун очилди кўзим, қайда кетди уйқуларим?
Бу уйғонишда тўлиб-тошди, ошди қайғуларим..."

дейди. Кўринадики, ушбу мисралар замирида лирик қаҳрамон руҳий дунёсидаги беқийс изтиробнинг алангаси мужассам. Зеро, 20-йиллар сиёсатчилари, кўпгина шоирлари "Уйғон!" деб бонг уришди, халқни "инқилоб" ғалабаси очган янги дунё — шўролар ҳокимиятини мустаҳамлаш учун унинг душманларига қарши курашга сафарбар этишди, адолат истаб кўтарилган миллий исён ҳаракатларини бостиришга даъват қилишди. Бу бутун оммани ишонтирган, орқасидан эргаштирган ғоянинг, эътиқоднинг шиори ва мақсади эди. Бунга эришилди ҳам. Чўлпон эса халқнинг уйғониб, курашиб, ҳеч нарсага эришолмаётганидан изтироб чекди.

Шоир лирик қаҳрамони қалбининг изтироблари "Юпанмоқ истаги" шеърида яхши ифода этилган. Лирик қаҳрамон ниҳоятда тушкун руҳда. Уни давр воқеа-ҳодисалари ана шу кўйга солган. У атрофга боқиб, кўнглини юпантирувчи нарсалар, руҳини суявчи кишиларни ахтаради. Тушкун аҳволдан қутулишнинг чораларини излайди. Адашиш, алданишнинг инсон учун нақадар оғир қисматлигини ҳис қилади. Шу боисдан лирик қаҳрамоннинг қалби дардига чулғовчи туманга асир. Қалб эса фақатгина "аччиқ сўзлар"дан тасалли кутади:

Турмушда, хаёлда... ҳар бир нарсада
Ёлғиз алданишни кўрган бир банда
Борлиққа қарғишлар ёғдирган танда
Балки юпатғуси у аччиқ сўзлар?³

Дарҳақиқат, ҳаёт сўқмоқларида алданган, адашган киши бориб-бориб ақли етгач, ўзини қарғай бошлайди. Қалби, виждони олдида нимаики гуноҳ қилган бўлса, бунинг учун ўзини асло кечира олмайди. Чўлпон лирик қаҳрамони руҳий дунёси ана шу адаш-

³ Чўлпон. Яна олдим созимни. Тошкент, 1991. 439-бет.

ганлик фожиасидан азобга тўлган. У келажак — озода келажакка йўл кўрсатувчи, нажоткор йўлчи юлдуз-ни ахтаради. Уни тополмагач, саробга айланаётган орзу ва хаёллар дунёсидан узоқлашгиси, ҳақиқатга қўл чўзгиси келади. Аммо унга атроф бўм-бўшдек, нажоткормиз дея бонг урганлар ўша бўшлиқда го-йиб бўлгандек туюлади. Лекин лирик қаҳрамоннинг тушкун руҳи бугунлай сўниб кетмайди. Қалбида ҳали умид чироғи ўчмаган:

Ўйланган ўйларга кўнгил юпанмас,
Кўнгилнинг истаги ўй билан қонмас,
Айтарлар, бу тунда ёруғ шам ёнмас,
Чақмаса гугуртни асл ўғиллар...⁴

"Асл ўғиллар"ни ҳақиқат учун курашга чорлаш билан Чўлпон лирик қаҳрамони умид чироқларига нур излагандай туюлади. Мана шундай туйғу — курашлар оқибатида хароб бўлган Ватан вайроналари устида қалбдан қонли ёш тўкиб йиғлаш ҳиссиёти ёш Ойбекнинг лирик қаҳрамонини Чўлпон лирик қаҳрамони билан руҳан яқинлаштирди. Чўлпон Ойбекка нисбатан анчагина ижодий тажрибага эга бўлганлигидан, "инқилоб" ғалабасидан сўнг уни улуглаб шеър битмади. Қанчадан-қанча қаламкаш дўстлари "инқилоб"га мадҳу сано ўқиб, ҳайқирганда унинг лирик қаҳрамони изтироблари ичра қалб қонида қоврилди. Ойбек эса юқорида айтилганидай, мақтовга бой шеърлар ҳам яратди. Аммо ҳаёт ҳақиқати руҳан уйғоқ шоирни — ёш қалбни изтироблар гирдобига ташлаб ўтган дамлар кўп бўлди. Ана шу вақтда Ойбекнинг давр руҳини, ҳаёт ҳақиқатини англаб етган лирик қаҳрамони майдонга чиқди. Ойбекнинг бундай асарлари ҳақида фикр юритилганда, у Чўлпон сингари тушкун кайфиятга берилганликда, иккила-

ниш туйғулари ичра қолиб, шўролар позициясидан чекинганликда айбланди.

Бундай фикрлар эл назарига тушган таниқли адабиётшунос олимлар томонидан илгари сурилганлиги учун, улар анча узоқ вақт умр кўрди. Бу ўринда Ойбекнинг сафдоши ва дўсти, профессор Ҳ. Ёқубов фикрларини эслатиш мумкин. Олим ёзади: "Шоир сезгилари, ҳаяжонлари ва субъектив таассуротлари ташқи дунёдан, совет оламининг реал ҳақиқатидан узилиб қолади. Унинг индивидуал онги ойнасида турмуш воқеалари бузилган, айнитилган ҳолда акс этади, воқелик ўзининг ҳаққоний ифодасини топмайди, унинг узук-юлуқ парчалари эса субъектив тасаввурлар ва туйғулар гирдобига кўмилиб, бузиб кўрсатилади"⁵. Ҳ. Ёқубовнинг бу фикрлари Ойбек ижодий эволюциясини кўрсатишда адабиётшунослар учун яқин йилларгача бир йўлланма вазифасини ўтаб келди. Ойбек шеъриятининг дастлабки даврлари ёхуд 20-йиллар адабиёти ҳақида ёзишни истаган ҳар бир олим ушбу фикрга суяниб иш кўрди. Ҳатто, ўзбек адабиётшунослигининг сермахсул тадқиқотчиларидан бири, Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси С. Мамажонов ҳам юқорида қайд этилган йўлдан бориб, "Ижодкорнинг (яъни, Ойбекнинг — Ж.Ж.) воқеликка нисбатан ноаниқ, нотўғри гоёвий позицияда туриши, сиёсий сезгирлигининг етишмаслиги, объектив ҳақиқатдан кўра ўзининг тор субъектив қарашларини ифодалаши уни ҳаётдаги ижтимоий-сиёсий ва фалсафий масалаларни нотўғри баҳолашга олиб келди ва бадий тафаккурдаги бу мураккаблик унинг образлар системасида ҳам ўз муҳрини қолдирди"⁶, — деб ёзган эди. Ойбекни воқеликни бузиб талқин қилганликда айблаш унинг

⁴ Чўлпон. Ўша асар. 440-бет.

⁵ Ёқубов Ҳ. Гоёвийлик ва маҳорат. Тошкент, 1963. 10-бет.

⁶ Мамажонов С. Услуб жиловлари. Тошкент, 1972. 86-бет.

лирик қаҳрамонининг ижтимоий, сиёсий ҳаётда юз бераётган адолатсиз ўзгаришларни теран англаган ҳолда унга тўғри муносабатда бўлганлигининг инкор қилиниши эди. С. Мамажоновнинг: "Ойбекнинг дастлабки бир қатор шеърларида танҳолик, тушкунлик, индивидуализм ва дард-ҳасрат туйғулари ҳукмронлик қилади. Унинг баъзи шеърларида "руҳида фиғонлар" бўлган лирик қаҳрамон гавдаланадики, у қайноқ ҳаётдан, меҳнат ва ижоддан чеккаларга чиқиб кетиб, якка яшашни истайди, ўзини кузги япроқларга ўхшатади, руҳан эзилади, табиатга қараб созининг "синиқлиги" ва сўзининг нўноқлигидан нолийди. Унинг диққати кўпроқ ҳасрат, хазонлик ва қоронғилик томонда бўлади"⁷, — деган фикрлари шоир лирик қаҳрамонининг руҳиятида акс этган ҳаётнинг ҳаққоний манзарасини шўро даври сиёсати талабига кўра таҳлил ва талқин қилишдир. Ҳ. Ёқубовнинг "лирик қаҳрамон руҳидаги тушкунлик" ҳақидаги қарашларига С. Мамажоновнинг ушбу фикрлари уйғунлашиб кетган. Натижада, Ойбек илк ижодида хос бўлган психологик тасвирнинг шўро адабиётида дунёга келган илк намуналарини сиёсат талабига мувофиқ рад қилувчи илмий замин мустаҳкамланди.

Лекин бу фикрлар билан биргаликда, кейинчалик Ойбек ўзининг тўғри йўлини топиб олиб, иккиланувчи туйғулардан қутилиб, даврни, воқеликни қувноқ кайфият билан куйлай бошлади, деган мазмундаги қарашлар ҳам илгари сурилди ва унинг "Товушим" шеъридан мисоллар келтирилиб, шоир ижодида бундан кейин вужудга келган кўтаринки руҳга эътибор қаратилди.

Ойбекнинг қораланган "Чолғу товуши" шеъри 1922 йилда, "инқилоб" ғалабасидан беш йил кейин

⁷ Мамажонов С. Ўша жойда.

дунёга келган. Бу йиллар бутун шўро адабиётида янги тузумнинг гуллаб-яшнаётган даври деб баҳоланган. Аммо Чўлпон ва Ойбек лирик қаҳрамони бу вақтда Ватан, халқ ҳаётининг ниҳоятда маҳзун ва ночорлигидан фарёд чекишган. Ойбекнинг "Чолғу товуши" шеъридаги лирик қаҳрамон, бизнингча, давр руҳи билан яшаган. У ҳали келажак ҳақида куйлашдан аввал, бундан олдинги йиллар ҳаёти манзарасини, ўша даврда оғир ҳаёт кечирган ёш йигитнинг руҳий дунёсини ва шу кунги алғов-далғов кунлар ҳақида ўйлаётган лирик қаҳрамоннинг ҳаётга муносабати замирида уйғонган туйғуларини акс эттирган. Зеро, 20-йиллар шеъриятида икки даврни — феодализм ва қурилаётган социализм даврини қиёслаш, эски тузумни қора бўёқларда, янги тузумни турфа, айниқса, қизил рангда тасвирлаш расм бўлган. Ойбек, эса "Чолғу товуши"да лирик қаҳрамоннинг қийналиб яшаган, кўнглини, руҳини чўктирган даврнинг моҳиятини очишга, унинг ижтимоий асосларини ёритишга ҳаракат қилган. Шоир "қоп-қоронғи ўрмон", "ёлғиз"лик, "қора, қалин булутлар", "маъюс, қайғуланиб турган оғочлар", "инларини ташлаб кетган қушлар" ҳақида ёзганда, албатта, битта ўзининг эмас, балки тўнтаришгача ва ундан кейин босқин ва зўравонликлар туфайли бутун халқнинг бошига тушган машъум кунларни эслайди, қалбига, руҳиятига чўккан ғамнинг, маъюсликнинг ранглари раамзларда акс эттиришга интилади:

Қоп-қоронғи, кенг бир ўрмон ичида
Ҳайрон бўлиб, ёлғизгина турардим.
Ўрмон кўкин, қора, қалин булутлар
Қоплаганди, куёш нури тушмасди.
Бу ўрмоннинг оғочлари ўксиздек
Маъюс бўлиб, қайғуланиб турарди.
Энг ёқимли, хуш товушли қушчалар
Ўз инларин ташлаб, учиб кетганлар.

Тонг чогида, лекин еллар эсмасди,
Ҳеч товуш йўқ, тинчлик ҳукм суларди.⁸

Агар шеърға диққат билан назар солинса, аввало, "кенг ўрмон"нинг ҳолати эътиборни ўзига қаратади. Чунки у қанчалик кенг бўлмасин "қоп-қоронғи". Бу ҳам етмаганидек, у "қора, қалин булутлар" қуршовида қолган. "Ўрмон" тимсолига ҳар ким ҳар хил маъно бериши мумкин. Лекин унинг рамзий тимсол эканлигини ҳеч ким инкор эта олмайди. Шоир нишонни жуда тўғри олган. Шунинг учун сезгир ва зукко шеърхон "Ўрмон" фожиаси замирида бошқа бир улкан фожа яширинганини тез илғайди. Шунда унинг тасавурида ўрмон беихтиёр Ватанга айланади. Ўрмон бағридаги маънос ва қайғулиниб турган "оғоч"лар энди шунчаки оғочлар эмас, юрти, элига ҳамдард одамлардир. Шеърда умумий муҳит ҳам аниқ гавдалантирилганки, унда маъносликдан ташқари "ҳеч товуш йўқ тинчлик" ҳукмрондир. Аммо бу машъум сукунатнинг бир нарсаси кучи етмайди. Бу — миллий шуур, миллий ғурур ва миллий маслакдир. Шу боис "узоқ ердан" эшитилган "миллий чолғу, миллий куй" нечоғлик ҳазин бўлмасин, лирик қаҳрамонга нажот муждаси бўлиб эшитилади:

Ушбу чоғда бир чолғунинг овози
Узоқ ердан мунгли, мунгли эшитилди,
Бу ёқимли, миллий чолғу, миллий куй
Танларимни жимирлатди, оҳ... ярамга туз сепди.⁹

Шеър ўқувчини қанчалик оғир ва фожиали ҳаёт манзараси билан юзма-юз қилмасин, охир-оқибатда унинг кўнглини умидсизлик, чорасизлик қайғусидан халос айлайди:

Ичимдаги қайғу, алам ўтлари
Жўшқин уриб, учкун каби учишди.
Бу чолғунинг дардли, мунгли овози
Булбулларнинг сайрашидан яхшийд.¹⁰

Навқирон Ойбек қалбини эзган давр дардлари, халқининг жонини оғритган зулмкорликлар нега шоир миллий туйғуларини ёлқинлантормаслиги, уни исёнга ундаслиги керак?! Нега энди шафқатсиз ҳаёт ҳодисаларининг жонли гувоҳи бўлган Ойбек қалбининг яраларига "миллий чолғу, миллий куй"дан малҳам изламасин?!

Хўш, "булбулларнинг сайрашидан" ҳам яхши бу "чолғу"нинг соҳиби ким эди? Эркин онг ва ҳур виждонга ҳеч қандай золим эғалик қила олмаслигига қатъий инонган Чўлпон эди. Шеърнинг охириги тўртлигидаги "Ётма ўғлон, уйғон, кўз оч, ухлама!" даъваткор сатри Чўлпоннинг "Кишан кийма, бўйин эгма, ки сен ҳам ҳур туғилгансен..." деган фикрларига ҳамоҳанг бўлиб, уни хотирга келтириши ҳам тасодифий эмас. Албатта, ёш шоирнинг ўз руҳиятида миллий куй ва оҳанг уйғонмаганида "узоқ ердан" таралган чолғу овозидан у бунчалик таъсирланмаган бўларди. Аммо бундай бедорлик ва таъсирланиш фақат Ойбек ёки унинг лирик қаҳрамонига хос эдими? Йўқ, албатта. Йигирманчи йилларда шўро даври қуллигига кўникамаган ва кўника олмаган ватанпарварларнинг сони оз эмас. Ойбек ўз шеърида ана шундай кишиларнинг дард ва истакларини ҳам умумлаштирган деса, хато бўлмайди. Шеър охиридаги мана бу сўзлар юқоридаги хулосани қувватлайди:

Кўп ўтмади, роҳатларим йўқолди:
"Ётма, ўғлон, уйғон, кўз оч, ухлама!"
Деган куй-ла чолғу уни йўқ бўлди.
(Билолмадим бу чолғуни ким чолди?)¹¹

⁸ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 1-жилд, Тошкент, 1975. 11-бет.

⁹ Ўша жойда.

¹⁰ Ўша жойда.

¹¹ Ўша жойда.

Кўринадики, Ойбек ҳам, Чўлпон ҳам халқдаги ишонувчанлик хусусиятидан фойдаланиб, унинг ҳаётига душманлар маккорона оғулар ташлаганлигини англаб етишган. Шу боисдан Чўлпон лирик қаҳрамони "асл ўғиллар"ни озодлик чироғини ёқиб — "тугурт чақиб", халқ ҳаётига, унинг руҳиятига нур олиб киришга даъват этса, Ойбек лирик қаҳрамони ўша "асл ўғиллар"ни "Ётма, ўғлон, уйғон, кўз оч ухлама!" — дея ғафлатдан бош кўтариб, ҳақиқат учун курашга чорлайди.

Булардан хулоса шуки, Чўлпон ҳам, Ойбек ҳам келажакдан умидлари бугун халқ умиди, интилиши билан уйғунлик касб этгандагина рўёбга чиқишига ишонади. Уларнинг қалбига, руҳиятига қувват излаб талпинган лирик қаҳрамонлари учун халқ тоғдек таянчга айланади.

Зеро, Чўлпон ўз юрти, халқини бошқаларга, айнан ўша миллатчи деган ёрликни унинг бўйнига илдиришга муваффақ бўлган "дўстлар"га нисбатан бутунлай бошқача, чин маънодаги меҳр-муҳаббат билан севган, ишонган, ҳурмат қилган, уни муқаддас билиб, сажда қилган. Мана шоирнинг асрлар давомида эрксизликдан эзилиб, оғир меҳнатдан тинка-мадори қуриб, лекин юрагида исён билан яплаган, унинг қуввати билан зулм салтанатини, тожтахтларни йиқитиш қудратига эга бўлган халқнинг буюк иродаси ҳақидаги фикр ва туйғулари тасвири:

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир!

Халқ кўзғалса куч йўқдирким, тўхтатсин,
Қувват йўқким, халқ истагин йўқ этсин.

Халқ исёни салтанатни йўқ қилди,
Халқ истади, тож ва тахтлар йиқилди...

Халқ истади: озод бўлсин бу ўлка,
Халқ истади: озод бўлсин бу ўлка,

Кетсин унинг бошидаги кўланка,¹²

¹² Чўлпон. Яна олдим созимни. Тошкент, 1991. 408-бет.

Шу даврда Чўлпондан бошқа шоирлар ҳам халқ — меҳнаткаш омма кучи билан амалга ошган "инқилоб"ни мадҳ этишган. Халқни янги-янги "меҳнат зафарлари" сари чорлашган. Аммо Чўлпоннинг "Халқ" шеъридагидек, унинг қудратига аниқ ва юксак баҳони беришда бутунлай бошқа йўлдан боришган. Уларда яратилган халқ мустақил эмас, балки эргашувчи омма сифатида талқин этилган. Чўлпон:

Бир кўзғалур, бир кўпирар, бир қайнар,

Бир интилар, бир ҳовлиқар, бир ўйнар.

Йўқликни-да, очликни-да йўқ этар,

Ўз юртини ҳар нарсага тўқ этар...

Бугун кучни халқ ичидан олайлик,

Кучоқ очиб халқ ичига борайлик!¹³

дер экан, бирон бир сатрда "инқилоб" сўзини ишлатмайди. Лекин унинг халқ кучи билан амалга ошганлигига ишорат бор. Шоир шунчалик қудратга эга бўлган халқнинг боши берк кўчаларда қолиб кетмаслигини, қалби ҳақиқат нуридан мунаввар бўлишини истади. Зеро, бу давр шеъриятида "инқилоб" бош мавзу эди. Дастлабки пайтларда унга умид боғлаган Чўлпон бир оз вақт ўтгач, кутганларининг рўёбга чиқиши ниҳоятда қийинлигидан, халқ ҳаёти ўзгармасдан, оғирлигича қолиб кетаётганлигидан норозилик туйғуларига эрк бера бошлади. Шоир гап "инқилоб"нинг амалга ошганида эмас, балки унинг халққа нима беришида ва бераётганлигида эканлигини яхши англаб етди. Шунинг учун ҳам Халқ қудратининг нималарга қодирлигига алоҳида урғу берди. Бу жиҳатдан шоирнинг "Кураш" шеъри ҳам ниҳоятда характерли. "Халқ"даги ғоя, "Кураш"да янада ривожлантирилди. Ижтимоий адолатни барқарор этиш учун кураш лирик қаҳрамоннинг бош мақсади. У чай-

¹³ Ўша жойда.

қалиб турган нотинч ҳаёт, давр руҳи билан ҳамна-
фас. Уни "чақиргувчи, ўқиргувчи" қудратли бир то-
вуш ўзига асир айлайди. Зеро, бу товуш "Ботирлар-
нинг жон сўраган товуши" эрур. Бу товуш гарчи жон
сўраса-да, у моҳият эътибори билан умидбахш. Чун-
ки шу товуш "Яқиндаги зўр курашнинг бошидир".
Ушбу кураш — имон кураши бўлганлиги учун ҳам
мурасасиздир:

...Кенг юракда тура олмай, сиғолмай
Тошиб кетган йўқсилдаги имондир.
Улуғ, қаттиқ ағдаргувчи бир кураш,
Ё бор бўлиш, ё йўқ бўлиш.
Йўқ — яраш!¹⁴

Агар озодлик, эрк учун кураш "йўқсилдаги
имон", эътиқод юксаклигига кўтарилиши шеърнинг
бош ғояси сифатида қаралса, шоирнинг эрк ва адо-
лат учун бош кўтарган миллий истиқлолчилар томо-
нида эканлиги ўз-ўзидан равшанлашади. Чунки,
Чўлпон лирик қаҳрамонида халқ бошидаги "қора
кўланка"лар билан мурасага келиш хоҳиши асло йўқ.
Қалбидаги қасос, интиқом туйғуси шу даражада куч-
лики, у икки йўлдан бирини танлашга қарор қила-
ди: "ё бор бўлиш, ё йўқ бўлиш", "Яраш" — мурасаю
мадорага келиш фикридан умуман узоқ. Буларни
Чўлпон лирик қаҳрамонидаги мустақиллик учун ку-
рашга отланиш белгиси сифатида баҳоламоқ керак.
Ана шундагина ўз эркини халқ эркида кўрган шо-
ирнинг эътиқодида устиворлиги ойдинлашади. Де-
мак, Чўлпон ҳаётдан шеърятга кўчирган бу ҳақи-
қатга юзаки қараш мумкин эмас. Зеро, давр ҳаётида
мураккабликлар, англашмовчиликлар, адашиш ва
зўравонликлар сонсиз бўлиб, унда яшашнинг ўзи
ҳеч ким учун осон кечмаган. Шу ўринда тарих фан-

¹⁴ Ўша асар. 420-бет.

лари номзоди М. Ҳасановнинг "Туркистон мухто-
рияти: ҳақиқат ва уйдирма" мақоласига мурожаат
қилиш фойдалидир. Олим мақолада октябр тўнтари-
шидан сўнг ўзбек халқи, хусусан, Фарғона меҳнат-
кашлари бошига солинган кулфатлар ҳақида, ҳуж-
жатларга суянган ҳолда, фикр юритади. Шу жараён-
да Бутунроссия МИКнинг Турккомиссия ва РСФСР
ХКСнинг Туркистон ишлари бўйича аъзоси Ф.Го-
лошекиннинг "Известия ЦИК Туркеспублики" рўз-
номасининг муҳбири билан суҳбатидан қуйидаги кў-
чирмани келтиради: "Фарғона аҳолисининг кайфия-
ти аввалгидан ҳам тушкун, бунга сабаб масъул
органларнинг нотўғри, жинояткорона сиёсатидир.
Совет ҳукумати байроғи остида ҳаммаёқда бедодлик
ва шахсий манфаат йўлида ўз мавқеидан фойдала-
нишга интилиш ҳукм сурмоқда, бу эса европалик
аҳоли ичида имтиёзли гуруҳларни ташкил этди. Му-
сулмон оммасига муайян ишончсизлик бор. Мусул-
монларга қуйи ирқ сифатида қарашлар умумий но-
мақбул сиёсат ва европаликлар очиқ-ойдин олаёт-
ган имтиёзларнинг нақдлиги билан қўшилиб, юқори
даражада танг шароитни юзага келтирди ва мусул-
монлар оммасида норозилик уйғотди... Европалик-
лар билан мусулмонлар ўртасида кўрсатилган сабаб-
ларга кўра туғилган қарама-қаршилиқ, Совет ҳоки-
миятининг Фарғонадаги вакиллари томонидан
узоқни кўзламай олиб борилган сиёсат, айтиш мум-
кинки, босмачилик ривожланишининг асосий оми-
ли бўлди"¹⁵.

"Инқилоб" бешигини тебратган "улуғ халқ" ман-
сабдор вакилининг ҳақиқатни тан олиб, янгича сиё-
сатнинг нотўғрилигига иқдор бўлганлигини ва уни
ошқора айтганлигини ҳужжатлар тасдиқлаб тургани-

¹⁵ Ҳасанов М. Туркистон мухторияти: ҳақиқат ва уйдир-
ма// Фан ва турмуш. 1990, 11-сон.

да, Чўлпон кайфиятидаги, унинг лирик қаҳрамони руҳиятидаги исённинг илдизлари униб чиққан ҳақиқатни нега рад қилиш ёки қоралаш керак? Айни пайтда, шуни таъкидлаш лозимки, ҳаёт оқимини, муаммоларини чуқур англаб, таҳлил этиш иқтидорига эга бўлган сўз санъаткоригина бадиий адабиётда унинг аслига ниҳоятда яқин тасвири беришга эришиши мумкин. Бинобарин, Чўлпоннинг ижтимоий адолат, ҳақиқий озодликни истаб ёзган шеърлари ҳаёт, давр муаммолари руҳига уйғун шеърлардир.

Шоирнинг "Кўнгил" шеърида эса ижтимоий ҳаёт тасвири кўнгил, руҳият тасвири билан ниҳоятда чуқур уйғунлик касб этади. Шеърда тушкун кайфият ва уни кўтаришга интилиш устивор. Лекин инсон руҳиятига, қалбига баъзи бир сабаблар натижасида мунг, ғам чўкиши мумкин. Уни ижтимоийлаштириш, умумжамият кайфияти сифатида талқин этиш тўғри эмас. Аммо "Кўнгил" шеърида шоирнинг шахсий ҳиссиётига нисбатан ижтимоий-фалсафий моҳият устунлик қилади.

Шеър "Кўнгил"га мурожаат билан бошланади. Нега айнан кўнгилга? Негаки, кўнгил илоҳий, маърифий, ишқий ҳақиқатлар маркази бўлганидек, ижтимоий ҳолатларнинг ҳам кўзгусидир. Шу кўзгуга қараб, инсоннинг давр ва замонига, давр ва замоннинг эса инсонга муносабатини билиш мумкин. Албатта, инсон кўнгли ҳамма нарсани ўзига яқин, хусусан, дўст кўравермайди. Лекин Чўлпон кўнгилнинг "кишанлар бирла" дўстлашу-видан баҳс очганки, шу фикрнинг ўзиёқ эрксизликка кўникишга тиш-тирноғи билан қаршилигини билдиради.

Кўнгил, сен мунчалар нега,
Кишанлар бирла дўстлашинг?¹⁶

¹⁶ Чўлпон. Яна олдим созимни. 444-бет.

Кишанлар билан дўстлашиш — қуллик ва қарамликка кўникиш демак. Бундай кўнгилнинг фарёди ҳам, доди ҳам бўлмас. Шоир ана шу сустликка қарши. Шеър шу фожиага қарши ёзилган. Бироқ фожианинг ижтимоий-ахлоқий асоси, яъни туб сабаби бошқа. Шоир шу асос ва сабабни ёритишга киришиб, дейди:

Ҳақорат дилни оғритмас,
Тубанлик мангу кетмасми?
Кишанлар парчаланмасми?
Қиличлар энди синмасми?¹⁷

Кишан, ҳақорат, тубанлик бир-бири билан эргашиб келади ва қуллик заминини мустаҳкамлайди. Ҳақорат ва тубанликка қарши бош кўтариб, кишанларни парчаламоқ учун жасорат зарур. Акс ҳолда Чўлпон шеърда: "Қиличлар энди синмасми?" — деган саволни ўртага ташламасди. Шеър сўнгида шоир инсон эркининг дахлсизлиги, у ҳур туғилган экан, албатта, ҳур яшаши зарурлигига эътиборни тортаркан:

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсен.
Кишан кийма,
Бўйин эгма,
Ки, сен ҳам ҳур-туғилгансан!...¹⁸

дейди. Шоир руҳиятидаги ана шу эркпарастлик уни келажак кунларга умид кўзлари билан қарашга ундади. Унинг вужудида ҳур туғилиб, тутқун яшаб ўтмаслик учун кураш руҳи, туйғуси туғён қилди. Шунинг учун ҳам Чўлпондек ватанпарвар, халқпарвар, адолатгўй кишиларни йўқ қилиш золим ва сотқинларнинг мақсадига айланди. Ҳолбуки, Чўлпон

¹⁷ Ўша жойда.

¹⁸ Ўша жойда.

миллатчи эмас, том маънодаги миллатсевар эди. У ҳеч қачон бир миллатни иккинчисига қарши қўймаган. Балки мазлум халқнинг кўксига эрк ва иқбол шабадаси тегишини орзу қилган. Миллий шоир сифатида миллат тақдири, равнақи, она юрт мустақиллиги ва озодлигини ўйлаган.

Чўлпон лирик қаҳрамони билан Ойбек лирик қаҳрамони руҳиятидаги уйғунлик мана шу ўринда ҳам кўзга ташланади. Ойбек "Кеча туйғуси" шеърда лирик қаҳрамони руҳиятидаги ғамгинликни ҳаётдаги "мангу ҳасрат, мангу ғам", қалблардаги "алам-фарёд, кўзлардаги ёш" туфайли деб билади, адолатсизлик ва юрт ночорлигидан фарёд чекади:

Босиқ уйлар, йиқиқ томлар устида
Гизли-гизли хаёлотлар йиғларди.
Йўқчиликнинг, йўқсилликнинг юртида
Мангу алам, мангу ҳасрат инграрди.
Эски, чурук чолдуворнинг ичидан
Юксаларди кўкка тилсиз бир фарёд.
Қулоқ сезмас, кўнглим тўйди дардиндан
Шикоятлар тўла оловли бир дод.¹⁹

Шеърда воқелик билан хаёлотни, манзара билан ҳолатни, сир билан қисматни мувофиқлаштириш ва яхлит шаклда тасвирлаш ҳамма шоирнинг ҳам қўлидан келадиган иш эмас. Энг аввало, Ойбекнинг маҳорати эса масалани санъаткорлик билан амалга ошира билганида кўринади. Шеърхон нигоҳида "босиқ уйлар, йиқиқ томлар" суврати қанчалик аниқ гавдаланса, у "гизли-гизли хаёлотлар" йиғисига ҳам шунчалик самимий ишонади. Улкан йўқотишлар ва талофатларга маҳкум этилган юрт қиёфаси

Йўқчиликнинг, йўқсилликнинг юртида,
Мангу алам, мангу ҳасрат инграрди,

¹⁹ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 1-жилд. 15-бет.

деган сўзларда бутун миқёси билан акс эттирилган. Хатто "мангу алам, мангу ҳасрат" ингроги бир қадар ваҳимали эшитилади. "Эски чурук чолдуворнинг ичидан" кўкка юксалаётган тилсиз бир фарёд эса қайғунинг қора бўёқларини янада қуюқлаштиради. Бундай вазиятда фақат хаёлот эмас, хотира ҳам йиғлаб, руҳ қувончларидан ажралади:

Хаста қалбим шу ҳолларнинг ичида
Нима учун йиғламасин, куймасин?
Ҳар кун, ҳар чоқ шу фарёдлар кўнглимда
Қандай қилиб руҳим қувнаб ўйнасин?²⁰

Бу саволлар ачиқ ҳақиқатдан туғилмаганда уларнинг таъсири, албатта, ўзига яраша бўларди. Чўлпон кўнглига мурожаат этиб, "Кишан кийма, бўйин эгма", — деб хитоб қилган ва ҳур яшашни ёқлаган эди. Бу орзу Ойбек лирик қаҳрамонига ҳам бегона эмас. Инсон руҳияти тушкунликка қанчалар асир бўлмасин, нурга, эркка, яхшиликка интилади. Шу маънода ёш Ойбек лирик қаҳрамонининг ҳам қалби, руҳияти шодлик, қувончга ташна. Буни қондириш учун у ўзини умиднинг бағрига отади:

Йўқ, йўқ руҳим, бир оз ўйна, бир оз кул!
Яқин кунда юрагингдан ғам кетар.
Чолдувори қоплар гўзал чечак, гул...²¹

Кўринадики, Ойбек лирик қаҳрамони Чўлпон лирик қаҳрамони сингари руҳиятини эзган ҳақиқатларни образли ифодалашга журъат топа билган. Зеро, шеър ўтмиш эмас, балки шоир нафас олаётган кунлар ҳақида. Курашлар оқибатида вайронага айланган юрт, хор-зорликдан боши чиқмаётган халқ, нурга ташна ҳаёт, эркка чанқоқ қалб ҳақида. Шулар билан бир қаторда унсиз алам, фарёд ила келажакдан яхшилик, эзгулик кутганлар тўғрисида.

²⁰ Ўша жойда.

²¹ Ўша жойда.

Чўлпоннинг "Кўзғалиш", "Кишан", "Бас энди" шеърлари лирик қаҳрамони руҳий дунёсидаги исёнкорлик ижтимоий, сиёсий ҳаётдан норозилик заминиди дунёга келган. Бу шеърларда эркинлик учун курашишга даъват этган лирик қаҳрамоннинг жисмонан озод бўлган кишининг руҳий эркинликни қўлга киритгандагина ҳақиқий инсон сифатида яшашга ҳақли эканлигини қайта-қайта таъкидлаши бежиз эмас. Шоирнинг "Кўзғалиш" шеъри 1922 йилда ёзилган. Шеър шу давргача "инқилоб", озодлик ҳақида бизнинг миямизга сингдирилган фикрларни алғов-далғов қилиб ташлайди. Зеро, тарих саҳифаларига шунчаки назар ташлаганда ҳам шеър дунёга келган даврда "инқилоб" учун кечилган қонли жанглар асорати барҳам топмаганлиги, фуқаролар урушининг эса тўхтамаганлигини инкор қилолмаймиз. Уруш — қон тўкиш демак. Қон тўкилгач, ўз-ўзидан маълумки, юртда, ҳар бир хонадонда мотам. Мана шу эмасмикан Чўлпон лирик қаҳрамони қалбида интиқом туйғусини кўзғаб, руҳидаги исён жунбушларини дадил ошкор этишга мажбур қилган?!

Эй! Сен мени ҳақир кўрган, тубан деган афанди!
Эй! Устимда бир умрга хўжа бўлмоқ истаган,
Эй! Бўйнимга кишан солиб, ҳалокатга судраган,
Кўзларингни заҳарлатиб ўйнатмагил, бас энди!²²

Бу ерда лирик қаҳрамон фақат ўз номидан эмас, жамият моддий неъматларини яратаётган меҳнаткаш омманинг ҳам номидан сўзлашга журъат этаётир. Чунки шоир яхши билардики, ҳаётнинг энг яхши неъматларини, Ўрта Осиёнинг бойликларини текин-га ўзлаштираётганлар улардан осонгина воз кечишмасди. Бу ҳақиқат эса ҳаётда ўз тасдиғини топаётган ҳам эди. Ҳатто Халқ Комиссарлари Кенгашининг

²² Чўлпон. Яна олдим созимни. 442-бет.

"Туркестанские ведомости" газетасининг 1917 йил 1 декабр сонидида босилган "Россия ва Шарқнинг барча меҳнаткаш мусулмонларига" хитобномасида: "...Бундан буён сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинадир. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин ва бемалол уюштира берингизлар. Сизларнинг бунга ҳақингиз бор... Сизлар ўзларингиз ўз ватанингизнинг ҳокимлари бўлишингиз лозим,..."²³ — дейилиб, унинг пастига миллий ишлар бўйича халқ комиссари И. Жугашвили-Сталин ва СНК раиси В. Ульянов-Ленин қўл қўйган бўлса-да, анча вақтгача ерли халққа ҳокимиятни беришни истамовчилар ҳаракатдан тўхтамади. Натижада, ўлкада ўрнатилган шўро ҳокимияти раҳбарларининг адолатсиз сиёсати сабабли ерли халқ вакиллари ўз норозиликни билдириб, ҳақиқат қарор топиши, ҳар ким ўз она ерига эга бўлиши ҳақидаги фикрлар билан кўтарила бошладилар. Бунга мисол сифатида "Туркестанский вестник"нинг 1917 йил 9 декабрида босилган, Тошкент шаҳар Думасининг сўнгги йиғилишида сўзлаган мусулмон депутати Ибн Ямин Ёнбоевнинг қуйидаги фикрларини келтириш kifоя: "Ҳозирги ҳокимият (Ф. Колесов ва бошқалар) тан олинган демократиялиги дарғумон. Ушбу ҳокимиятнинг мусулмонлар номидан гапириши эса қипқизил ёлғон... Мазкур ҳокимиятнинг асл кучи тўп ва пулемётлардир, лекин биз мусулмонлар, бу кучдан қўрқмаймиз. Бизда ўзга куч мавжудким — ул куч руҳимиздир. Тарих ушбу сохта ҳокимиятнинг амалини қоралайдиган вақт албатта келажак!"²⁴ Олқишлар билан қўллаб-қувватланган бу нутқ мусулмон меҳнаткашларининг миллий иродаси ва руҳи-

²³ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил, 27 июл.

²⁴ Ўша жойда.

ни ўзида мужассам этган эди. Бу ҳужжатлар "Кўзғалиш" шеъри фақат Чўлпоннинг эмас, балки бутун халқдаги қайрилмас куч — руҳий исённинг акс-содиси эди, деган хулосани янада мустаҳкамлайди.

Кишанларинг занг босгандир, сергак бўлким, узилур,
Томиримда кўзғалишнинг ваҳший қони гупурди.

Эски фикр, анъаналар энди буткул узилди.

Ё битарман, ёки сенинг салтанатинг бузилур!

Эй! Сен мени қул ўрнида ишлатувчи афанди!

Титра, кўрқким, боғлиқ қулинг бош кўтарган куч энди!²⁵

Бу мисраларда кўзғалган, шиддатли руҳнинг овози акс этган. Лирик қаҳрамон ғазаб, нафрати шу даражада кучлики, унинг йўлини ҳеч нарса тўса олмайди. Шу ҳолатда у ҳар қандай ишга қодир. Ундаги мана шу қодирлик хусусияти қалбида инсоний ғурури уйғоқ ҳар бир киши вужудига, туйғуларига туғён қилиб, ўзликни асраш, ҳимоя қилиш учун сафарбар эта оладиган қудратга эга. Негаки, шеър орқали етиб борадиган исённинг устиворлигига ҳар бир эркпарвар қалбда маълум замин мавжуд бўлади.

"Кишан"да ҳам лирик қаҳрамон изтироблари, аламли туйғулари ниҳоятда кучли ифода этилган. Лекин бу ерда ички туғён "Кўзғалиш"даги сингари шиддат билан эмас, балки сал бошқачароқ йўсинда ривожланади. Мисралар руҳнинг маҳзун сувратига айланиши асосида ўқувчи қалбида кучли ҳаяжон, туғён-қулоч ёзади.

Кишан, гавдамдаги излар букун ҳам битгани йўқдир!

Темир бармоқларингнинг доғи буткул кетгани йўқдир!²⁶

Бу ердаги руҳий изтиробнинг ранглари нима билан қийслаш мумкин?! Бу сарғайган, аммо сўлмаган руҳни қандай овутиш лозим?! Кўринадики,...

²⁵ Чўлпон. Яна олдим созимни. 442-бет.

²⁶ Ўша асар. 447-бет.

лирик қаҳрамон шундай ҳолатдаки, гўё унинг дунёдан, ҳаётдан илинжи қолмаётгандай. Қажоққа юрса, унга халқ қўл-оёғига урилган кишанлар кўринади, уларнинг совуқ овози эшитилади. Оқибатда, лирик қаҳрамон қалбида исён ва интиқом қад ростлайди. Чўлпон шеърлари бағридан, лирик қаҳрамон руҳий олаmidан нур ипи бўлиб ўтиб келаётган бир умидбахш руҳ "Кишан"нинг лирик қаҳрамони қалбини ҳам нурга солади.

Қулф бирлан сенинг эркингда қўп йиллар қолиб кетдим...
Фақат ҳар тебранишдан қутулишликни умид этдим.
Кишан, гавдамдаги доғинг ҳануз ҳам битгани йўқдир!
Фақат буткул қутулмоққа умидим энди ортиқдир!²⁷

Умидбахш руҳ ҳар доим лирик қаҳрамонни янада дадилроқ ҳаракат қилишга, туйғуларини кучлироқ ошкор этишга, исёнкорлик қувватини бошқа дилларга кўчиришга даъват этаверди. Бундай хусусият Чўлпоннинг "Бас энди!" шеърида янада ёрқинроқ намоён бўлади. Шеър субъектив туйғу ва кайфиятнинг маҳсули эмас. Балки олам, ҳаёт, инсон қадри, эрки учун кураш ҳақидаги қарашларнинг, фикр ва хулосаларнинг тажассумидир. Эзилган, лекин курашда сўлмаган ва ўлмаган, аксинча, ноҳақлик ортган сайин унга қарши кучлана бошлаган руҳнинг нидосидир. Лирик қаҳрамон "кўзидаги сўнгги ёш, қўлидаги сўнгги тош, кўнглидаги сўнгги интилиш, кучидаги сўнгги талпиниш" иборалари остидаги маъно билан бутун миллатга қарши курашга чорлаш мақсадидан узоқ. Балки у миллатидан қатъи назар, эзувчи кимсаларга ошкора сочилган халқ ғазабининг рамзи эди.

Чўлпонни қоралаш керак бўлганда нопокларга, юрагида Ватан, миллат туйғуси сўнганларга "сўнг-

²⁷ Ўша жойда.

ги" сўзи жуда кенг маънода қўл келганлиги аниқ. Бу сўзнинг нотўғри талқин қилиниши оқибатида Чўлпон бошига йиғлоқи, бадбин, шўроларга қарши, буржуа шоири, халқ ва озодлик душмани сифатидаги маломат тошлари ёғдирилди. Афсуски, шеърнинг ғояси бутунлай бошқа — эрк ва иқболга ёр бўлиш, яхшиликка етиш, ёруғликка чиқиш орзусининг мевасидир. Даврнинг долғали, ғалаёнли онлари лирик қаҳрамон руҳий дунёсини шу қадар ўзгартирганки, натижада, у энди мавжуд ҳаёт бағрида бошқа яшай олмайди. Энди унинг ўша руҳиятини, вужудини алғов-далғов қилиб ташлаётган туйғуларига эрк бермай иложи йўқ. Шу боисдан "сўнгги" сўзига ўзининг бутун руҳий қудратини, тафаккур қувватини сингдиради. Агар шеърдаги поэтик ибораларга тўғри, адолат билан ёндашиладиган бўлса, лирик қаҳрамон руҳини сўндирувчи эмас, балки уни янада юксалтирувчи сўнгги ёш — тўкилаётган кўз ёшларнинг охиргиси бўлиши шарт. Чунки она халқи бундан кейин йиғлаб эмас, кулиб яшаши керак. Унинг қўлидаги сўнгги тош — бу душманга отилган, отилажак тошларнинг энг охиргиси. Бундан сўнг душман ҳам бўлмасин, қўлларга тош ҳам олинмасин. Сўнгги интилмак, талпинмак — булар фақат мухолифларга, халқ озодлиги, мустақиллиги душманларига қарши курашиш натижасида мақсадга етмоқ туйғуси. Хуллас, "сўнгги" сўзи лирик қаҳрамон руҳиятининг севимли, ишонгани, суянгани — она халқининг озодлигини, мустақиллигини қўлларига бергиси келмаётганлар ҳукмронлигининг охирги нафасларига якун ясаш ҳақидаги ҳукмидир.

Қўлимда сўнгги тош қолди,
Ёвимга отмоқ истарман!
Кўзимда сўнгги ёш қолди,
Амалга етмак истарман!...²⁸

²⁸ Ўша асар. 467-бет.

Агар шоир ҳаётининг ниҳояси, сўнгги дақиқалари ҳақида ёзганида, "кўз ёш" тўкканида "Амалга етмак истарман!" демаган бўларди. Мабодо Чўлпон ҳаётдан умидини узиб, бадбин кайфият билан сўнгги кунларни кечираётган бўлса, унга амалга — мақсадга интилмоқнинг, етмоқликнинг нима кераги бор? Бошқача айтганда, агар кишининг кўнглида орзуси — интилиши ва мақсадлари мўл бўлса, у ҳаётдан воз кечиш ҳақида умуман ўйламайди. Чўлпон лирик қаҳрамони ҳам бутун кучини, ақлий ва руҳий қудратини аниқ мақсад сари йўналтирган шахс тимсоли. Хуллас, "Бас энди" шеъри лирик қаҳрамони руҳий дунёсини тўғри тушунмоқ, қалбида кечаётган теран ҳолатларни англаб етмоқ керак эди.

Чўлпоннинг уччала шеърида ҳам лирик қаҳрамоннинг ижтимоий ҳаётдан норозилик туйғулари жуда теранлик билан ифодаланган. Унинг руҳий оламидаги исён ранглари ниҳоятда тиниқлаштирилган. Шоир ана шу рангларга шу қадар ҳаётийлик ва ҳаққонийлик бахш эта олганки, ўқувчи ҳам ҳаёлан ўша даврда яшаётгандай, ўзини Чўлпон лирик қаҳрамонига замондондай ҳис қилади. Бу туйғуни юзага чиқарган замин, аслида, руҳият — психологик тасвирнинг мукамаллигидир. Агар Чўлпон шеърларидаги руҳий олам манзаралари тасвирига баҳо берадиган бўлсак, уларнинг аксариятида лирик қаҳрамоннинг ҳаётга бўлган рост, ҳаққоний муносабатлари очиқ руҳий ғалаён тарзида акс эттирилган дейиш керак бўлади. Шу боисдан улар руҳий оламида кечган ички эврилишлардаги исён, кураш, интиқом ранглари ўқувчи туйғу ва тафаккурида ҳам шундай бўёқларни яратишга қодир кучга айланади. Албатта, ҳар қандай буюк шоир ҳам ҳамма вақт оғир ҳаёллар, қайғули саволлар ва маҳзун ҳолатлар бағрида яшамайди. Унинг кўнглидаги ўкинч ҳасрат, қайғу ҳислари вақти-вақти билан умид, ишонч ва шодлик

туйғуларига ўрин бўшатади. Аввало, ана шу сабаб туфайли Чўлпоннинг "Бас энди!" асаридан кейин дунёга келган "Созим" шеъридаги лирик қаҳрамон барча дилсиёҳликлар, ғам-аламларни бир қадар унутиб, яхши ҳаёт орзусини изҳор қилади. Аммо бу даврда орзудаги ҳаётга эришиш осон эмас эди. Узоқ муддат мобайнида илдиз отган худбинлик, манфаатпарастлик, босқинчилик туйғуси бир халқ ёки миллатнинг беш-ўн йиллик кураши билан мағлуб бўлмоғи даргумон эди. Буни ўзича теран ҳис қила билган Чўлпоннинг бир умр эл-юрт севгиси билан яшаб ўтиш мақсади шеърларида акс-садосини топди. Унинг лирик қаҳрамон руҳиятини исёнга чуллаган, эл-юртига муҳаббат туфайли ёлқинланган кураш ва меҳр туйғулари шоир қалбини тарк этмади. "Мен ҳам севаман" шеърининг лирик қаҳрамони фикр-туйғуларидан бу жуда яхши англашилади:

Кўнглим қуруқ эмас, яна севги бор,
Фақат бу севгида алданиш йўқдир.
Ҳорган кўзларимда ҳаёл яна бор,
Фақат у ҳаёллар нурдан тиниқдир.
Энди ҳар нафасда яна қуяман;
Фақат Мажнун бўлиб элни севаман,
Унга ҳурмат билан бўйин эгаман,
Бошимни у учун дорга қўяман!..²⁹

Ҳақиқатан ҳам Чўлпон ҳаёллари "нурдан тиниқ" шоир. У том маъноси ила ҳаёл ва сир шоири. Унинг ҳаёллари ишқ осмонида қулоч ёзаркан, биз уни элини Мажнун бўлиб сева билган ижодкор қиёфасида кўраимиз. Алишер Навоий "Лайли ва Мажнун" достонида:

То тутди жунун йўлини Навоий,
Ватанга бўлди раҳнамоёе, —

²⁹ Ўша асар. 478-бет.

дейди. "Жунун йўли" — айнан Мажнунлик йўли. Ватанни севиш йўли. Чўлпон ана шу буюк йўлнинг ўз давридаги ёлғиз йўлчиларидан бири эди. Шунинг учун у ҳеч иккиланмасдан Ватан учун бошини дорга тикиш ҳақида сўзлаётир. Ва бу фикр Чўлпоннинг тилидан ғоятда самимий ва ишончли эшитилаётир. Чўлпон "инқилоб" ғалаба қилгач, озодлик, бахтга эришдик деб бонг урган, ўлкада содир бўлаётган ҳодисаларнинг туб ижтимоий-сиёсий моҳиятига етмай туриб, уни яхшилик деб баҳолаган шоирларга нисбатан бошқача йўлдан юрди. Ҳар хил баландпарвоз шиорлар, ёлғон ваъдалар унинг лирик қаҳрамони руҳиятига жуда қаттиқ таъсир ўтказди. Тенг ҳуқуқли жамият қураимиз деб ажодлар тафаккур нурларидан бино бўлган манбаларга зиён етказилаётганлиги уни афсуслантирди ва ихлосини сўндира бошлади. Бу эса шўро ҳукуматининг жойлардаги вакиллари сиёсий саводсизлиги, жоҳиллиги оқибати эканлигини Чўлпон яхши тушунарди. Балки шунинг учундир Чўлпон лирик қаҳрамони бу давр ижтимоий воқелигини, сиёсий аҳволини чуқур мушоҳада қилиб, "инқилоб", озодлик сўзларининг ҳаётдаги салмоғини чамалаб туриб, уларга баралла олқиш айта олмади. Бугунги кун ҳаёти эса ўшанда Чўлпон нақадар ҳақ бўлганлигини тасдиқлаб турибди.

Чўлпон лирик қаҳрамони руҳиятига изтироб солган яна бир ўтли саҳифани аёл озодлиги масаласи ташкил этади. Бу масалани 20-йилларда қалам тебратган деярли ҳеч бир шоир ижоди четлаб ўта олмади. Аёл ва миллат, юрт эрки ва аёл озодлиги — булар бир-биридан ажралмайдиган ва мутлақо ажратиб бўлмайдиган тушунчалардир. Аёлни қулик ва қарамликка маҳкум этган жамият ҳеч вақт эркин жамият бўла олмайди. Чўлпон шеъриятида Аёл қисмати ва ҳурлиги етакчи ғоя ва мавзулардан бирига айланганлигининг бош сабаби ана шунда. Бу ўринда

яна шуни таъкидлаш лозимки, Чўлпон учун кўп ҳолатларда Аёл — Ватан, Ватан — Аёлнинг бир тим-соли эди. Бу эса хотин-қизлар тақдири ҳақида ёзган бошқа бир қатор шоирлардан Чўлпонни ажратиб турувчи ва шеърларига ижтимоий, фалсафий, ҳатто, сиёсий салмоқ бағишловчи хусусиятлардан эди. Чунки қайта-қайта таъкидланганидек, инсон эрки ва унинг истиқболи масаласига икки хил нуқтаи назардан ёндашиш ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам мавжуд бўлиб, Чўлпоннинг бу соҳада эгаллаган ўрни ҳам замондошлариникига нисбатан қарама-қарши қутбда эди. Шу маънода шоир шеърларига мурожаат қилинса, улар лирик қаҳрамонининг Шарқ аёлини тутқунлик қафасига солган омиллар ҳақида ўйлаб, уларни эркин ҳаёт бағрига чорлаб, "инқилоб" ғалаба қилса-да, унинг имкониятлари ҳамма жойда, ҳаммага баробар бўлмаётганлигидан изтироб чекаётганлиги кўринади. Шоирнинг "Шарқ қизи", "Мен ва бошқалар", "Наврўз кунда", "Қиз кўшиғи", "Ер асиралари", "Паранжи", "Келинчак", "Эркин сингилга" сингари шеърлари бунинг ёрқин мисолидир.

Чўлпон "Шарқ қизи", "Мен ва бошқалар" шеърларида ўз фикр ва қарашларини озодлик йўлларига қарайвериш, кўзлари толган, унга етишдан умидини узмаётган, фақат орзу-истаклар билан кўнглини овутиб яшаётган аёл қисматида сўзлайди. Ҳаётини бошқаларга қиёс қилиб, дард-аламлардан вужуди ёниб кетаётган, эркинликка зор қалбнинг оху-зорини, руҳиятининг маҳзун ҳолатини мисраларга жойлайди. Бу айниқса, "Мен ва бошқалар" шеърларида аниқ ифода этилган.

Агар бу шеър руҳият тасвири нуқтаи назаридан баҳоладиган бўлса, уни тутқунлик ва эркисизлик азобини мукамал идрок этган руҳият нидоси дейиш лозим бўлади. Мана шеърнинг илк мисралари:

Кулган бошқалардир, йиғлаган менман,
Ўйнаган бошқалар, инграган менман,
Эрк эртакларини эшитган бошқа,
Куллик кўшиғини тинглаган менман...³⁰

Гоявий-бадий даражаси юксак ҳар қандай шеър ҳаёт қарама-қаршилиги, турмуш зиддиятлари ва қисмат мураккабликларида туғилади. Чўлпоннинг мазкур шеъри бу фикрнинг ёрқин далили ва исботидир. Унда бир-бирига мутлақо тескари тақдир, ҳолат тасвири берилган. Шеър бошиданок, гўё кўпчиликка дуч келгандай бўламиз. Булар сохта шодлик бандалари, яъни "кулган"лар. Аммо бу кимсаларга муносабат билдираётган ким? У ёлғиз шахс. Балки унинг кучи ҳам "йиғлаган менман", дейишидадир. Шеър бошидаги фавқулодда зиддиятчи моҳиятни шоир сўзма-сўз чуқурлаштиради. "Куллик кўшиғини тинглаган" лирик қаҳрамон томонида туриб, нега "ўйнаган бошқалар" эканлигини ҳам, "эрк эртаклари"дан асосий муддао нималигини ҳам аниқ тушунамиз. Тушиниш билан чегараланмасдан, инсон эрки, озодлиги ва умуман, ҳурликнинг ижтимоий, сиёсий, ахлоқий мантиғи тўғрисида ҳаёлларга бериламиз. Лирик қаҳрамоннинг ўша бошқалар ва ўзи ҳақидаги оддий ва содда туюлган фикрларига олам-олам мазмун сингдирилганлиги ҳамда озодликдан маҳрум даврнинг нурсиз қиёфаси жонлантирилганлигидан қойил қоламиз. Бу эса Чўлпоннинг ҳар бир оғриқли муаммога унинг ижтимоий, сиёсий, маънавий моҳиятини тўла ҳис қилган ҳолда, чинакам шоирона қалб ва руҳ билан ёндашиш маҳоратининг мевасидир. Шеърнинг маъно меҳвари айна ўша "бошқалар" ва "мен"дир:

Менда-да қанот бор, лекин боғланган...
Боғ йўқдир, шох йўқдир, қалин девор бор.

³⁰ Ўша асар. 413-бет.

Сўзлари садафдек, товуши найдек
Куйим бор... уни-да деворлар тинглар.
Эркин бошқалардир, қамалган менман,
Ҳайвон қаторида саналган менман.³¹

Лекин шеърда аёл озодлиги масаласидан ташқари умумий поэтик ғоядан англашиладиган яна битта ҳақиқат мужассам. Бу ички ҳақиқат — бугун бошқали бир миллат ҳаётига завола етказаётган мустамлакачилар ва улар сиёсатиға қарши исён ҳақиқати эди. "Бошқалар" тимсолида шоир бизга "озодлик" олиб келганлар ва улар тўқиган эртақлардан алданганлар образини умумлаштирган бўлса, "мен"нинг тимсолиға бугун элу юртнинг фожиаси мужассам этилган.

Агар ўша даврдаги шоирлар, айтайлик, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Уйғун шеъриятида аёл озодлиги мумаммоси қандай ёритилганлигини хотирласак, бу масалани ҳеч бир шоир Чўлпончалик кенг миқёсда ва ўта таъсирчан тарзда ечиб беролмаганлигига амин бўламиз. Аммо Ойбек тажрибаларига нисбатан бошқача ёндашиш ва баҳо беришга тўғри келади. Чунки Ойбекнинг бу мавзудаги айрим шеърлари Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Уйғун шеърларига маъно, мундарижа ва услубий характери жиҳатидан жуда яқин турса ҳамки, улардан баъзилари, жумладан, "Ўзбек қизига" шеъри лирик-қаҳрамони фикр ва мушоҳадалари билан Чўлпоннинг "Наврўз куниди", "Қиз қўшиғи" шеърлари лирик қаҳрамони қарашларида яқинлик кўзга ташланади. Ойбек "Ўзбек қизига" шеърида ўзбек қизи ва лирик қаҳрамон туйғуларини бир-бирининг юзи, кўзидаги қайғу-аламни, куйларидаги маҳзунлиқни лирик қаҳрамон гўё кўриб, ҳис қилиб тургандай. Шу боис умри тутқинликда, ичкарида

³¹ Ўша жойда.

ўтаётган қиз қалбининг оҳи, мискин руҳиятининг сўлгин манзаралари лирик қаҳрамон қалби ва руҳияти орқали ўтиб, ўқувчига етиб боради.

Нечун сенинг юзларингда
Қайғу-алам ўти тошар?
Ёниқ, маҳзун куйларингда
Қалб эзувчи бир нола бор.
Кўкда кезган эрк қушларин
Нағмасини тинглолмадинг.
Зулматларни оташлар-ла
Ёқиб, эркин қучолмадинг.³²

Лирик қаҳрамон ўзбек қизига ана шундай бир кайфият, руҳий изтироб билан мурожаат қилар экан, "Бугун ортиқ баҳор ўлган" ўлка қучоғида яшаса-да, ҳали "боқчалардан узоқда, юзлари япроқ каби сўлган" қизни ана шу баҳорнинг боғларига чорлайди. Ўзининг бу баҳор боғларидан руҳиятиға, туйғуларига кўчган рангларидан, озодлик чамани суруридан баҳраманд бўлолмаётган ўзбекнинг гулчеҳра қизлари руҳиятиға, қалбига ранг бергиси, қисқаси, уларни паранжи, ичкари балосидан қутқариб, қайноқ ёшлиқни жўшқин — тошқин ҳаёт бағрида озод яйратгиси келади. Шоир шеърда паранжи сўзини тилға олмайди, аёлларни унга гирифтор қилган кишиларни қораламайди. Аммо лирик қаҳрамон ўзбек қизларининг чеҳрасида акс этган руҳий ҳолат тасвирини бериш билан уларни шу аҳволға солганларға, зулматға беркитганларға нисбатан ўқувчида фикр уйғота олади.

Чўлпоннинг "Наврўз куниди" шеъри билан Ойбекнинг "Ўзбек қизига" шеърида ички уйғунлик бор дедик. Дарҳақиқат, Ойбек лирик қаҳрамони сингари бу шеър лирик қаҳрамони тутқин аёл эмас, балки шоирнинг ўзи. У эрқка эриша олмаган ўзбек хотин-

³² Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. I-жилд. 28-бет.

қизларининг ҳаётидан афсузда. Чунки ўзбек хотин-қизлари узоқ йиллар давомида ҳам озодлик мевасининг таъмини тотишга мушарраф бўлолмади. Ҳали аёллар қалбида:

Неча юз йил кишанларда энтиккан
Қашшоқ, йўқсил, тутқунларга эрк берган,
Ўзбек қизи: "Бошқаларга эрк берган,
Менга қани эркинг?..."- деса на деяр?³³

деган савол билан яшамокда эди. Чунки шоир айтганидек, ўзбек элида ҳали эрк шамолнинг йўлини тўсиш учун тиш-тирноғи билан ёпишаётганлар кўп. Шу боисдан озодлик йўлида қанчадан-қанча хотин-қизларнинг бегуноҳ қони тўкилди.

Наврўз кун эрксизларга эрк берар,
Ўзбек қизи эрки кунда бўшолмай,
Зиндон каби тор уйдан чиқолмай,
Қалин, оғир деворларни йиқолмай,
Борлигини кенг дунёга отолмай,
Чин эрк кунин кута-кута телмирар...³⁴

Дарҳақиқат, шоир айтганидек, ҳатто, қадим-қадимдан эрксизларга эрк, маҳзунларга қувонч бахш этган Наврўз кунда ҳам озод нафас ололмаган ўзбек аёли, қолаверса, бугун ўзбек халқи ҳали "Чин эрк кунини кута-кута телмирмоқда" эди.

Чўлпоннинг "Қиз кўшиғи" шеъри ҳам тутқунлик қафасидан қутулиш вақти етса-да, юзлари қалинроқ ёпилган, қафаслари янада мустаҳкамроқ бўлган қизнинг дардлари, руҳий изтиробларига йўғрилган. Чунки озодлик моҳиятини тушуниб ёки тушунмай муносабатда бўлишидан қатъи назар, ҳали халқ, айниқса, ўзбек эрларининг кўпчилиги бирданига хотин-қизларнинг паранжи ташлаб, очилиб юришла-

³³ Чўлпон. Ўша асар. 412-бет.
³⁴ Ўша жойда.

рини тасаввурига сиғдира олмаганлар. Уларнинг аёллар озодлигини тан олиб, паранжи ташлашига рози бўлганлари эса жаҳолат хуружидан чўчишган. Паранжисиз кўчага чиққан аёл лаънатланган, қўрқитилган, жонига қасд қилинган ва унинг таъсиридан сақлаш учун бошқа аёллар янада баландроқ, қалинроқ деворлар ичига олинган. Уларни терган, таъқиб қилиш кучайган. "Қиз кўшиғи"нинг лирик қаҳрамони худди ана шундай аҳволга тушган хотин-қизларнинг вакили:

Ўксук кўнгил қуши
Тушди қафасга,
Сира етолмайдир
Эркин нафасга.
Қора кунлар тушди менинг бошимга.³⁵

Аёлнинг ушбу куйларидаги мунг ёруғ кунларга етолмаганликдан, у ҳақдаги орзулари янада қаттиқроқ бўғилиб, оқибатда қалбига, руҳиятига ғам-аламлар чуқурроқ кириб бораётганлигидан далолатдир.

Аёл озодлиги муаммоси кўтарилган шеърларидан кўринаётирки, Чўлпон ҳам, Ойбек ҳам асосий эътиборни амалда эмас, балки сўздагина берилаётган тенгликдан норозилиklarини ифодалашга қаратишган. Шеърлар моҳиятига аёли озод бўлмаган Ватаннинг озодлиги саробдек ғап деган ғоя мантиқан сингдириб борилган. Бу эса аёл руҳий оламида кечаётган исёнли туйғуларни бадиий акс эттириш орқали рўёбга чиқарилган.

Чўлпон ва Ойбек лирик қаҳрамони руҳий дунёсининг бойлиги жиҳатидан бошқа шоирларнинг лирик қаҳрамонларига ўхшамайди. Бундоқ қаралганда, бу икки шоирнинг баъзи шеърлари ижтимоий-сиёсий ҳаёт муаммоларидан йироқ, соф лирик асарларга ўхшаб туюлади. Аслида эса уларнинг бундай шеърларида лирик оҳанг ва бўёқлар ижтимоий-сиёсий ҳақиқатлар заминини очишга хизмат қилади.

³⁵ Ўша асар. 476-бет.

Чўлпоннинг "Мен шоирми?" шеърига мурожаат қилайлик. Шеърда Чўлпон, аввало, ўзининг руҳий дунёси ҳақида ўйлайди. Хаёлот оламида ёлғиз қолган лирик қаҳрамонни борлиқдан руҳияти ўзи истаганича таъсирланмаётгани, озиқ ололмаётгани афсуслантиради. Лекин лирик қаҳрамон хаёлот оламининг баъзи нуқталарида шундай ҳодисага дуч келадики, бу ҳақда "Бир гўзал ҳолатни кўриб тураман. Лаззатга ғарқ бўлиб, ўлиб тураман", — дейди. Шоирнинг мана шундай руҳий ҳолатида ажойиб лирик асарлар дунёга келиши ҳақиқат. Бундай шеър эса фикр ва туйғуларнинг салмоғи ҳамда ранги, оҳанги, юксак бадиий даражаси билан ўқувчини сеҳрлаш қудратига эга бўлади. Натижада, шеър лирик қаҳрамони руҳияти билан ўқувчи руҳияти ҳеч қандай тўсиқларсиз уйғунлашиб кетади. Бу эса шеъриятнинг инсон маънавий дунёсини бойитишдаги аҳамияти беқиёс даражада юксак эканлигини кўрсатади. Шеърни шу даражага кўтариш учун ижодкор маънавияти пок, қалби тоза туйғулар кони, ҳиссий ва руҳий дунёси диҳоятда бой, гўзалликни, эзгуликни эъзозлай олувчи инсон бўлиши керак.

Чўлпон ҳар бир шоирда ана шундай фазилят ва истеъдод бўлишини истади. Акс ҳолда дунё гўзаллиги шеърда бетаъсир, шунчаки бир ҳодиса сифатида баҳоланиши мумкин деб билади. Шоир ноёб ҳодиса — гўзалликка дуч келганида уни қалби билан сезиб, тушуниб, ҳис қилиб тасвирлай олмаса, у шоир эмас, бадки у одамлар руҳиятига киришдан ожиз қаламкаш эканлигини таъкидлайди. Шунинг учун ҳам Чўлпон гўзаллик билан руҳан учрашганида доимо уни бор-бутунича шеърга сололмай, рассомдек сувратини чизиб беролмай қолишидан қўрқади, ҳислар мўйқаламида чизилган ана шу гўзаллиكنинг тасвирларидан кўнгли тўлмайди.

Шу ожиз ҳолимда шоирманми мен?...
Шоирлик менда бир соями, дейман,
Ҳар бир тушунчамни ёза олмагач,
Рассомдек хаёлга чиза олмагач,
Ҳақир борлигимга кўп афсус ейман.³⁶

Бу ўз ижодидан қоникмаслик туйғуси, шоирнинг истеъдод имкониятларидан янада унумлироқ фойдаланишга, гўзалликни, инсон руҳиятини янада чуқурроқ идрок этиш ва уни шеърга айлантиришга бўлган ноёб интилиш эҳтиёжидан яралган мисрлар.

Шоирнинг "Дамлар" шеъри "Мен шоирми" аса-ридаги руҳга ҳамоҳанг. Бу асар шоирнинг яна ўз қалби, руҳияти, хаёллари оламига саёҳатидай туюлади. Чўлпон шоир учун энг азиз, муҳим, қадрдон дамлар борлиги, фақатгина, шу дамлар унга ҳақиқий шеър — руҳий санъатни кашф этиш бахтини ато қилиши мумкинлиги ҳақида ўйлайди.

Дарҳақиқат, ижод дардида ўртанаётган шоир учун бир нафаслик ҳолат ёки фурсат ҳал қилувчи аҳамият касб этиши сир эмас. Ана шу дамнинг иштиёқида яшаган Чўлпон лирик қаҳрамони дейди:

Дам бўлурки, қалбим тонгнинг шамоли
Қаршисида қалтираган япроқдек
Аста-секин титраб кетар... мен ҳам тек,
Жим қоламан унга кулоқ солгали,
Бутун эсим, сезгим билан толгали...³⁷

Ана шундай ҳолатга тушган лирик қаҳрамон, бир пасда бу ҳолатдан чиқиб кетиши, хаёлида жонланган, руҳий дунёсида ўзлигини намоён этаётган нарсга ёки ҳодисадаги гўзалликни ҳис қилиш сезгисидан ажралиб қолиши мумкин. Агар бу ижод жараёнида бўлса, ёзилаётган шеър битмай қолиб, у бир

³⁶ Ўша асар. 535-бет.

³⁷ Ўша асар. 483-бет.

умр тугал намоён бўлиш имкониятидан маҳрум бўлиб, чала туғилган гўдакдек ногирон яшаши мумкин. Мабодо шундай ҳолат содир бўлса, бу шоир учун катта маънавий йўқотишдир. Чўлпон буни ниҳоятда теран ва нозик ҳис қилган:

Баъзан хаёл этагини тутқизмас,
Ёт ерларда ўз бошича йўқ бўлур.
Шунда эс ҳам қалб тилига тушунмас,
Боши қотар, қўполланур, тўнганур.
Шунда бирдан ғайбдан товуш: "Эй шоир,
Қуруқ қолдинг саодатли дамдан!" дер,
"дамдан!" дер...³⁸

Инсон руҳий дунёси сирларини ана шундай анг-
лаш, Чўлпон асарларида психологизмнинг яшовчан-
лигини ва соф ҳолатда рўй беришини таъминлаган.
Чўлпоннинг "Галдир" ғазали руҳий ҳолатнинг
ёрқин ва жозибали манзараси сифатида қимматли-
дир. Ғазал лирик қаҳрамон руҳиятининг тиниқ кўз-
гуси, ғамгин қалбининг мисраларга муҳрланган
рангларидир. Дутор ва куй бирлиги, яна уларга ли-
рик қаҳрамон руҳиятининг уйғунлашиб кетиши на-
тижасида маҳзун кўнгил наволари, туйғулари ўқув-
чи қалбига шундай қуйиладики, унинг таъсири бош-
қа ҳар қандай таъсирлардан қудратлироқдир.

Мен дутор бирлан туғишган, кўҳна бир девонаман,
Ул туғишгоним билан бир ўтда доим ёнаман.
Дилларида ғам тўла бечораларга ёрман,
Вақти хуш, ғам кўрмаганлардан тамом безорман.
Мен дуторнинг ҳар ерига беркиниб олсам агар,
Пардаларнинг ҳар бири бергай бўлак ғамдан хабар.³⁹

Бу мисраларга қараб лирик қаҳрамоннинг кай-
фиятига эш бўлмай илож йўқ. Зеро, шоирнинг ушбу

³⁸ Ўша жойда.

³⁹ Ўша асар. 518-бет.

ғазали дунёга келган кезлар халқ ҳаётининг ниҳо-
ятда мураккаблашган давлари бўлса ажаб эмас.

Она халқи, она юртининг забун аҳволи ҳар қан-
дай фидойи фарзандни, аввало, курашга бошлайди.
Агар у ана шу курашда ёлғизланса, унга маънавий,
руҳий қудрат бахш этувчи булоқлар кўзи ёпилса,
унинг жисмонан қовжираши учун замин пайдо бў-
лади. "Галдир"нинг лирик қаҳрамони ҳолатига қараб
туриб, ана шу фикр ҳақиқатдай туюлади. Буни ли-
рик қаҳрамон забун ҳолатининг ижтимоий илдиз-
лари деб айтиш мумкин. Ана шу ижтимоий илдизлар
ўз навбатида унинг маънавий, руҳий илдизларини
янада чуқурлаштиргандай кўринади. Чунки шоир бу
даврда курашавериб бир қадар чарчаган, курашла-
рининг натижасини кўролмай, тушкунлик гирдо-
бида қолганга ўхшайди.

Аҳли ғамлар мен каби мажнунсифат "галдир" бўлар,
Шул сабабдан банданинг номини "галдир" қўйдилар...
Йўқ ишим ҳоким, амалдор, шоҳу ҳоконлар билан,
Биргадурман доимо ҳамдард бўлгонлар билан!⁴⁰

Лекин бунда Чўлпонни тушкун, бадбин кайфи-
ят тарғиботчиси сифатида айблаш сўқирлик бўлурди.
Зеро, шоир ўз кайфияти, шахсий кечинмаларини,
руҳий ҳолати манзарларини унга ижтимоий-сиёсий
ҳаётнинг таъсири бўлиш ёки бўлмаслигидан қатъи
назар мисраларга муҳрлашга тамоман ҳақли.

Чунки ҳар бир инсон ҳаёт бағрида, чеки-чегара-
си йўқ ҳодисалар гирдобиде яшайди. Одамлар, ҳоди-
салар бир-бирига таъсирсиз бўлмайди. Таъсирлар
қувонч-бахш этиши ёки ғам келтириши табиий.
Ҳаётнинг қувончбахш давлари инсон руҳиятида ун-
чалик узоқ из қолдирмаслиги мумкин. Аммо кўнгил
ғамга чўмган давлар, қалб қийналган, юрак ўртанган
онлар инсон руҳини яралаши, унинг доғлари эса

⁴⁰ Ўша жойда.

битмаслиги аниқ. Бу унинг табиати билан боғлиқ ҳодиса. Шунинг учун инсон руҳияти кўп ҳолларда ғамгин куйга, ғазалга ёки сокин манзарага тез уйғунлашиб кетади. Чўлпоннинг "Галдир" шеъри худди ана шу ҳолатнинг меваси сифатида нафис санъат — шеъриятнинг нодир дурдоналари қаторидан жой олишга ҳақли.

Чўлпоннинг "Оғриганда" шеърида ҳам ғамгин руҳ устивор. Лирик қаҳрамон бемор, унинг фақат жисми эмас, руҳи ҳам хаста. Нега шундай?— деган саволнинг туғилиши, табиий. Жавоб эса аниқ. Яъни бу хасталик ("Галдир" ҳақида билдирилган фикрларга ҳамоҳанг) лирик қаҳрамоннинг руҳан ўлкадаги нотинчлик, ҳокимият, ғоя ва маслак учун олиб борилаётган курашлар оқибатида вайронага айланган она юрт, она халқ ҳаётига қоришаётган ғам-аламга уйғунлигининг асорати:

Бўғиқ, қисик бу кўнғил кучли ўт билан ёнадир,
Бу ўт орасида юртнинг ҳаёли жонланадир...⁴¹

Кўринадики, шоир руҳан бемор, лекин унинг дардманд қалби ва руҳи эл-юрт ҳаёли билан оғриган. Яшаш, курашишга интилиш — бу хасталик билан ўтказилган тунлар охирида отадиган тонгни бедор кутмоқ, юрт кўкида кезаётган булутларни тарқатиб, қуёш нурини эл бошига мўл-кўл сочганини кўрмоқ орзуси. Бир қарашда шеърда фақат тушкун, ғамгин руҳ ҳукмрондай кўринади. Аммо ана шу руҳ нурли, илоҳий бир қудратдан озик олганки, натижада, ўзини эл-юрт озодлиги учун курашда ҳолис бир ҳолатда намоён этган. У ана шу хусусияти билан "Галдир"даги ғамгин руҳдан зоҳиран фарқ қилгандай кўриниши мумкин ва "Галдир" лирик қаҳрамонини ижтимоий ҳаётдан узоқликда айбашга асос

⁴¹ Ўша асар. 429-бет.

бўладигандай туюлади. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Негаки, "Галдир" лирик қаҳрамони ҳеч қачон ўзини эл-юрт ғамидан узоқда тасаввур этмаган. Зеро, шеърдаги:

Дилларида ғам тўла бечораларга ёрман,
Вақти хуш, ғам кўрмаганлардан тамом безорман⁴²

мисраларининг ўзи лирик қаҳрамон маънавиятининг поклиги ва руҳиятининг уйғоқлиги, уни ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг ташвишлари бир он бўлсада тарк этмаганлиги белгисидир.

Хуллас, Чўлпоннинг инсон руҳий ҳолатининг соф манзаралари ҳисобланган ушбу асарлари ўзининг фикран теранлиги, бадиий пухталиги, таъсирчанлиги билан шеъриятимиз хазинасининг ноёб дурдоналаридан ҳисобланади. Зеро, Чўлпоннинг бу шеърларидаги лирик қаҳрамоннинг ҳис-ҳаяжонлари, туйғулари, тафаккур оламида кечган қарама-қарши жараёнларни исён, дард билан англаштириш психологик тасвирнинг теранлашувига ниҳоятда муҳим шароит яратган.

Чўлпон сингари Ойбек ижодининг бу даврида ҳам шундай шеърлар учрайдики, улар сиёсатдан бутунлай четлашган руҳиятнинг маҳсулидай туюлади. Аслида-ундай эмас. Шеърнинг дунёга келишига замин бўлган воқелик ўқувчидан ўзини маълум даражада пинҳон тутиб туради. Зукко ўқувчи ана шу шеърда учрашгани — руҳий юксаклик ёки тушкунлик илдизини ўзи топиб олади.

Ойбекнинг ана шундай асарлари билан танишиш яна бир марта шеър руҳий дунё ва унинг тўлғо-нишлари маҳсули экан, унда намоён бўлувчи ҳолатлар шоир қалбига, руҳиятига ташқи оламнинг қай даражада таъсир ўтказишига боғлиқ деган хуло-

⁴² Ўша асар. 518-бет.

сага олиб келади. Бинобарин, шеър ташқи олам таъсири туфайли лирик қаҳрамон вужудида кечган руҳий жараёнларнинг — ички оламнинг бадий инъикоси демакдир. Масалан, яшнаб, очилиб турган гул ҳар бир кишининг кайфиятига боғлиқ ҳолда унда турлича таассурот қолдириши мумкин. Агар кайфият кўтаринки бўлса, гул унга беқиёс даражада гўзал, хушбўй ҳамда нафосатли кўринади ва агар у шоир бўлса, дарҳол гулнинг гўзаллигини шеърга муҳрлаши мумкин. Унинг акси бўлса-чи? Унда шоир қанчалар истеъдодли бўлмасин, у гулнинг гўзаллиги ҳақида битта мисра ҳам ярата олмаслиги, табиий. Ёки қулф уриб, яшнаб турган гулнинг гўзаллиги ҳақида эмас, балки, сўлган, қовжираган ёхуд хазон урган гул ҳақида шеър ёзиши мумкин. Эҳтимол, ана шу яшнаб турган гул, унинг сўлгин руҳига бир қадар тириклик ато этиши, ёмон кайфиятдан бир оз бўлсада, халос бўлишга кўмаклашиши ҳам мумкин. Демак, қандай бўлишдан қатъи назар, ташқи олам инсон ички оламига, яъни руҳий дунёсига ўзининг ў ёки бу ҳолатдаги таъсирини ўтказди. Шу маънода Ойбекнинг соф лирик шеърларининг дунёга келишида ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг ботиний қатламлари борлигини айтиш керак. Бунга юқорида Чўлпоннинг соф лирик шеърларини кузатганда ҳам амин бўлган эдик. Ойбекнинг ана шундай шеърлари лирик қаҳрамонининг ниҳоятда маҳзун руҳияти кўпинча, табиат ёки куз фасли кўринишлари билан уйғунлик топган ҳолда намоён бўлиши ҳам фикримизни далиллайди. Мисол учун шоирнинг табиат манзараси чизилган икки шеъри ҳақида тўхталадиган бўлсак, юқорида айтилганидек, киши кайфияти, руҳига қараб, ташқи дунё, ундаги ҳар қандай предмет ёки ҳодиса турлича маъно, хусусият касб этиши мумкинлигига гувоҳ бўламиз. Шоирнинг "Фарғона оқшоми" шеърда тасвир этилган, шоир

кайфиятига монанд оқшом — кеча унинг руҳиятида нурсиз манзаралари билан намоён бўлади. Атрофнинг ойдинлиги, тўлин ойнинг нур сочиб туриши ҳам лирик қаҳрамон руҳиятига заррача бўлса-да, ёрқинлик олиб киролмаган. Қуёшнинг "Қип-қизариб сўниши" оқибатида "Бир ҳузунли кўлка" чор-атрофни қамраб олган. Шоир назарида тоғлар гўё кўклам кўрмагандай тақир, боғлар эса лирик қаҳрамон руҳиятидек бўм-бўш. Улар шоир кўнгли сингари "сирли йиғлар" эди. Аслида Фарғонанинг ойдин оқшоми-ни, табиатини шундай тасвирлаш мумкинмикан? Табиатининг гўзалликда тенги йўқ Фарғона — йилнинг тўрт фаслида ҳам ўзига хос бир нафосатга бойлиги билан ажралиб турадиган водий. Лекин шоир эътибор берган, кузатган онда унинг руҳиятига, ҳолатига боғлиқ равишда ана шу гўзаллик, нафосат сезилмай қолган. Шунинг учун ҳам кечаси ойнинг кўкдан "кумуш нури" ерга сепиши ҳам лирик қаҳрамон учун "Харобалар — вайроналиклар устидан сўлгин боқиш" бўлиб туюлади. Демак, мана шу шеър дунёга келган вақтда лирик қаҳрамон ниҳоятда тушкун руҳга уйғун бўлган. Бу онда лирик қаҳрамон руҳий дунёси бошқа бир таъсир доирасида турган ва Фарғона оқшоми гўзаллигидан чекинган, оқибатда, бу гўзаллик унинг тасаввурида сурурсиз, завқсиз бир шаклда гавдаланган. Қалб нурсизлигидан нурсиз оқшом ҳақидаги шеър дунёга келган. Бу ташқи таъсир, албатта, "харобага — вайронага" айланган Ватаннинг "сирли йиғи"лари эди.

Энди шоирнинг лирик қаҳрамон руҳий ҳолатини табиат тасвири фонидида очувчи бошқа — руҳий юксакликда дунёга келган "Кўринишлар" шеърига эътибор берайлик. Бу шеърда ҳам шоир тоғларга мурожат қилади, қуёшни тилга олади. Қуёш ботгач, чўккан оқшом тасвирини чизади. Лекин бу ерда лирик қаҳрамон руҳий ҳолати, унинг манзараси "Фарғона оқшо-

ми" шеъридагига бутунлай тескари. "Фарғона оқшомми"да лирик қаҳрамон руҳиятига қараб, "ўксиз тоғлар, ич-ичидан йиғлаётган бўм-бўш боғлар" тасвири ўқувчи кўз олдида намоён бўлади. "Кўринишлар"да эса улар:

Опшоқ қорли кўркам тоғлар
Боқишлари руҳни боғлар
Кўксиндадир чечаклари,
Оҳ, на гўзал узун тоғлар.

Оқшом ўлса қуёш ботар,
Сўнг кулишин ҳар ён отар,
Борлиқ ўзбек қизи каби
Гул юзига чачвон тугар.⁴³

мисраларидаги сингари дилбарлик, нафосат ва чирой касб этади. Демак, бу ҳар қандай лирик шеър шоир руҳий дунёсининг, маълум бир пайтдаги ҳолатининг маҳсули деган фикрнинг яққол далилидир. Бу ерда Ойбек лирик қаҳрамонига дунё гўзаллик либосига ўранган ҳолда ўз таъсирини ўтказган. Айни пайтда бу таъсирни ана шундай қабул қилиш учун унинг руҳиятида маълум ижобий ҳолат бўлган. Агар лирик қаҳрамон руҳиятида гўзалликни ўз ҳолича қабул қилиш учун ана шундай ҳолат юзага келмаса, унинг таъсир кучи ҳеч нарсага етмай қолиши мумкин. "Кўринишлар"нинг лирик қаҳрамони "Фарғона оқшомми" лирик қаҳрамони руҳий ҳолатидан бутунлай бошқа — кўтаринки ҳолатда бўлганки, унга тоғлар, боғлар, оқшом-кечалар гўзаллиги аслидан ҳам зиёдрок бўлиб кўринган. Натижада, табиат гўзаллигининг таъсири домида бир муддат асир бўлган қаҳрамон тоғларни гулу чечаклар оғушида, борлиқни қуёш ботаётган пайтда, чўкаётган оқшомнинг сеҳрли манзараси ичра кўради. Яна бу борлиқ унинг

⁴³ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами, 1-жилд. 42-бет.

руҳиятига ниҳоятда яқин, уйғун ўзбек қизи тимсолини кўз олдида келтиради. Ҳатто, борлиқни бағрига яширган тун — кеча ҳам шоир руҳиятига салбий таъсир ўтказмайди. Балки у лирик қаҳрамонга "ўзбек қизининг гул юзидаги чачвон"дек туюлади. Бу ерда, ҳатто, шоир шу даврда яратилган хотин-қизлар озодлиги учун курашувчи шеърларида қоралаган чачвонни ҳам ижобийлаштириб юборган.

Ойбек лирик қаҳрамон руҳий оламини теранлик билан тасвир этувчи шеърларни 20-йилларда жуда кўплаб яратган. Уларнинг ҳаммасини бу ерда таҳлилга тортиш қийин. Шундай бўлса-да, куз фаслининг шоир руҳий ҳолатига таъсири натижасида дунёга келган учта шеъридаги лирик қаҳрамон ҳолати, кечинмалари, туйғу ва ҳаяжонларини қисқагина қиёслаб кўрайлик. "Яна куз" шеърида шоир куз тасвирини бериб, "Ҳар нарсадан дардли юз" кўрганлигини айтади. Демак, куз лирик қаҳрамон кайфиятига кўтаринкилик эмас, балки ҳазинлик бахш этган. "Куз сезгиси" шеърининг лирик қаҳрамони "Ҳар томонда қалтираб аста ерга бош қўяётган" япроқларни кўриб, табиатдан чекинаётган "гўзал чоғлар"ни излайди. Ўзининг ҳам қалбига, руҳиятига ўрнашиб бораётган сокинликни сезади. Лекин лирик қаҳрамон руҳиятида, туйғуларида сокинлик ҳукмрон бўлишини истамайди.

Боғда мен тентирар эканман сездим.

Қалб фақат навбаҳорни йўқлайдир.⁴⁴

дея жўшқинлик, қулф урган гўзаллик оғушида яшаш иштиёқини билдиради. "Яна куз" шеъридаги лирик қаҳрамонга қараганда "Куз сезгиси" лирик қаҳрамони ҳаётда доимо гўзаллик, қувончга интилувчан. Ойбекнинг мана бу шеъридаги лирик қаҳрамон ҳам ниҳоятда ҳаётсевар, яшашга чанқоқ:

⁴⁴ Ўша асар. 104-бет.

Кузнинг ҳазин, гўзал палласи
 Япроқлардан ерларда гилам.
 Бир дам ўтир, кўнглим гунчаси,
 Балки қургай кўзларимда нам...
 Тўқимайман бирон сафсата
 Куз, муҳаббат, ҳаёт баҳсидан.
 Бизнинг учун олтин манзара
 Сўзлар буюк руҳлар бахтидан.
 Бир дам ўтир, севгилим, қувнай
 Кузнинг ҳазин завқини сурай.⁴⁵

Юқорида таҳлили берилган шеърларда у ёлғиз эди. Ёлғизлик уни бир томондан эса, кузги сокинлик руҳиятига ҳазинлик бахш этади, хазонрезгилик унинг ҳолатига янада кучлироқ таъсир кўрсатади. Натижада, лирик қаҳрамон руҳиятида, туйғуларида куз ноҳуш из қолдиради. Ушбу шеърда эса у ёлғиз эмас. Негаки, унинг кўнглининг орзуси, қалбининг истаги — муҳаббати — севгилиси ёнида. Шу боисдан куз унинг учун табиатнинг "гўзал палласи", ана шу дамда гўё япроқлар тупроқни титраб-қалтираб ёпмайди, аксинча, ерни майин гиламдек қошлайди. Куз кашф этган "олтин манзара" унга "сўзлар буюк руҳлар бахтидан". Ҳатто, шоир ижтимоий ҳаётнинг ўта мураккаб зиддиятларидан чекаётган руҳий изтиробларини унутиш, муҳаббат қудратидан қалбига қувонч истаб, "кўзларидаги намнинг қуриши"га умидворлик билдиради. Лирик қаҳрамонга беҳад қувонч, куз завқини суриш бахтини бахш этган "кўнгил гунчаси"нинг таъсири унинг куз ҳақидаги қарашларини, унга муносабатини шунчалар ўзгартириб юборган, ҳаёт ташвишларини унуттирдан умидворлигини оширган. Шоирнинг "кўнгил гунчаси" иборасини ишлатишининг ўзи ҳам муҳаббатнинг лирик қаҳрамон қалбидан, руҳиятидан куз-

нинг сарғайган рангларини ҳайдаб, унга баҳор тароватини, нафосатини олиб кирганлигининг белгисидир. Бундан кўринадики, ташқи таъсир, хоҳ у табиатдан, хоҳ жамиятдан бўлсин, инсон руҳиятини ўзгартириш қудратига эга. Зеро, куз ҳақида битилган шеърлар битта шоир қаламига мансуб. Лекин унинг лирик қаҳрамонлари руҳий ҳолати ҳар қайсида ҳар хил намоён бўлади. Демак, объектив борлиқ субъектга ўзига хос бир равишда таъсир этадики, у субъект қалби, тафаккури қатларидан ўтиб, руҳий оламида турлича ранглар кашф этиши мумкин экан. Бу ерда Ойбек руҳият тасвирининг ўзига хос йўллари топган. Яъни лирик қаҳрамон руҳий ҳолати ҳақида умумий тасаввур бериладик, натижада, ўқувчи уни шундай ҳолатга солган ички тугён, ҳиссиёт-ҳаяжонларни, бундан ташқи кўринишида акс этиши мумкин бўлган белгиларни лирик қаҳрамоннинг сўзлари орқали тасаввур қила олади.

Ойбекнинг юқоридаги куз таъсиротларидан яралган соф лирик шеърларини кузатиш шунини кўрсатадики, улар қанчалик лирик қаҳрамоннинг оний лаҳзадаги руҳий тўлғонишлари, ниҳоятда шахсий туйғулари тасвиридек туюлса-да, унинг туб моҳиятида кўзга кўринмас, бағоят зукколикни талаб қиладиган ижтимоий-сиёсий маънолар ётибди. Буни ўша шеърлардаги куз фасли моҳияти ва кўринишлари билан боғланиб кетган "Ҳар нарсадан дардли юз", "Ҳар томонда қалтираб аста ерга бош қўяётган япроқлар", "Балки қургай кўзларимда нам"... сингари мисралари ёки қалбига, руҳиятига ўрнашиб бораётган сокинлик ҳақидаги фикрлари маъзига яширинган маънолар исботлаб туради.

Чўлпон ва Ойбек ижодидаги сиёсий муҳит таъсирида туғилган ёки ундан айрича дунёда бунёд бўлган дейилган шеърларда ҳам ижтимоий ва руҳий эркинлик учун курашувчи лирик қаҳрамон мавжуд. Бунда

⁴⁵ Ўша асар. 159-бет.

лирик қаҳрамон руҳиятини теран очиш, унинг сиру синоати, имконият ва қудратини тадқиқ этиш муаммоси асосий ўринда туради. Чунки ана шу муаммонинг ечими — инсон руҳиятининг имкониятларини бадиий кашф этиш, ҳар бир ўқувчи руҳиятининг ҳам ана шундай имкониятларини юзага олиб чиқиш, уни халқ, миллат ва жамият тараққиёти ҳамда келажаги йўлида курашларга, яратилшларга хизмат қилдириш муҳим ижобий натижаларни вужудга келтириши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Чўлпон ва Ойбекнинг эрк ва мустақиллик тантанаси учун кураш пафосидаги шеърлари лирик қаҳрамони руҳияти манзаралари ўша давр ва халқ руҳияти, кайфиятидан айрича дунёга келган эмас. Бу қаҳрамонларни давр шеърияти қаҳрамонларидан фидойилик, курашчанлик, жасоратлилик ва ҳақиқатгўйлик сингари фазилатлар жуда катта ғоявий ҳамда маънавий масофаларда ажратиш туради. Бу масофалар моҳиятида Чўлпон ва Ойбек лирик қаҳрамонларининг руҳий уйғоқлиги, уларнинг инсоннинг руҳий эркинлиги учун курашувчанлиги ётади. Зеро, инсон руҳан эркин бўлмаган жамиятда, ҳеч қачон ижтимоий, сиёсий эркинликнинг бўлиши мумкин эмас. Чўлпоннинг ҳам, Ойбекнинг ҳам 20-йилларда яратилган лирик қаҳрамонлари руҳий дунёсида ана шу ҳақиқат муҳрланиб қолган. Шу боисдан бу лирик қаҳрамонлар даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз берган ниҳоятда кучли пўртаналари, довулу бўронларига қарши борган, аммо омон қолган, маънавий ғолиблик шоҳсупасига чиқишга муяссар бўлган лирик қаҳрамонлар сифатида дунёга келдилар ва улар шеъриятимиз олтин саҳифаларини абадул-абад нурлантирувчи кучга айландилар.

Демак, ушбу бўлимда кўтарилган масалалар умумлаштирилган ҳолда хулосаланадиган бўлса, айтиш жоизки, 20-йиллар ўзбек шеъриятида руҳият тасви-

рининг, яъни психологик тасвир маҳорати чуқурлашувининг бир қатор омиллари ёки бошқача қилиб айтганда ривожланиш тамойиллари мавжуд бўлган. Улар "инқилоб" халққа нима берди деган муаммони ечиш; миллат тақдири учун кураш; Ватан мустақиллиги ва озодлигининг ҳаққоний моҳиятини очиш; истиқлол орзусини аёл эрки билан уйғунлаштириш; руҳий ҳолатнинг соф манзараларини яратиш жараёнида ўзларини намоён қилишди. Ушбу психологик тасвир тамойилларининг дунёга келиш ва ривожланиш манбаи 20-йилларда кўпроқ Чўлпон ва Ойбек шеърияти бўлган экан.

1.2. СИЁСАТ, ШЕЪРИЯТ ВА ЛИРИК ҚАҲРАМОН ҚИСМАТИ

20-йилларнинг охирларида шеъриятга кириб, мустақамлана бошлаган социалистик қурилиш мавзуси 30-йиллар адабиётида етакчилик қилди. Мамлакатни индустрлаштириш, яъни кўплаб саноат корхоналари, завод, фабрикалар қуриш ҳамда бойлар, якка хўжаликларни тугатиб, яхлит, жамоа хўжаликларини барпо этиш шўро давлати олдида турган энг муҳим вазифа деб белгиланди ва улар социализм қурилишининг энг асосий замини, энг зарур омиллари сифатида темир қонунлар билан мустақамланди. Янги жамият қуришнинг беш йиллик режалари тузилди. Барча соҳани ана шу режаларни мудлатидан илгари бажаришга чорловчи шиорлар, чақириқлар босиб кетди. Гўё бутун ўлка қайтадан тирилиб, янги ҳаётнинг "жўшқин нафаси" билан яшай бошлади. Мана шу масалалар адабиётнинг ҳам асосий тасвир объектига, бош мақсадига айланди. Гўё адабиёт ҳам ўз "беш йиллик режалари"ни ишлаб чиқиб, уларни давр руҳига ҳамоҳанг ҳолда бажармаслиги мумкин эмасдай бўлиб қолди. Бу билан бадиий адабиёт ўзи-

нинг сиёсий ўйинларда фаол иштирок этаётганлигини сезмай қолди. Натижада, сиёсатлашган адабиёт соф бадий адабиётдан ажралган ҳолда ривожлана бошлади. Айниқса, шўро ҳукумати бадий адабиёт ва унинг келажаги ҳақидаги қарорлари орқали унинг сиёсатлашувини таъминловчи чора ва тадбирларни амалга оширишни қонунлаштириб борди. Шу негизда янги шўро адабий сиёсати дунёга келди. Бу сиёсатнинг ҳукмронлиги туфайли бадий адабиёт бошқа ўзанга тушиб кета бошлади.

Агар шеъриятдаги руҳий дунё тасвири, лирик қаҳрамоннинг воқеликка муносабати нуқтаи назардан 30-йиллар шеъриятини ўргансак, унинг 20-йиллар шеъриятига қараганда биров камбағаллашганлигини кўрамиз. Чунки 30-йилларда шўро сиёсати ниҳоятда кучли босимга эга бўлди ва натижада шеъриятда инсон, унинг қалби, руҳий олами, бу оламнинг ташқи борлиқдан оладиган таъсири ва уни акс эттириш масаласи биров четга чиқиб қолди. Инсон ички дунёси тадқиқи ва тасвири ўрнига социалистик қурилишлар, қишлоқ хўжалигида эришилган ва эришилмаган ютуқларни мадҳ этиш адабиёт олдидagi энг долзарб муаммога айланди. Бадий адабиётда яратилган қаҳрамонларга эътибор берилса, уларнинг бир қисми қалби темирга айлангандай, туйғулари турғунлашгандай, ҳатто, улар йиғлашни, бирон-бир нарсадан, ҳодисадан таъсирланишни эсидан чиқаргандай, инсон инсонлигини унутгандай, ишда ҳам, оилада ҳам доимо меҳнатда "бахт, зафар, шон-шараф" қучиш орзуси билан яшагандай туюлади. Адабиётни, шеъриятни қамраб олган бу ҳол, албатта, давр сиёсатининг талаби туфайли эди. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, агар ҳар бир давр шеърияти ҳаққоний баҳоланса, келажак авлодда адабиётимиз тарихи, тараққиёт босқичлари ҳақида тўғри тасаввур уйғотилган бўлади. Шу маънода 30—50-йил-

лар шеъриятини кўздан кечириш, шўро адабий сиёсатининг оқибатларини ўрганиш, унга бугунги кун талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда муносабат билдириш, давр ва лирик қаҳрамон нуқтаи назари, руҳий дунё тасвирининг кўринишлари, даражалари ҳақида фикрлашиб олиш ўринлидир.

Минг афсус билан айтиш керакки, 30-йилларда руҳониятдан йироқ шеърлар бадий адабиётда ўз ҳукмронлигини ўрната бошлади. Бундай нуқсонлар, ҳатто, Чўлпон ва Ойбек ижодида ҳам аста-секинлик билан пайдо бўлди. Чунки ҳукмрон сиёсат давр руҳини шундай истило қилган эдики, натижада, у бутун бир жамиятни ўзига сажда қилдиришга эришди. Нафақат халқ, жамият, балки унинг маънавий бойиш манбаи бўлган адабиёт ва санъат ҳам сиёсат чизган чизиқдан чиқа олмай қолди. Оқибатда, у ҳам ўзлигини унутиб, ҳақиқий санъатнинг, адабиётнинг сиёсатдан бутунлай айрича яшамаса-да, асл қиёфасини сақлаш зарурлигини эсдан чиқаргандай бўлди. Буларнинг барчаси халқ қалбида социализм деган, бугунга келиб қўл етмас кенгликка чиқиб кетган жамиятга интилиш туйғусини муқимлаштирди. 20-йиллар шеърияти қалбига исён солиб ижод қилган Чўлпоннинг ҳам ана шу муҳитга мослашишдан бошқа иложи қолмади. Бу шоирнинг ўзи тан олган ҳолда минг афсус билан ёзган "Сомон парча" шеъридаги лирик қаҳрамоннинг руҳиятидаги сўниш тасвирида жуда яхши ифода этилган:

Топширдим ўзимни муҳитнинг эркига...
Муҳит гирдобиди бир сомон парча,
Бир похол чўпидек оқиб бораман.
Ҳар амал, ҳар ишни "ҳақ" деб бораман,
Вазминим қолмади бир узук қилча...⁴⁶

⁴⁶ Чўлпон. Яна олдим созимни. 481-бет.

Кўринадик, лирик қаҳрамон ўз қалбида, тафаккурида муҳрланган тушунча ва қарашларга қарши бориб, онгли равишда ҳақиқатнинг либосини кийган ноҳақликни "ҳақ" деб тан олишга, ўз эркини муҳит эркига бўйсундиришга мажбур бўлган. Қолинга солинган даврнинг, унга "раҳнамо" сиёсатнинг кучлилигини инкор қилолмаган, яккаликдан лоқайдлик гирдобига тушган қалбнинг, интиқом туйғуси, исёни "чақмоқдек" сўнган руҳнинг бу манзарасидан ғурурли қалбларнинг изгиробга тўлиши аён:

Муҳит кучлик экан, эгдим бўйнимни,
Чақмоқдек ялтираб ўчиш йўқ энди.
Ёлғон ҳаёлларга кўчиш йўқ энди,
Оқшнинг йўлига солдим куйимни.

На исён, на тўлқин, на тўфон, на ўт!
Кўзимда оғир бир таслим нўри бор.
Ай, ўтли кечмишим, юзингни беркит!
Сенда шайтонларнинг ҳақсиз зўри бор!⁴⁷

Бу мисралар Чўлпон мағрур руҳининг туғёнли туйғулар гирдобига ёнган, курашган, интилган кунларига сўнгсиз азоб, афсус билан нуқта қўяётгандай туюлади. Чунки лирик қаҳрамон руҳияти шу қадар эзгин, мискин-ки, у бутун ҳаётга қўл силташ даражасида. Зеро, уни муҳит, мафкура шу аҳволга солган. Бу эса давр руҳининг курашчан лирик қаҳрамоннинг қайрилмас руҳини сўндиришдек шафқатсиз ва кучли бўлганлигини кўрсатади.

Чўлпоннинг қалами давр шамоллари таъсирида "тан" олиш, "таслим" бўлиш туфайли анча йиллар маҳсулдор бўлолмади. Балки у даврон довулларида ўзини панага олгандир. Балки уни матбуот ва йиғилишларда бошига тўхтовсиз отилган маломат тошлари бошқаларга ўхшаб, даврни мадҳ этувчи асар-

лар ёзишга мажбур этгандир. Балки 1927 йилнинг 4—5 октябрида Ўзбекистон КП МКнинг биринчи котиби Акмал Икромовнинг "Мафкуравий жабҳадаги кураш ва маданият ходимларининг вазифалари" мавзудаги маърузасида айtilган Чўлпонни қораловчи фикрларнинг ниҳоятда оғирлиги сабаб бўлгандир. Балки Чўлпон Курултой ҳайъатига арзнома билан мурожаат қилиб, ўзига қўйилган сиёсий айбларнинг ҳаммасини рад этганда, Курултойдан ҳайдаб чиқарилганлиги туфайлидир. Хуллас, Чўлпонга етказилган маънавий зарбалар уни бошқача йўл танлашга мажбур этди. Чўлпон давр таъсиридан четга чиқолмай қолди. 30-йиллар эса юқорида айtilганидай, шундай давр бўлдики, ҳар қандай қайсар, қудратли руҳни таслим этиб, ўз измига соладиган даражада кучга кирди. Чўлпон лирик қаҳрамони руҳи ҳам давр талабларига мослашишга мажбур бўлди. Мана шу мослашув адабиётшунослигимизда яқин вақтларга қадар улкан ижобий ҳодиса сифатида баҳоланиб, шўро ҳокимиятининг қудрати билан боғланган ҳолда Чўлпон ижодининг гуллаган даври деб олқишланди. Бу унинг онгидаги ижобий янгилашнининг, "душманлик" йўлидан қайтиб, дўстлар сафига қўшилишининг белгиси деб мақталди. Афсуски, Чўлпон ижодидаги бу жараён унинг сўлгин руҳиятининг манзараси сифатида нурсизланиб, сўнаётган юлдузни эслатади. Чунки Чўлпон ҳам англабми, англамайми, истабми, истамайми замонани мадҳ этувчилар сафига қўшилди. Унинг шеърияти ҳам сафдошлари, ижодкор дўстлари шеърияти сингари ҳаётдан узилиб, муаллақ қолди. Лирик қаҳрамон нуқтаи назарида ҳаёт кўркамлашиб, унинг ҳақиқий, машаққатларга кўмилган жараёнларини кўриш, идрок қилишда ожизлашди. Бу ҳолнинг меваси сифатида 1935 йилда Чўлпоннинг "Соз" тўплами дунё юзини кўрди. Бундаги шеърлар бўғилган истеъдоднинг та-

⁴⁷ Ўша жойда.

хир тухфаси эди. Уларнинг муҳитнинг қўлида "таслим" бўлган лирик қаҳрамоннинг руҳсиз, эҳтиросли туйғулардан, ҳиссиётдан бегона, шовқинли сўзлари йиғиндисига айланганлиги ўқувчини ачинтиради. Хуллас, 30-йиллар шеъриятига чуқур кириб олган сиёсий руҳ Чўлпон шеъриятида ҳам ҳукмронликка эришди. Чўлпон "Соз" тўплами муқовасида "Бир неча йил қантаргач, яна олдим созимни..." мисрасини келтиради. Бу эса орадан ўтган йиллар унинг созини даврга мослаганлиги, замонага созлаганлиги белгисидир. Демак, йиллар Чўлпон лирик қаҳрамони қалбини дарддан, руҳиятини туғъндан айирди. Давр шеъриятида сезиларли из қолдираётган темир қалбли лирик қаҳрамондан унинг фарқи қолмади. Бу лирик қаҳрамоннинг ҳам куйи "ғалаба сари" мардонавор интилаётган, беш йилликларни янгидан-янги меҳнат зафарлари билан якунлаётган "қаҳрамон"ларни мадҳ этишдан иборат бўлиб қолди.

"Янги мен" шеъри лирик қаҳрамонини мутлақо бошқа руҳ, бошқа дунёқарашли, ҳаётни пардаланган нуқтаи назар билан мушоҳада қилаётган Чўлпонники дейиш мумкин. Бу "мен"нинг нуқтаи назарини ўрганиш шуни кўрсатадики, у ҳақиқий туйғуларини йўқотган ҳолда, фақат "завқли меҳнат, озод Ватан, бахтиёр халқни" мадҳ этишга киришиб кетган; аввалгидек, ўзига ҳақиқатан ҳам Ватан озод, халқ бахтлими деган саволни беролмаган; халқнинг мамлакат пахта мустақиллиги учун сафарбар этилиб, қулга айлантирилганлиги, меҳнат билан топган бир бурда нонини сал эркинроқ чайнаган меҳнаткашнинг қулоқ сифатида юртидан бадарға қилинаётганлиги унинг руҳиятига таъсир этмаган; алдов сиёсати туфайли халқнинг бутун табиий, тарихий, маънавий бойликларидан мосуво бўлаётганлиги эътиборини тортмаган қабилидаги шафқатсиз хулосани илгари суришга асос беради.

Тўғриси, булар ҳақда нафақат Чўлпон ёхуд бошқа шоирлар, балки ҳеч ким ўйламагандир. Балки ўйлаган бўлса ҳам, фикр ва туйғуларини аввалгидек ошкор қилишга ожизлик қилишгандир. Чунки бутун халқнинг, шу қатори Чўлпоннинг ҳам кўзларини, қалбини, ақлини партия ва ҳукуматга ишонч, садоқат тушунчаси мажбуран бўлса-да, банд қилиши шарт эди. Мамлакатда ҳукм сурган сиёсат қудратли кучга айлангани боис Чўлпон сингари исёнкор руҳли, теран ақлли, кенг фикрли кишиларни ҳам турли тазйиқ ва таъқиб йўли билан мажбурлаб ёки алдаб, ўз амрига бўйсундира олди. Натижада, бу сиёсат Чўлпон лирик қаҳрамонини ҳаётдан узоқлаштириб, руҳсиз одамга айлантириб ташлади. Шу маънода унинг "Бизнинг Ватан", "Биринчи Май", "Норин дарё", "Ўн олтинчи", "Куз", "Диёрим" сингари шеърларини қалбдан, руҳдан узоқлашган шеърлар деса, тўғри бўлади. Лекин барибир, ушбу шеърлар моҳиятига мантиқан назар ташланса, улар замирида қайсар, бўйсунмас бир руҳ яширингандай, бир кун келиб, яна исён билан бош кўтарадигандай тасаввур пайдо бўлаверади.

Бир вақтлар адабиётшуносликда "сиёсий лирика" деган атама бор эди. Шунга асосланиб, сиёсатдан туғилган лирика олқишланар, кўкларга кўтариб мақталар эди. Ҳақиқатни айтганда, ҳукмрон сиёсатни адабиёт орқали қайта тарғиб этиш халқни иккинчи марта чалғитишдан бошқа нарсаси эмас экан. Демак, жамият бошқарувининг нотўғри олиб борилишига фақат сиёсат эмас, балки адабиёт ҳам қисман айбдор. Шу маънода Ойбек шеъриятининг лирик қаҳрамони дунёқараши, руҳий дунёси ва унинг воқеликка муносабати масаласини ўрганадиган бўлсак, у ҳам мамлакатда бошланган ҳар бир янгиликка хоҳ у халққа фойда келтирсин, хоҳи зарар, аммо қандай бўлишидан қатъи назар, унга катта

ишонч ва эътиқод билан қараганлигини кўрамиз. Равшан бўладики, худди Чўлпон сингари Ойбек лирик қаҳрамони руҳиятига ҳам сиёсатнинг кўлкалари шафқатсиз бостириб кирган.

Ойбекнинг бу давр шеърларини кузатар эканмиз, унда маълум даражада ҳукмронлик қилган темир образи эътиборни тортади. Бу образ фақат Ойбек эмас, балки Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Миртемир, Ғайратий сингари шоирлар шеъриятида ҳам кенг маънода талқин этилди. Шоирнинг "Беш йиллик план" шеъри лирик қаҳрамони ана шу темирнинг қурбонларидан бири. Унинг кўзлари фақат кўкка, олдинга тикилган. Лирик қаҳрамон нуқтаи назарида ҳаётни, инсонни темирлаштириб юборган маъдан — муқаддас бир нарса. Ғўё у — халқнинг бугуни, келажаги, орзу умиди, бахтини белгиловчи кўдрат. Шу боисдан шеър қаҳрамони битта тирик жон — инсон сифатида чарчаш, дам олиш нималигини билмайди, ҳаёт ҳақидаги инсоний ўйлар ундан йироқлашган, фақат темирга сажда қилиш билан банд:

Биз тоғларнинг қалбини тешиб ёрамиз,
Озод ўлка темирдан кийим кияжак.
Чексиз ҳудудларимиз, қирғоқларимиз
Душманларга оловдан халқа тизажак.⁴⁸

Кўринадики, атрофга, одамларга шубҳа, ишончсизлик туйғуси билан қараш, дўст-душманга ажратиш сиёсати 30-йилларнинг фожиасига айланган. Натижада, атрофдагилардан хавфсираб, ҳадик олиб яшаш ҳаётда аста-секин ўз ҳукмини ўтказган ва у ўн йилликнинг охирларига келиб, мамлакат бошида қора қуюндек чарх урган.

Бу йиллар ҳаётида рус олими И. В. Мичуриннинг "Биз табиатдан инъом-эҳсон кутиб ўтирмаймиз, бал-

⁴⁸ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 1-жилд. 254-бет.

ки уни ўзимизга бўйсундирамиз" деган мазмундаги назарияси ҳаётда чуқур илдиз отди, фикр ва ҳаёлотда мустаҳкам ўрнашди. Ҳатто, бу таълимот билан бадиий адабиёт ҳам қуролланди. Мана Ойбекнинг ана шу таълимот билан қуролланган қаҳрамонининг ҳаётга қарашлари қандай шаклланди, руҳий дунёсида қандай ўзгаришлар юзага келди:

Янги ҳаёт томирига маъдан қуямиз,
Болға билан конларнинг бағрин туямиз.
Табиатнинг кучлари бизга бўй эгар,
Тиз чўкмаймиз ҳеч кучга: биз жўшқин денгиз.⁴⁹

Дарҳақиқат, шўро сиёсатининг қатъий талаблари туфайли ҳаёт томирларига маъдан қуйилди ва у темирланиш даражасига етказилди. Оқибат нима бўлди? Темир одамлар пайдо бўлиб, халққа раҳнамолик қила бошлади. Бугунга келиб эса табиат эмас, инсон унинг олдида тиз чўкишга мажбур бўлди. Бу пайтда ҳеч ким, ҳатто, халқнинг зиёли фарзандлари ҳам орқага қайрилиб қараб ёки келажак ҳақида жиддий ўйлаб, сиёсатга қарши боролмади. Аксинча, олиб борилаётган сиёсатни ҳамма учун йўлчи юлдуз дея мақташга мажбур бўлишди. Ана шундай пайтда яна Ойбек "Темир ҳақида" шеърида:

Мамлакат, биласиз, темирга ташна,
Темирсиз яшолмас,
"Темир!" дер мамлакат,
Темирда куч ва нашъа.⁵⁰

деб ёзди.

30-йиллар шеърияти лирик қаҳрамони руҳиятининг темирлаштириш даврига монандлашганлиги, унга мос равишда фикр юритганлигига Ойбекнинг яна "Шоир билан суҳбат" шеърини мисол қилиб кел-

⁴⁹ Ўша жойда.

⁵⁰ Ўша тўплам. 261-бет.

тириш мумкин. Ушбу шеърда Ойбек "ишқ учқунидан туйғулари тошган", "булбулларга эш бўлиб куйлаган" шоирни гўё "фош" этади. Шу билан бирга унинг аста-секин ана шу туйғулар уммонидан чекиниб долғали, "Кўмир, темир, пўлат, гишт тўлқинлари кони"га кириб бориб, даврига мослашганини олқишлайди.

Ойбек шеърда "қайноқ ҳаёт бағрига" кирган қаҳрамонининг дунёқарашини мақтар экан, албатта, унинг қалб, руҳ эҳтиёжларидан ажралиб бораётганлиги билан ҳисоблашмайди. Аммо қалбидан, руҳидан айри вужуднинг ҳиссиёз-ҳаяжонсиз, туйғу ва тафаккурсиз, хуллас, жонсиз жисм — тошдан фарқи йўқлигини Ойбек ҳаммадан яхши биларди. Лекин бу шеърда эса унга суҳбатлашаётган шоир дўсти — лирик қаҳрамоннинг "баҳорни талоқ қўй"иши жуда маъқул. Мана ўша қаҳрамоннинг янги замон тарбиясини олган қалби, руҳий олами манзараси:

Кампир ойга меҳр бердим
Мен осмон даласини.
Ўқдек кўкракка тердим
Кунлар ғалабасини.
Талоқ қўйдим баҳорни,
Лекин ҳар кеча яна,
Бош қўяди кўксима,
Қувласам-да у — ёрни.
Ой ҳам баъзида йўқлар:
Ёзув столимга жим
Енг учини узатар.
"— Бу сўнг ишваси...", дедим.⁵¹

Булар давр талаби, сиёсат ҳукмига бўйсунган адабиётнинг ютуғи эмас эди. Қисқаси, бадий адабиёт,

⁵¹ Ўша асар. 284-бет.

шеърият ўзининг Абдулла Қаҳҳор айтмоқчи "атомдан ҳам кучли" маънавий қудратини даврга қурбон беришга мажбур этилди.

Ғ. Фуломнинг 30-йиллар ижоди сермахсуллиги билан ажралиб туради. Унинг бу даврда ёзилган "Турк-сиб йўлларида" шеъри ўтмиш ва янги замонга ташланган нигоҳнинг, тарих йўллари бўйлаб одим ташлаётган лирик қаҳрамоннинг ҳар икки даврга муносабати, ана шу муносабат замирида шаклланувчи нуқтаи назари мевасидир. Лирик қаҳрамон ўз даври билан бирга одимлаётган фарзанд. У ўз тарихи ва бошқа халқлар тарихининг зукко билимдони. Ўтмишда рўй берган қонли ҳодисалар, хор-зорликда яшаганлар ҳаёти, босқинчилар талон-тарожи, хуллас, барча-барчаси лирик қаҳрамон хотирасида даҳшатли, ваҳимали бир тарзда намоён бўлади. Хотиралар бағрида бутунга қараб келаётган йўллар манзарасини чизаётган лирик қаҳрамон фикри, ўйини бошқа "бир фотиҳ"нинг "шукуҳ-ла ҳайқириб" келиб, ҳукмронлик қилаётгани инсоният тарихидаги энг буюк ҳодиса сифатида банд этади. Бундан ифтихор ҳисси жўш уриб кетган лирик қаҳрамон:

Биз,
Ер куррасини бошини танғидик
Ва тарихнинг томирларига куйдик
Эриган темир.⁵²

деб ҳайқиради. Зеро, бу ҳайқирик юқорида кўрганимиздек, фақат Ғ. Фулом лирик қаҳрамонига хос эмас эди. У барча соҳаларда ҳам бутун мамлакат миқёсида ҳоким эди. СССР дея чегараланган кенглик, яъни шўролар мамлақатида тарих юзига оёқ қўйиб, миллий маданиятлар, обидаларни вайрон этиб, ягона социалистик маданият яратиш, инсоният тафакку-

⁵² Фулом Ғ. Мукамал асарлар тўплами. 1-жилд. Тошкент, 1983. 54-бет.

рининг дурдоналари — тарихий, адабий, илмий китобларни араб ёзувида бўлгани учун ислом динининг тарғиботчиси сифатида куйдириб, янги адабиёт, янгича илм-фан кашф этиш, шоир айтганидай "тарихнинг томирларига эриган темир қуйиш"га бўлган тамойил катта кучга айланди. Бу даврнинг — ваҳшиёна бошқарилаётган давлат машинасининг иши бўлиб, у одамларни ҳис-туйғулардан, ёрқин хотиралардан, миллий руҳ, заминдан ажратиш йўлида олиб борилаётган ғоявий-сиёсий тарбия, тарғибот ва ташвиқотнинг ҳосиласи эди. Бу "тарбия" шу даражада "юксалдики", унинг миллий маданият ва тилларнинг қўшилиб кетиши ва ягона шўро маданияти ва тилининг дунёга келиши тўғрисидаги назарий асослари "Халқлар отаси" томонидан "қатъий ва мукамал" даражада кашф этилди. "Тарбияланган" халқ — ўз эркимга эга бўлдим деб ишонган халқ Ватанга, партияга, энг асосийси, "доҳий"га садоқат билан хизмат қилишни саодат деб билди. Унга қарши боришни ҳаёлига ҳам келтирмади. Энг тўғри йўл унинг йўли деб тушунди. Акс ҳолда, Ғ. Ғуломдай Шарқ халқлари тарихи, тили, адабиёти ва санъатининг зукко билимдони "Турксиб йўлларида" шеърида тарих тасвирида қора бўёқларни қуюқлаштирамаган, аксинча, унинг бағрини нурлантириб турган беқиёс ақл, туйғу, тафаккур, маънавият эгаларидан ифтихорини кучлироқ ошкор этган бўларди.

Ғафур Ғуломга нисбатан шоир-тарихчи дейиш ҳам, тарихчи-шоир иборасини қўллаш ҳам ўзини теппа-тенг оқлайди. У "Тарихчи бўлмасдан улкан шоир бўлиш қийин", — деган фикрнинг ҳақиқатлигини исботлаган ижодкорлардан. Унинг шеърларида тарихий руҳ жонлилиги, улуғворлиги, кўнгилга қандайдир бедорлик бағишлаши билан ажралиб туради. Тўғри, юқорида таъкидланганидек, шоир тарих ҳақида сўзлаганда ёки сўз воситасида тарихий маъ-

зараларни яратганда баъзан қора ранглари анча бўрттириб юборади. Замон мадҳига берилиб, ўтмишнинг ортиқ даражада камситгандай кўринади. Аммо унинг фикрлари шеърхоннинг тарихий туйғусига тўсқинлик қилмайди, балки уни ҳар қандай ҳолатда халқ ва юрт тарихига кенг ва чуқур қарашга чорлайди. Умуман, тарихий мавзудаги шеърларнинг инсон қалбига таъсири ва шу асосда пайдо бўлган ҳолат ва руҳий ҳаракат миллий шуурнинг чуқурлашувига яқиндан ёрдам беради. Ғафур Ғулом санъаткор сифатида ана шу сирни яхши билган. Шунинг учун бу улкан шоирнинг замонавий мавзудаги шеърларидан ўрин олган тарихга доир "қистирма" ва лирик чекимлари психологик тасвирнинг муҳим бир "элементи" тарзида хизмат қилади.

Ғ. Ғуломнинг "Яловбардорликка" шеъри тўғрисида ҳам юқоридаги сингари фикрларни айтиш мумкин. Лекин шеър лирик қаҳрамонининг қалби кураш, "интиқом" туйғулари билан тўла. Ўзининг илгарироқ туғилмаганидан, инсоният тақдирини ўзгартирган курашларда иштирок этолмаганидан афсусда. Унинг мақсади фақат ўз мамлакатини эмас, балки бошқа мамлакатларни ҳам социализм йўлидан бошлаш, "Фаҳшнинг, қалбаки сурурнинг кўриги" бўлган Америка ўрнида "ёруғ дунё" қуришдир. Шунини айтиш керакки, 30-йиллардаёқ, Американи назарга илмаслик, унга таназзулга юз бурган капиталистик мамлакат сифатида қараш ва айблаш бир одатга айланди. Бу қараш халқ тафаккурини шу вақтга қадар заҳарлаб келди. Гўё биз Америкадан ҳамма соҳаларда жуда ўзиб кетдик. Бу фикр, вақт кўрсатаптики, ҳеч қандай асосга эга эмаслиги ва нотўғрилиги туфайли яхши ният, мақсадлар сари интилиш йўлида адашганларга олиб келди. 30-йилларда Америка тўғрисидаги қарашлар "қатъий", муносабатлар "аниқ", яъни "Нима бизга Америка" эди. Ҳ. Олим-

жоннинг "Нима бизга Америка?" шеъри худди ана шу мажруҳ даврнинг меваси, дунёга келган йилларнинг асл нафаси эди. Унда давр ғояси, сиёсати, руҳи тўла мужассам. Натижада, шеърда узоқ йиллар мобайнида эришилган Америкадаги ривожланиш, тараққиёт йўққа чиқарилган ҳолда ўн тўрт йил ичида шўро ҳукумати эришган ютуқлар ундан беқиёс даражада устун қўйилади. Тўғри, ҳеч ким, айниқса, эҳгироста бой шоир халқи ўз Ватанини бошқа ҳеч бир юртдан кам кўрмайди, аксинча, юқори қўяди, у эришган кичкинагина бир ютуқни дунёни ҳайратга соладиган даражада юксак деб билади, ўз халқини эса ақлли, билимдон, маданиятли деб кўқларга кўтаргиси келади. Бу унинг юрагида ўрнашган, қонида кезувчи фарзандлик туйғуси туфайлидир. Лекин бу туйғу инсонийлик тушунчасининг мантиғига биноан бошқа юртлар ва халқларни камситмаслик, аксинча, уларни ҳурмат қилган ҳолда юзага олиб чиқилиши керак. Чунки ҳар кимнинг Ватани, халқи ўзига ниҳоятда азиз ва қадрли. Аммо халқимиз онги, қалби юқорида айтилганидай, капиталистик дунёга, мамлакатларга нисбатан бошқача қараш, улардан ўзини устун қўйиш фикри, туйғуси билан тўлдириб ташланган эди. Шунинг учун барча маънавий бузилишлар, ўғрилиқ, фаҳш, чирриш, пулпарастлик, жабр-зулм, ишсизлик, турғунлик ва ҳоказолар фақат шулардан, "ёмон кўрилган" мамлакатлардан изланди. Жамиятдаги салбий ҳодисаларни улар таъсиридан деб тушунилди.

"Нима бизга Америка?" шеърининг эртага келажак бахт ҳақида тўлиб-тошиб гапирувчи лирик қаҳрамони "Тарих кўрганми?" шеърида ҳам шундай қиёфада намоён бўлади. Унинг фикри-зикрида гигант қурилишлар, заводлар, цехлар, уларда қўйилаётган темир машиналар яшайди. Гўё инсон, ҳатто, унинг қалби ҳам ана шу машиналарга айланган. Шеър ли-

рик қаҳрамони фақат машиналарни алқайди, лекин уни яратаётган инсонга, унинг ҳис-туйғуларига, руҳий оламига муносабати кўринмайди. Мана шу инсон омилининг иккинчи ўринга туширилиши, унинг темирчалик қадри йўқлиги давр фожиасининг асосий белгиси бўлди. Бу эса шеъриятда фожа тарихида эмас, балки юксалиш, гуллаб-яшнаш белгиси сифатида ўз ифодасини топди. У фақат "Қувиб ўтмак ашуласини Бугун жаҳон бўйлаб бошлаймиз", - деб бонг урди. "СССР кўкида порлаган қувиб ўтмакликнинг зўр шуъласини" олқишлаш билан банд бўлди. Агар бу йиллардаги ҳаёт манзарасини тарихий ҳақиқат нуқтаи назаридан кўз олдимизга келтирсак, 30-йиллардаги қилинган "иш"ларни, чиндан ҳам "Америка ҳаёл қилмаган"дир. Лекин буларнинг ҳеч бири "эртанги порлоқ бахтнинг" белгиси бўлолмаганлиги маълум. Мамлакатда олиб борилган маккорона сиёсат ҳамманинг фикрини чалғитиш баробарида кўзни боғлаб, сеҳрлаб ташлаганлиги, халқнинг нияти поклиги, кўнгли тозаллиги, меҳнаткашлигидан фойдаланиб, келажакни даҳшатли бир заминда барпо этишга уринганлиги бугун ҳеч кимга сир эмас. Шу боисдан 30-йилларда сиёсатнинг кучли босими таъсирида дунёга келган шеъриятнинг бугун салмоғи енгил. Профессор Н. Каримов Ҳ. Олимжоннинг бу давр шеъриятини тадқиқ этар экан, "Шубҳасиз, Ҳамид Олимжоннинг "Нима бизга Америка?", "Тарих кўрганми?", "Ўлим ёвга", "Жабҳа бўйлаб" каби қатор асарлари бугун ўз қимматини йўқотди"⁵³, деган адолатли фикрларни илгари сурганда ниҳоятда ҳақ эди. Ўша йилларда аксарият шеърларнинг бош мавзуси темирларни мақташ, муштумзўрни қарғаш, халқни пахта

⁵³ Каримов Н.Ф. XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафкураси // Филол. фан. доктори... дисс. автореф. Тошкент, 1993. 31-бет.

мустақиллиги учун сафарбарликка даъват қилишдан иборат бўлиб қолди. Ҳатто, шеъриятда муҳаббатни куйлашга кулгили ҳодиса сифатида қараш ҳоллари бўлди. Ойбекнинг "Шоир билан суҳбат" шеъри лирик қаҳрамонидек, Ғ. Ғуломнинг "Сельмашнинг бир дегрез шоири" шеъридаги лирик қаҳрамон: "Тракторнинг шўх куйига Шеърим жабдуғ бўла олса, Ўзимда йўқ севинарман Трактордай қаҳқаҳли!" - дейди ва муҳаббат туйғуларини куйлаган шоир устидан кулади:

Муҳаббатнинг "илоҳи"дан
Ўқ еган бир шоирни
Ҳазонрезгиликда кўрдим,
Ҳар япроқ бир капалак,
Мажруҳ тани.
Топган сўзи:
— Оҳ фалак!
— Тур, ҳез, — дедим.
Аранг шивирлаб лаби:
— Сен сўкишда
Бир оддий дегрез, — деди.⁵⁴

Бу ўша йилларда инсон туйғуларини, руҳиятини зимдан емираётган темир қонунларнинг "олижаноб хизмати" самараси бўлди. Темирни, темир қонунларни юксакка кўтарган ҳукмрон сиёсат, гоё юракларни темирга айлантирмаслиги, туйғуларни турғунлик ботқоғига отмаслиги, руҳларни мажруҳ этмаслиги мумкин эмасди. Шеър инсон қалбидан узоқлашдимиз, унда ҳеч қандай руҳий манзара тасвири бўлмайди, лирик қаҳрамон қалбининг воқеликка нисбатан акс-садоси эшитилмайди. Ғ. Ғулом айтганидай, унда фақат "тракторнинг куйи, қаҳқаҳаси" жаранглайди, ўз даврининг "гайкасини" бураётган, қўлида қалами билан станокда ишлаб, унинг овозини шеърга солаётган "ҳам шоир, ҳам кадр"-

⁵⁴ Ғулом Ғ. Мукаммал асарлар тўплами. 1-жилд. 90-бет.

нинг, "давр ўғлининг" фақат ютуқлар ҳақидаги ҳис-сиз-ҳаяжонсиз ифтихори бор овози билан оламга жар солади. "Бизда байрам ҳой, шонли байрам!" шеърининг лирик қаҳрамони эса "Техника, фан, онг, курашдан силжимаган кўзлари", "кўнглим ғами" деб четга чиқмаган умиди, бош чизиқдан "ўнг" ва "сўл"га боқмаган ҳис, "шуури" ҳақида гапириб туриб, "Най навосин тингламоққа қўлда йўқ оним менинг", — дейди. Бундан лирик қаҳрамон тирик инсонга хос қалбдан, унинг қудрати ҳисобланган ҳис-туйғулардан, вужуди руҳдан тамоман ажралгандай кўринади. Бу эса инсон фарзандини шундай ҳолатга гирифтор қилган муҳитнинг қиёфасини равшан намоиш этади. Соф лирикага қарши курашган адабий сиёсатнинг пучлигини далиллайди.

30-йиллар лирик қаҳрамони фақат ишчи эмас, балки у пахтакор ҳам. У Ғ. Ғуломнинг "Кўклам марши" шеърида айтилганидай, "Зарбдор қадамлар-ла Кўҳна қишлоқларни бузган Харьков трактори сингари, муштумзўрликнинг пайини қирқишга", "Янги қалъалар олишга, кўрғонлар солишга, янги жаҳонлар қуришга" отланган, "миллион тонна пахта" учун "Тракторларла коллектив қишлоқлар сари Пахта далаларига қараб" юриш бошлаганларнинг типик вакили. Бундай қаҳрамонлар яратишни ўша пайтда адабиётдан "Мамлакат пахта мустақиллиги учун кураш" гоёсининг "ижодкори" — "Халқлар отаси" бошқараётган сиёсат талаб қилган эди.

Ҳ. Олимжоннинг 30-йиллар ижодида ҳам завод, фабрика, ишчи мавзусига нисбатан қишлоқ ҳаёти, колхозлаштириш мавзуси устунлик қилади. Унинг лирик қаҳрамони иложи борица тезроқ муштумзўрларни тугатиб, қандай қилиб бўлса-да, мамлакатга кўплаб пахта етказиб бериш фикри билан банд. Унинг ҳаёлида ҳамиша "муштумзўр кўкрагини эзиб, ер қалбини ағдараётган" трактор яшайди. У ишчилар, са-

ноат корхоналари, гигант қурилишлар, бу борада социалистик мамлакат кучаётган зафарлар ҳақида еру самони ларзага соладиган овоз билан сўзламасин, бориб-бориб унинг сўзлари шу куч, шу зўриқиш билан пахтакорни мақташга келиб тақалаверади. Шоирнинг "Темир қонун", "Ўлка сафарбар", "Мудофаа кунларида", "Биз енгдик", "Тайёр трактор", "Бахтлар водийси", "Маҳорат" деб аталган жуда узундан-узоқ шеърлари бунга мисолдир.

"Ўлка сафарбар" шеъри пахта мустақиллиги учун сафарбарлик эълон қилган Ўзбекистоннинг, пахтакорнинг кучаётган зафар, ғалабаларидан мағрур бонг уради. Чеки-чегараси йўқ меҳнатни кўкларга кўтарган, уни бахт деб билган шоирлар ўша "бахт"нинг зил-замбил юки остида елкалари яғирлашиб, беллари бевақт букилиб кетаётган деҳқонни дунёда энг бахтиёр инсон деб тасвирлади. Бу тасвирда кўринган пахтакор "Беш йилликни тўрт йилда тўлдиражакмиз!", — деб кўкрак керади. "Райпарткомга" югуради, "Марказқўмга сим қоқади". У ўзини, ўзлигини унутган ҳолда ҳаётини пахтага бағишлайди. Лекин алданиб яшаётганлигини асло тушунмайди. Кўзлари боғлиқлигини сезмайди. Аксинча, ҳам пахта етиштиради, ҳам:

Режамизнинг
шу раҳмсиз,
Ўткир учини
Муштумзўрнинг
кўкрагига
аямай қадаб,
Большевикнинг
бу пахтазор
водийларида,
Ҳар кўсакни бир ўқ каби
кулдиражакмиз!⁵⁵

⁵⁵ Олимжон Ҳ. Мукаммал асарлар тўплами. 1-жилд. Тошкент, 1979. 107-бет.

дея ўзини синфий кураш оловига урди. Лекин бу оловнинг хато ёқилганлиги, битта халқнинг турли гуруҳлари орасида душманлик уруғининг сочилиши жамият тараққиётига, колхоз қурилиши ривожига салбий таъсир этиши ҳақида фикри уйғонмайди.

"Ўлка сафарбар"даги лирик қаҳрамон "Мудофаа кунларида" шеърида янада курашчан, янада мағрур, ҳаётидан ниҳоятда рози бир қиёфада кўринади. Жангарилик лирик қаҳрамоннинг ҳаёти мазмунига айланиб қолгандай туюлади. Унинг ғояси "одимларини синфий душманнинг кўкрагига, ёв тилагига янада қаттиқроқ босиш, душманнинг сўнг томирларини узиш, бойликлари, ерларини қўлидан чиқариш", бу ёв, душман — "муштумзўрни зах босган девордай титратиш" эди. Унинг идеали "Донбассда кўмир ялаб қаҳ-қаҳ урган"лар, "шўролар даласида трактор бурган"лар, "пахтазор водийнинг напъасин сурган"лар, "дунёнинг белларига қизил боғлаган"лар, "қурилиш қўрғонини ҳирс билан кучоқлаган"лар эди. Бу иборалар остидаги ҳайқириқлар шеъриятни мажруҳ этган, уни ҳақиқий ҳаёт бағри ва инсон қалбидан йироқлаштириб — машиналар ичига бекитишгача етган даврнинг фожиасидан дарак берарди. Шеърнинг лирик қаҳрамони ғолиблигини "мағрур машиналарсиз", "шу пўлат, чўян машиналарсиз" тасаввур этолмади. Унинг юрагини инсоний туйғу, дард, орзу-умидлар тўлдира олмади. Чунки шеърият одамлар билан дилдан сўзлашмади, унинг суҳбатдошлари "дароз трубалар", "ғилдираклар" бўлди. Шеърият халқ — инсон эмас, балки "Беш йилликнинг севгиси" билан яшади, буни "ҳар дўст юракка янги ҳаёт ишқи каби" солиш учун курашди, "пўлат каби юракларни" олқишлади. "Биз енгдик! Биз енгдик! Енгажакмиз биз!" — деб ҳайқирди, бонг урди. Мана 30-йиллар биринчи ярмида дунёга келган Ҳамид Олим-

жон шеърияти лирик қаҳрамонининг ҳаётга муносабати ва руҳий оламининг манзаралари.

Ойбек, Ҳ. Олимжон, Ғ. Фулом сингари истисодлар қаламини маълум муддат бўлса-да ўтмаслаштиришга эришган давр Уйғун шеърияти лирик қаҳрамонини ҳам бемалол ўз измига сола билди. Уйғуннинг бу давр шеърияти лирик қаҳрамони тили ҳам меҳнат, темир, фабрик, завод, қурилиш, трактор сингари сўзлар билан бойиди. Чунки давр созини ҳамма бирдек чалишга мажбур эди. Шоирнинг "Назир отанинг ғазоби", "Бугун ва эрта", "Кунларимиз бизнинг", "Чевар қиз", "Хаёлингда кезар икки нарсаси" каби шеърлари даврга жўровоз бўлди. Аммо Уйғун шеърларида темир образи қанотларини унчалик кенг ёймагандай, лирик қаҳрамон қалбини босаётган зангнинг ранги ҳам унчалик қуюқмасдай туюлади. Шундай бўлса-да, бу ижоднинг руҳини ҳам замондошлар шеъриятида етакчилик қилган ғоялар белгилади. Лирик қаҳрамон руҳий дунёсидан чекиниб, давр талабини адо этиш Уйғун шеъриятининг ҳам биринчи вазифасига айланди. Шоирнинг "Назир отанинг ғазоби" шеъри колхозчи деҳқон онгига илоҳий бир ўсимлик, туганмас бахт рамзи сифатида сингдирилган пахтани мадҳ этишга бағишланди. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамонни пахта теримига салбий таъсир қиладиган ҳар қандай ҳодиса ғазабга солади. Табиатни инсон измига соламиз, деган қараш "жуда кекса", "кўзлари хира"лашган Назир отанинг ҳам шуурини банд этган. Назир отанинг кўкка қараб айтган гаплари 30-йилларда халқ миясига қуйилган пахта мустақиллиги учун кураш ғоясидан туғилган лирик қаҳрамон "фалсафа"сидир. Бунинг халқ қалбида, тафаккурида мажбуран уйғотилган туйғу ва қарашлар билан бирга ишонтириш йўли билан тарбияланган эътиқоднинг белгиси ҳам дейиш мумкин. Демак, халқ онгига муттасил равишда ўтказилган

таъсир натижаси Уйғуннинг Назир отаси сўзларида ўзининг жуда яхши ифодасини топган:

"Эй!

Менга деса агар тош ёғмайдими!

Барибир, пахтани терамиз!

Бир дона ҳам кўсак қолдирмасдан,

Ҳукуматга тўплаб берамиз!...⁵⁶

Бундай қараш, ғоя, пахта йўлига жон бахш этиш туйғуси ватанпарварлик белгиси сифатида улуғланиб, инсонни ўйлаш, уни тушуниш, яъни инсонпарварликдан минг баравар устун қўйилган ҳолда меҳнаткаш омма қалбига, руҳига сингдирилган.

Уйғуннинг бу шеъри дунёга келганидан то ҳозиргача ўзбек боласининг бадий адабиёт орқали пахтага муносабатини шакллантириб, уни итоатли пахтасевар сифатида тарбиялашга ҳисса қўшиб келди.

Ҳар бир шоир давр фарзанди сифатида унинг руҳи билан яшайди. 30-йилларда ҳозиргидек халқ, она замин манфаати эмас, балки социализм манфаати масаласи ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам етакчилик қилди. Бугунга келиб, халқ манфаатидан устун қўйилган манфаатларга қарши узоқ йиллар давомида олиб борилган фақирона курашлар натижаси қониқарли бўлмагач, келажакни шу вақтга қадар босиб ўтган йўлларимизда содир этилган барча хатоликлардан асраш туйғуси жунбушга келди. Шунинг учун ҳозир 50 йил давомида мақталиб келинган асарлар бугунги ўқувчини қониқтирмапти. Гўё барча қилинган ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги хатоликлар сингари булар ҳам бир адабий хатодек кўриняпти. Ваҳоланки, ўтмиш хатоларданми ёки ютуқлардан иборатми, барибир ундан воз кечолмаганимиздек, унинг ғояла-

⁵⁶ Уйғун. Танланган асарлар, 1-жилд. Тошкент, 1964. 75—76-бетлар.

ридан, адабиёти ва санъатидан ҳам юз ўтириб кетолмаймиз. Ўтган йиллар давомида яратилган адабиёт, санъат асарлари бизнинг маънавий мулкимиз бўлиб қолаверади. Авлодлар унга ўзининг ҳаққоний баҳосини беради, лекин ҳеч қачон рад этолмайди. Зеро, ҳеч ким ўзлигидан, ўзининг миллий, маданий заминидан айри яшолмайди.

Яна Уйғун шеърятига қайтадиган бўлсак, унинг "Бригадир Карим" шеъри ҳам фидойи, умрини пахтага бахшида этган, аммо ҳаётидан рози кишилар ҳақидаги асардир. Шеърда асосан бригадир Каримнинг безовта, беҳаловат чопишлари тасвири намоён бўлади. Чунки давлатга пахта топширишда унинг райони орқада, бунга табиат ҳам, чигит, ўғит ҳам айбдор эмас, фақат пахтакор айбдор, у "латта"лик, сусткашлик қилмоқда, меҳнат яхши уюштирилмади. Мана бу пахтакор раҳбарнинг нуқтаи назари, маънавий, руҳий олами манзараси. Пахта турганда пахтакор учун қайғуриш кимга ва нимага керак? Майли у хуфтонгача далада юриб, ярим кеча уйига келиб, оби-ёвғонини ичиб, энди бир пас мизғиган бўлсин. Барибир у саҳар туриб, далага бориши лозим. Чунки:

Мамлакат бизларга ишонсин!

Биз шалвираб ишни хуржун қилайлик!...

Бу қандай гап! Бу жуда оғир!

Бу уят! Бу номус! Бу мумкин эмас!⁵⁷

Бу 30-йиллардан буён раҳбарлар онгида муқимлашиб келган, руҳий оламини забт этган "пахта, шуҳрат" касаллигининг асосий белгиларидан бири эди. Ўзбек шеърятдаги лирик қаҳрамон руҳий дунёсини нурсизлантирган бирдан-бир омил ҳам ҳаётий, ижтимоий муаммоларга ана шу нуқтаи назардан ёндашиш ва уларнинг ечимини излашга интилиш бўлди. Шеърларнинг лирик қаҳрамонлари пах-

такор қалбига кириб, унинг дард-армонларига ҳам-роз бўлиш ўрнига, меҳнатига шон-шараф айтишдан чарчамади. Офаринлар ёмғири остида қолган деҳқон хурсандчилигидан бутун жону жаҳонидан кечиб, ўзини пахтага бағишлади. Уни бурч, виждон қадар улуғлади. Шу боисдан ҳам мана шу ўзбек халқидаги соддалик, ишонувчанлик, садоқатлилиқ, самимийлик фазилати вақт ўтиб, ўзининг бошига фожиалар силсиласига айланган ҳолда ёғилди.

Шуни ҳам айтиш керакки, шоирлар лирик қаҳрамонлари хатти-ҳаракатлари, уларнинг интилиш ва умидлари тасвирига рангни фақатгина ҳаёлдан эмас, ҳаётдан ҳам олишган дейилса, хато бўлмас. Масалан, Уйғуннинг "Бригадир Карим" шеъридаги Карим образини ҳаётийликдан бегона деб бўлмайди. Чунки бригадир Каримлар кўнглида мамлакат "ишончи"ни сақлаб, "ишонч"га ишонч, садоқат билан интилиб яшашди, меҳнат қилишди, халқни ҳам сафарбар этишди. Каримларни бутун бутунлай қоралаб бўлмайди. Чунки улар тарбиясида мавжуд сиёсат катта роль ўйнади. Улар раҳбарлик қилиб, далада кетмон чопмаса-да, барибир халқ билан бирга туриб, бирга ётди. Унинг асосий мақсади режани бажариш. Мукофот, даромад, моддий рағбатлантириш масаласини ҳал қилиш эса юқорироқда турган раҳбарлар вазифаси.

Хуллас, "Бригадир Карим" шеърида пахтакор ҳаётининг аниқ манзаралари акс этган. Шоирнинг Каримга муносабати равшан. У бригадирнинг ҳамма ҳаракатларини қўллаб-қувватлайди, бошқаларни ҳам шундай фидойиликка даъват этади. Лекин пахтакор ҳаётининг ҳаққоний манзараларини яратар экан, шоир оғир, бетиним меҳнатдан, унинг жисмоний толиқиши, қалби, маънавий олами ҳақида ўйлашдан узоқда туради. Бу шеърда ҳам пахта меҳнати биринчи ўринга олиб чиқилди. Инсон тақдири, қисма-

⁵⁷ Ўша асар. 1-жилд. 79-бет.

ти, маънавий даражаси ҳақидаги масалалар четда қолди. Кўринадик, 30-йиллар шеърияти 20-йиллар шеъриятига (Чўлпон ва Ойбек шеърлари назарда тутилади) нисбатан инсон қалби, руҳий, маънавий дунёси масалаларидан бир мунча узоқлашиб кетган. Унда бутун халқни ишонтирган ҳукмрон мафкура-нинг руҳи яшади. Акс ҳолда инсоннинг темир эмас, балки онгли, туйғули мавжудот эканлиги энг асосийси, унинг руҳий дунёси мавжудлиги масаласи иккинчи ўринга тушиб қолмаган бўларди. Шунинг учун ҳам бу давр шеъриятининг катта қисмини сиёсийлашган шеърият дейиш мумкин.

Иккинчи Жаҳон уруши даври шеърияти лирик қаҳрамони воқеликка муносабатини нуқтаи назаридан олдинги даврлар шеъриятидан фарқ қилади. Ватан озодлиги учун кураш энг асосий масала сифатида қаралди ва уруш жароҳатларининг азоби дунёга келтирган туйғулар шеърият бағрини куйдирди. Аммо урушдан кейинги давр яна адабиётга турғунликни тўхфа этиб, унинг бор кучини "халқлар отаси"ни шарафлаш (бу уруш даврида ҳам кучайган эди), пахта мустақиллиги учун курашни давом қилдиришга даъват, партияни, пойтахтни улуғлаш, сиёсатни тарғиб этиш сингари масалаларни акс эттиришга йўналтирди. Шу боисдан бу ерда 30-йиллар охири ва уруш даври шеъриятига тўхталишдан олдин юқоридаги шеърларга руҳдош, аммо урушдан сўнг ва 50-йилларда яратилган асарлардаги лирик қаҳрамон, руҳий-маънавий олами ҳақида фикрлашиш маъқул кўринди.

Уруш қаддини дол қилган меҳнат аҳлининг юрак зарблари, дарду армонлари, орзулари қайта тикланиш шеъриятига кўчолмади. Яна унда қора меҳнатни мадҳ этиш биринчи ўринга чиқди. Зеро, халқ, аввало, "инқилоб" ғалабаси учун олиб борилган курашлар ва ундан сўнг бошланган фуқаролар уруши,

босмачилик ҳаракати деб аталган, аслида миллий озодлик учун курашчилар ва шўро тарафдорлари ўрта-сидаги жанглар, чет эл интервентлари уринишлари туфайли ўлкада юз берган вайронгарчиликлардан она тупроғини тозалаш учун фидо бўлган эди. Шунда ҳам адабиёт кўпинча унга дарддошлик қилмасдан, балки унинг меҳнати ва курашининг асл мақсади, моҳиятига нисбатан ташқи белгиларини чизишга ҳаракат қилди. Орадан ўн йил ўтмай, фашист босқинчилари ўзи билан меҳнаткаш элга олдингидан ҳам даҳшатлироқ ўлим, очлик, чексиз кулфатлар олиб келди. Яна халқ курашлар оташгоҳида қоврилди, аммо енгди. Лекин энди у яшаши, бунинг учун бошини қора меҳнат қаърига уриши керак бўлди. Шеърият бу даврда ҳам яна унинг ўзини, қалбини кемираётган дардларини, орзу-интилишларини четлаб ўтиб, меҳнатини мадҳ этишда давом этди. Шу ўринда таниқли адабиётшунос олим Озод Шарафидиновнинг урушдан кейинги ва 50-йиллар шеърияти ҳақида 1956 йилда ёзилган "Лирика ҳақида мулоҳазалар" мақоласида кўтарилган масалага мурожаат этиш лозимга ўхшайди. Мунаққид давр шеъриятидаги нуқсонларни тўғри эътироф этган ҳолда "Бундай камчиликлар ичида энг характерлиси шундаки, шоирлар кўпинча ўз қаҳрамонини ва унинг меҳнатини фақат ташқи белгилар орқалигина кўрсатади: меҳнат процессида қаҳрамон нималарни ҳис қила-япти, нималарни ўйлаяпти, ўз меҳнати натижасида у маънавий жиҳатдан қандай такомиллашяпти деган саволлар шеърларда жавобсиз қолмоқда"⁵⁸, — деб ёзган эди. Дарҳақиқат, бу давр шеъриятида яна меҳнаткаш халқ ўтда куймас, сувда оқмас, жони темирдан бунёд бўлган қалбсиз, руҳсиз бир одам

⁵⁸ Шарафиддинов О. Замон. Қалб. Поэзия. Тошкент, 1962. 51—52-бетлар.

қиёфасида кўрина бошлади. Натижада, урушдан сўнгги шеъриятда руҳият тасвири янада сусайди. Унда Сталин, партия, Москва — пойтахт, пахта, чет эл таассуротлари, халқлар дўстлиги ва бошқа шунга ўхшаш мавзулар етакчилик қилди ва мақтов, олқиш туйғулари ифода этилди. Яна олиб борилаётган сиёсатга сиғиниш ҳар қачонгидан ортиқ давом этди. Мавзулар инсон қалби, руҳияти билан боғлиқ ҳолда ёритилишдан узоқлаша борди.

Пахта Ўзбекистонда юқорида айтилганидек, 30-йилларда муқаддаслаштирилиб, унга сиғиниш шундан бошланди. Бу кўрганимиздек, шеъриятда ҳам ўз ифодасини топди. Пахта мавзуси уруш даврида ҳам эътибордан четда қолмади. У ўзбекнинг ҳаёти мазмуни ва фаровонлиги даражасига кўтарилди, мақтатди. Лекин унга сарфланаётган куч, бахш этилаётган соғлиқ ва умр ҳақида ўйлаш ҳам лозим эди. Бинобарин:

Пахталар гуллаганда колхозларнинг даласи
Кўм-кўк кўкда Сомончи йўлидай мавжланади.
Шунда булбул нағмаси, қизларимиз ялласи
Йигитларнинг гурури айниқса авжланади⁵⁹

сингари Ғ. Ғулом қаламига мансуб, ҳаёт ҳақиқатидан йироқ, сохта кўтаринкилик ва ташвиқот эҳтиёжи ила'битилган сатрларнинг жўн ва саёзлиги кўпчиликини ажаблантирмасди. Пахтакор касбининг машаққатларини билмаган одам шеърдаги тасвирлар билан танишганида деҳқоннинг даладаги меҳнат жараёнини худди дам олиш боғларидаги сайрдай тасаввур қилиши мумкин. Чунки "булбул нағмаси", "қизлар ялласи" шунга ундайди. Шу боисдан ҳам бундай шеърларнинг меҳнат жараёнидан ва шу жараён билан боғлиқ инсон қалби, руҳий дунёсидаги ўзгаришлардан

⁵⁹ Ғулом Ғ. Мукамал асарлар тўплами. 2-жилд. Тошкент, 1984. 88-бет.

ажралганлигини таъкидлаш лозим. Улар инсонга эмас, пахтага сажда қилиш даврининг меваси. Бунини шеърдаги "Пахта учун ғоятда юқори сидқу ихлос. Худди тирик жон каби тилайдилар саодат", — деган фикрлар ҳам тасдиқлайди. Ғ. Ғулом юқоридаги фикрларини "Бизнинг пахтамиз" шеърида ҳам давом эттиради. Лирик қаҳрамон назарида пахта — ўзбек халқи учун бахт манбаи. Унинг ҳаётини пахтасиз тасаввур этиш мумкин эмас:

Пахта деса, кўз олдига келади ўзбек,
Ўзбек деса, кенг пахтазор бўлар намоён.⁶⁰

Демак, ўзбек деганда улуг, қадимий, тарихи ниҳоятда теран бир миллат эмас, балки пахта ва пахтакорнинг тушунилиши, унинг инқирозга юз буриши ва ном-нишонсиз йўқолишига олиб келадиган ҳам сиёсий, ҳам маънавий замин бўлиши мумкин эди. Бундай нуқтаи назар, қараш халқнинг нафақат жисмоний, балки маънавий, руҳий қашшоқланишига ҳам маълум даражада асос бўлиб хизмат қилди. Шунинг учун ҳам шеърдаги лирик қаҳрамон билан ҳозирги давр шеърияти лирик қаҳрамонининг масалага муносабати, нуқтаи назари бир-бирига бутунлай тескари. Бунда фақат юқорида қайта-қайта айтилганидек, шоирларни айблавериш балки бир ёқламаликка олиб келар. Бу аслида маъмурий-буйруқбозлик тизимининг оқибати эди. Қандай бўлишидан қатъи назар, Ғ. Ғуломнинг 50-йиллардаги ижодининг кўпчилигини минбар шеърлари ташкил этади. Уларда лирик қаҳрамоннинг ўз хоҳиши, юрак амри, руҳий ташналик билан айтган гаплари ва ҳистуйғулари бадий тасвирини жуда кам учратиш мумкин. Уларнинг кўпчилигида лирик қаҳрамон ички дунёси эмас, балки унинг воқеликка муносабати кўтаринки сўзларда ўз ифодасини топади.

⁶⁰ Ғулом Ғ. Ўша асар. 185-бет.

Уйғуннинг бу давр шеърлятида ҳам худди шунга ўхшаш хусусиятлар устун. Унинг лирик қаҳрамони ҳамиша қувноқ, ҳар доим гуллар оғушида, баҳор боғларида гулгун ҳаёт гаштини суриш, истиқбол ҳақида жўшиб-тошиб куйлаш ҳаёли билан банд. "Партия кўзи билан келажакка қараймиз", — дея ишонч билан сўзлаган лирик қаҳрамон "Келгуси насларга бахтли, тинч, порлоқ ҳаёт Бахт бахш этиш муддаомиз, эзгу саодатимиз", — деб бонг уради. Кўринадик, Уйғун лирик қаҳрамони ҳам ҳаёт ҳақиқатидан узоқлашган. Зеро, бундай олиб қараганда лирик қаҳрамоннинг орзулари рўёбга чиқса, у миллат манфаати учун қилинган катта хизмат бўларди. Аммо лирик қаҳрамоннинг бу сўзлари шу вақтда кечаётган ижтимоий, сиёсий ҳаёт мантиғи билан боғлиқ ҳолда ўрганилса, уларга замин бўлувчи маънавий манбанинг саёзлиги кўриниб қолади. Ахир, 50-йиллар боши қайта оёқлантирилган 37-йилнинг қора қўлкаси эди. Халқ эндигина юртини уруш култепаларидан тозалаб, қалдини тиклаётган бир пайтда 30-йилларда табиатга, бегуноҳ одамларга бошланган тажовуз яна ўз давомини бошлади. Аммо сиёсатдонлар бу ҳодисаларни қаҳрамонлик намунаси, коммунизм қуриш учун курашнинг олий нишониси деб баҳолади. Буни ўзича мушоҳада қилган Уйғун лирик қаҳрамони:

Олий техникамизнинг қудрати беҳисобдир,
Истасак ўзгаради табиат, оби ҳаво.
Истасак чўлда гулзор, истасак даштда дарё
Ташна, оч саҳроларнинг дардига бўлур даво⁶¹

деб фахрланади. Агар бу қаҳрамон — шоир одамлар қалбига, руҳиятига яқин бўлганида ҳаёт қатламлари, давр манзараларига чуқурроқ разм солган бўлар...

⁶¹ Уйғун. Танланган асарлар, 1-жилд. 430-бет.

ди, воқеликка, даврни ичдан емираётган дард нидосига қулоқ тутарди. Истеъдодини сиёсатга қурбон қилмаган сўз санъаткорининг "Киши руҳининг инженерлари" (М.Горький) эканлигини эсдан чиқармай ижод қиларди. Яна бир нарсани унутмаслик лозимки, юқоридаги фикр битта Уйғун лирикасида эмас, балки деярли бутун шўро адабиётида етакчилик қилган ғоя сифатида социалистик жамият инқирозига замин ҳам тайёрлади.

Бу йилларда Уйғун шеърларига хос бахтиёрлик, шодликни куйлаш хусусияти Зулфия шеърляти учун ҳам бегона бўлмади. Аммо унда ҳаётдаги бари қувонч ва ғалабалар аёл назаридан ўтган ҳолда ифода этилиши, аёл нуқтаи назари ўз аксини яққол топиши лозим эди. Аммо Зулфия ҳам урушдан сўнгги даврда ўзбек халқи, айниқса, хотин-қизлар эришган "меҳнат ютуқлари"нинг, етиштирган пахта хирмонларининг, машина рулида, станоклар қошида кўрсатган "жасорат"ларининг ҳақиқат заминидан йироқ мадҳиясини яратди. Унинг лирик қаҳрамони аёлга бундай эрк ва бахтни ато этган партия ва ҳукуматга, Москвага ўзининг чексиз миннатдорлик туйғуларини изҳор этиб борди. Шоиранинг "Дўстимга" шеъри аёлнинг бошқа бир "бахти қулган" аёлга ҳавас туйғуларидан яралган. Лирик қаҳрамон дўстига — бутун ўзбек аёли тимсолида тасаввур қилаётган дўстига унинг умр йўлларини бир-бир эслатади. "Октябр бахш этган буюк қонун" туфайли етишган ёруғ кунларини-ю, ақли-заковати билан меҳнатда эришган зафарлари ҳақида гурурланиб гапирди:

Ҳаётнинг борлиги, бари сеники,
Ҳар қайга узатсанг етади қўлинг.
Сенга кеча-кундуз нур ўзи ҳамдам,
Тўғридир, ёрқиндир ва кенгдир йўлинг.⁶²

⁶² Зулфия. Асарлар. 1-жилд. Тошкент, 1985. 117-бет.

Бу олқишлар дунёга келган даврда юксакларга кўтариб мақталгандир. Олқишлар остида қолган аёл, ўз шаънига айтилган мақтовлар ҳаёти ҳақиқатига қанчалик мос келиш-келмаслигидан қатъи назар, колхозчи бўлса далада ётиб қолишгача, ишчи бўлса станогини кучоқлаб тонг оттиришгача борган бўлса, ажаб эмас. Бу билан нафис жон жисмоний қурби етадим-етмайдими, бундан қатъи назар, оғир меҳнатларни эркаклар қўли билан ўз зиммасига бутунлай орттирган бўлса, эҳтимол. Чунки аёл шеърлар, қўшиқларда куйланаётганидек, далада, завод-фабрикада эрлар билан барабар меҳнат қилиб, режани ошириб бажарувчи, шу билан бирга бола-чақа, уй-рўзғор ишларини ҳам ўз вақтида уддаловчи, ҳориб-толмас, қирқта жоннинг эгасига айланди. Бу ишлар унинг ақлини, тафаккурини кун-кундан "ўстирди". Гўё уни ҳеч нарса безовта қилмайди. На оғир меҳнат, на соғлиқ! Ўзбек аёли — Зулфия шеърларида ва бутун адабиётда мадҳ этилган аёл ана шундай ўтда куймас, сувда оқмас қаҳрамон! Аслини олганда аёлнинг ўзини ўтга, сувга уришга мажбур қилган ана шу ёвуз куч — ёлгон мақтовлар, алдовлар бўлди. Чунки бундай мақтовли ҳаётнинг асоси ёлгон-яшиқлар устига қурилган эди. Шунинг учун ҳам аёлнинг қалбига кириб бориш, руҳий оламини ўрганиш, унинг инсон сифатидаги дардларига шерик бўлиш масаласи юзага қалқиб чиқмади. Ҳақиқатни айтганда, урушдан кейинги даврда аёлга бахт дарров қулиб боққанни йўқ. Унинг бахт ҳақида ўйлашга вақти ҳам бўлмаган. У нозик қаддини дол қилиб етказган пахтасидан битта чит кўйлак кийиш орзуси билан яшаган. Ўзбек аёлининг орзу-армонлари мўл эди. Аммо у мақтовлар ёмғири остида тўрт тарафга чопавериш, қўллари-ни чўзавериш, истаганига етолмай, охири мажруҳланиш даражасига тушиб қолди.

Зулфиянинг "Бизнинг оналар" шеъри лирик қаҳрамони — аёл. У аёл сифатида аёлнинг қалби, руҳиятини жуда чуқур тушуниши, ҳис қилиши, табиий. Лекин бу нарса шеърда кўринмайди. Аёл бўлиб, аёл дардини, армонини, ҳаёт уни қанчалар имтиҳон қилаётганлигини айтиш унинг маънавий бурчи эди. Аммо лирик қаҳрамон бу масалаларни четлаб ўтган ҳолда яна аёлни қаҳрамон даражасига кўтараверади. Унинг ҳаётини ўзича нурга ўраб, ўқувчига тақдим қилаверади. Бу аёлнинг жисми-жони пўлатдан ҳам мустаҳкам эканки, у ҳеч чарчамайди-толмайди, руҳий ва жисмоний оромни эмас, балки кечаю кундуз фақат меҳнатни қўмсайди, шу билан ўзини дунёдаги энг бахтиёр аёл ҳисоблайди. Яна шу ўринда О. Шарафиддиновнинг ўз вақтида давр шеърияти ҳақида адолат ва жасорат билан айтилган қуйидаги фикрлари бизнинг 40 йил кейинги кузатишларимизга асосий замин ва мадад бўлади: "Ўз қаҳрамонининг ҳаётига аралашмайди, бу ҳаётнинг иштирокчиларидан бирига айланмайди, ўзини қаҳрамон ўрнига қўйиб кўрмайди. Бир сўз билан айтганда, тасвирланаётган нарсани чуқур ҳис этиб, ўз шахсий ҳаётининг узвий қисмига айлантириб юбормайди".⁶³ Дарҳақиқат, мана шеър қаҳрамони — аёлнинг қадирлик салоҳияти ҳақида шоиранинг фикрлари:

Иссиқ, юмшоқ, чевар қўлидан
Сўйлаб кетар ҳар қандай мотор,
Фабрикада оғир саноатда
Унинг янги номи новатор.⁶⁴

Агар аёл бир умр мотор, станок билан ишлаётган бўлса, унда "иссиқ, юмшоқ" қўл нима қилсин?! Унинг қўллари қадоқланиб, эркаксифат қўлга ай-

⁶³ Шарафиддинов О. Замон. Қалб. Поэзия. Тошкент, 1962. 53-бет.

⁶⁴ Зулфия. Асарлар. 1-жилд. 177-бет.

ланди деса, шоира ҳақиқатни айтган бўларди. Дарвоқе, Зулфиянинг бу қаҳрамони 50-йилларда яшаган, меҳнат қилган аёлнинг тимсоли. Аслида бу даврда ўзбек аёли шоира тасвирлаганидек фаол бўлдимикан?! Агар у ана шундай фаоллик билан яшаб, ишлаган бўлса, унинг аёллик бурчини уддалашга вақти қолдимикан?! Балки мана шу мақтовларнинг шеърият, матбуот орқали дўлдай ёғилиши туфайли бориб-бориб, ўзбек аёли аёллик нафосатидан маҳрум бўлиш даражасига етгандир. Агар ўзбек аёлининг, айниқса, пахтакор аёл тушган жисмоний, руҳий даражаларнинг маънавий илдизлари фақат Зулфиянинг ижодидан эмас, балки 50-йиллар бадиий адабиётидан изланса, ундан ўқувчининг ихлоси қайтиши мумкин. Аммо аёл маънавий, руҳий ва жисмоний ёғизланишининг илдизларини очиш масаласига кейинги йиллар шеъриятида эътибор кучайди. Бу масала А. Ориповнинг "Юзма-юз" асарида, О. Матжоннинг "Гаплашадиган вақтлар" шеърий қиссасида тегран очиб берилди ва бошқа истиснодли шоирларнинг асарларида ҳам жиддий таҳлил этилди. Зеро, бугунги аёл фожиасининг, умуман, инсон фожиасининг ижтимоий илдизларини ахтарганимизда эса йўлимиз яна ҳар доимгидек давр сиёсатига бориб тақалаверади. Натижада, сиёсат халққа аниқ, тўғри йўлини топишга халақит берган бўлиб чиқади. Демак, давр руҳи, мамлакатда ҳукмронлик қилган сиёсий мафкура адабиётни, санъатни доимо ўз измидан чиқармаслик учун уринган. Шеъриятни инсон қалбидан узоқ яшаши учун ҳамиша замин тайёрлаб турган. Уни қалб, руҳият манзараларини эмас, балки даврнинг сохтакорлик билан чизилган манзарасининг аксига айлантиришга жиддий ҳаракат қилган.

Бу масала урушдан сўнгги ўзбек адабиётининг тараққиётини ўрганган профессор Н. Каримовнинг эътиборини бундан йигирма йиллар муқаддам ўзига

жалб этган ва "...адабиёт ўз ихтиёрида бўлган ҳаётни ҳамиша ҳам тўғри тасвир эта билмади, меҳнат мавзуи бир ёқлама тус олган ҳоллар ҳам бўлди. Кеча демай, кундуз демай меҳнат қилувчи қандайдир автоматлашган кишилар образи пайдо бўла бошлади",⁶⁵—деб ёзган эди. Дарҳақиқат, мунаққид кузатишлари, фикр ва хулосалари давр сиёсатига боғланмай, шеърият таҳлилидан келиб чиққан бўлса-да, унинг моҳиятида лирик қаҳрамонни ўз измидан чиқармаган ўша шахсга сифиниш даврининг зарарли ва ўта кучли таъсири мантиқан умумлаштирилган.

* * *

Шеърият юқорида эслатиб ўтилганидек, 30-йилларнинг охирларига келиб, ўз бурчини қайтадан ҳис қила бошлаган эди. Мана шу ҳиссиёт уни айни пайтда ҳалокатдан сақлаб қолди. Лирик қаҳрамон нуқтаи назарини банд этган суврати мукамал, аммо сийрати мавҳум шахс ўрнида руҳан уйғоқ, қалби, маънавий олами юксаклик даражаларини ошкор этувчи инсон сиймоси қад ростлади. Бу фикрни Ойбек, Ҳамид Олимжон ижодида баҳорни, гўзалликни, муҳаббат, Ватан меҳри ва чиройини тараннум этган лирик шеърларнинг пайдо бўлганлиги билан тасдиқлаш мумкин. Уларда сиёсатлашган, замонасоз шеърлардан фарқли ўлароқ, лирик қаҳрамон қалб диалектикасини очишга интилиш устивор. Ойбек "Наъматак" шеърининг дунёга келиши шоир лирик қаҳрамонининг қайта — руҳан тирилганлиги белгиси бўлди. Шеър она тупроқнинг меҳридан бино бўлган дилбар, нафис гўзаллик ҳақида. Лирик қаҳрамон қалбига туйғулар оташини ташлаган, руҳиятига қанот бахш этган бу гўзаллик — наъматак эди. Наъматак

⁶⁵ Каримов Н. Урушдан кейинги давр ўзбек совет адабиёти. Тошкент, 1982. 98-бет.

гулларининг гўзаллигидан лирик қаҳрамон шунчалар таъсирланганки, натижада, у вужудига ажойиб бир ларза олиб кирган ҳаяжонини, ҳислари ва туйғуларини жиловлашга ожизлик қилиб қолган. Ана шу ондаги лирик қаҳрамон ҳолати ўқувчи вужудига, руҳиятига, туйғуларига ҳам кўча бошлайди. Уларнинг руҳий ҳолатида ажралмас уйғунлик пайдо бўлади:

Нафис чайқалади бир туп наъматак
Юксақда, шамолнинг беланчагида.
Қуёшга кўтариб бир сават оқ гул,
Виқор-ла ўшшайган қоя лабида.
Нафис чайқалади бир туп наъматак...⁶⁶

Табиатнинг гўзал бу манзараси тасвирида силлиқ ва ясама, ялтироқ сўзлар, иборалар, ортиқча бўёқдорлик йўқ. Лекин унда ҳис-туйғунинг рангин бўёқлари ниҳоятда бой ва қудратлики, у қалбни ўз измига сола билади. Зеро, "Виқор-ла ўшшайган қоя лабида" қуёшга "бир сават оқ гул" кўтариб, нафис чайқалаётган наъматакнинг "рақси" ҳам шу даражада фусунлики, шу фусун, ҳатто, "вахший тошларга" ҳам ўзгача чирой ва кўрк бағишлайди. Шеърдаги ҳар бир сўз ва тимсол рамздан ҳақиқатга, воқеликдан ҳаёлга йўл очади. Ҳақиқатда ҳам, мана бу сатрларда гўё шоир мусаввирликка ўтади:

Майин рақсига ҳеч қоникмас кўнгил,
Вахший тошларга ҳам у берар фусун.
Сўнмайди юзида ёрқин табассум,
Яноқларни тутиб олгин бўса-чун
Қуёшга тутди бир сават оқ гул.⁶⁷

Гўзалликдан масрур, унинг шавқи билан тўлғонган қалбнинг, руҳнинг манзараси бор бунда. Шундай бўлгач, у билан ошно бўлган ўқувчи, ал-

⁶⁶ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 2-жилд. 21-бет.

⁶⁷ Ўша жойда.

батта, лирик қаҳрамон ҳолатини кечинади. Ўзини наъматак ўсаётган тоғлар бағрида ҳис қилади. Қояларга қўл чўзгиси, наъматакнинг оппоқ гулларидан завқлангиси келади. Вужудини табиат соғинчи қамрайди, қалби қувончдан қуёшга "бир сават оқ гул тутиб нафис чайқалган наъматак"дек чайқалади. Севинчдан қалбининг тубларига гўзаллик пойида "юм-юм йиғлаётган кумуш қор"га ўхшаш бир оқлик, поклик чўкади:

Пойида йиғлайди кумуш қор юм-юм...
Нафис чайқалади бир туп наъматак...
Шамол инжуларни сепар чашмадек,
Бошида бир сават оқ юлдуз-чечак,
Нозик саломлари нақадар маъсум!⁶⁸

Бу мисралар маъсумликка мадҳиядай ўқилади. Чунки Ойбек бу шеърда она тупроқ, она табиатнинг беқиёс гўзаллигини жонлантира олган. Фарзанд учун киндик қони тўкилган тупроқнинг муқаддаслигини ҳис қилиш катта, беқиёс бир бахтдир. Ойбекнинг "Наъматак" шеъри лирик қаҳрамони ана шундай бебаҳо бахтга мушарраф инсонлар рамзи. Шулар ҳақида ўйлаганда И. Ҳаққуловнинг: "Ойбек шеърлари — бу поэзияда эришилган ПОКЛИК"⁶⁹, — деган фикрлари нақадар ҳаққоний эканлигига ишонч ҳосил бўлади. Айни шу даврда Ҳ. Олимжоннинг "Ўрик гуллаганда", "Ўзбекистон", "Чимён эсдаликлари", "Ишим бордур ўша охуда" сингари бир қатор шеърлари ҳам дунё юзини кўрдики, уларнинг лирик қаҳрамони ҳам гўзаллик ва Ватан меҳрига уйғун қалблар тимсоли даражасига кўтарилган.

"Ўрик гуллаганда" 30-йиллар шеърияти лирик қаҳрамонининг қалби рангин туйғулардан, гўзал-

⁶⁸ Ўша жойда.

⁶⁹ Ҳаққулов И. Абадиёт фарзандлари. Тошкент, 1990. 182-бет.

ликни ҳис қилиш, ундан қувониш бахтидан бутунлай маҳрум бўлмаганлигини кўрсатади. Унинг соғинган баҳоридан, севган табиатидан қайта шеър топганлиги кишини қувонтиради. Темирлар ҳақидаги темирдан совуқ шеърларни ўқийвериш чарчаган ўқувчи вужудида ажиб бир туйғулар силсиласини, руҳиятида ойдинлик, енгилликни ҳис қилиб, лирик қаҳрамон билан бирга баҳор боғларига отилади, "хаёлини гулга ўрайди", бахт ҳақида ўйлайди, ҳаётнинг хуш бўйларидан қонади, оппоқ гулга бурканган ўрик билан суҳбат қуради, булбуллар розини тинглайди. Аммо шулар ҳақида ўйлаганда кишининг қалбида бошқа бир ўжар туйғу ҳам бош кўтаради. Бу 37-йилнинг баҳори манзараси-ку, шу баҳор тароватидан илҳом олган лирик қаҳрамон руҳий дунёсининг ранглари-ку! Ҳа, шундай! Лекин 37-йил халқнинг асл фарзандларини қурбон берган машъум йил эди. "Душманлар"дан қутилиш эвазига фаровон, гуллаб-яшнаган ҳаётга етиш мумкинлиги қулоққа қуёйилмоқда эди. Шу боисдан ҳам Ҳамид Олимжон бошқа бир шеърининг лирик қаҳрамони:

Толсим дулким, Ватанда бир гулистон танладим,
Бахтни топган эл билан жондош бўлиб отдим одим,
Йўлдан озганларга ҳеч бир бўлмадим мен қайғудош,
Шул сабабдинким, менинг бағримда жой олмиш қуёш⁷⁰

дея ўз бахтиёрлигини куйлаган эди. Аммо шоирнинг "Ўзбекистон" шеърини 30-йиллар адабиётининг гўзал намуналаридан бири дейиш мумкин. Мана шу асаргина бу давр шеърляти, хусусан Ҳ.Олимжон лирик қаҳрамони қалбида она тупроқ, унинг меҳрини ҳис қилиш, табиатини севиш, меҳнаткаш халқини ардоқлаш, юртида алла айтадиган жувонлари кўплигидан қувониш туйғуларининг бутунлай беморли-

⁷⁰ Олимжон Ҳ. Мукаммал асарлар тўплами. 1-жилд. 223-бет.

гини эмас, балки бедор ҳам бўлганлигини намоён этилади.

Шеър лирик қаҳрамони қалбида муқаддас она тупроққа меҳр туйғуси ниҳоятда баланд. У одамлар билан мулоқотда, уларнинг қалбини, сўзларини тинглайди, руҳиятига, тафаккурига бойлик олади, эртакларига қулоқ тутди. Демак, у ўзининг миллий, маданий заминига қайтаётир. Бу дамда унинг учун одамлар шу қадар дилкаш, табиат гўзал, эртаклар оромбахш, қўшиқлар мунавварки, буларнинг бари "ўхшаши йўқ" бир ҳилқат. Буларнинг бари "Ўзбекистон" шеъри лирик қаҳрамонининг руҳий дунёси, маънавий оламининг она заминга таянган ҳолда бойиб бораётганлигини кўрсатади. Бундай бойликни ўқувчи ҳали Ҳамид Олимжон лирик қаҳрамонида шу даражада мукаммал учратмаган эди.

Бунда булбул китоб ўқийди,
Бунда қуртлар ипак тўқийди,
Бунда ари келтиради бол,
Бунда қушлар топади иқбол,
Бунда қорнинг тағларида қиш,
Баҳор учун сўйлайди олқиш.⁷¹

Бу мисралардаги ташхис, яъни жонлантириш шу қадар табиий ва самимийки, шоир мадҳ этаётган ўлкада булбул китоб ўқиши, қор тағларидаги қиш баҳор учун олқишлар айтишга заррача иштибоҳ туғдирмайди.

Демак, ҳақиқий истеъдод эгаси даврнинг тегирмонига тушишга мажбур бўлса-да, унда бутунлай янчилмас ва руҳиятида гўзаллик ва санъат шукуҳининг асл сиймосини сақлаб қолар экан. Шу боисдан Ойбек, Ҳ.Олимжоннинг юқоридаги шеърларида лирик қаҳрамон руҳий олами давр пўртаналари ва тўфонлари ичра бир оз хираланган бўлса-да, аммо

⁷¹ Ўша асар. 246-бет.

истеъдод қудрати — илоҳий қудрат туфайли у яна чараклаб кўринади.

Уруш даврида ўзбек шеърияти муқаддас она замин ва она халққа нисбатан меҳр булоғига айланди. Бундай шеърларда 30-йилларнинг нафаси деярли йўқ даражада. Кўрдикки, Ойбекнинг "Наъматак", Ҳ. Олимжоннинг "Ўзбекистон" шеърлари лирик қаҳрамон руҳий дунёсининг гўзал бир манзараси сифатида адабиётнинг аслига томон қайтаётганлигининг белгиси бўлди. Бундай хусусият шоирларнинг уруш даври шеърияти учун ҳам муштараклик касб эта бошлади.

Уруш ўзининг совуқ нафаси билан шеъриятни ҳам гўзаллик, қувонч туйғуларидан маҳрум этиб, унинг ўрнига жудолик, мусибат йўқотишлардан гирён бўлган кўнгиллар рангини муҳрлади. Ана шу фожиадан четда қолмаган лирик қаҳрамон руҳий оламида ҳам сўниқ ва қайғули манзаралар ўрнашиб олди. Аммо шу билан бирга муқаддас тупроқ озодлиги учун жангларда галабага ишонч туйғуси шеърларнинг бағрини тарк этмади. Бу даврда, айниқса, Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Миртемир, Уйғун, Зулфия сингари шоирлар лирик қаҳрамонлари ўзлари мансуб миллатнинг руҳиятини англаб, улар тимсоли даражасига кўтарилиши адабиётимизнинг энг катта ютуғи бўлди. Ойбекнинг уруш мавзусида ёзилган асарлари орасида "Ер" шеъри ўзида она тупроқ соғинчи, унга фарзандлик меҳрини бутунлай бошқача мужассам этганлиги билан ажралиб туради. Шеърда лирик қаҳрамон руҳий дунёсига уруш сурунлари солган ларза очиқ кўринмайди. Аммо у баҳор чоғи она заминни қучоқлаб, унинг юрак зарбларини тинглаган фарзанднинг нигоҳларида, гўзаллигидан завқ олган, меҳрига қонган қалбнинг тебранишларида сезилиб туради. Лекин шу билан бирга фарзанд қалбига, руҳиятига оқиб кираётган

гўзаллик завқи, унга ҳар қачонгидай оламларга сифмас қувончлар бахш этолмаслигини ўқувчи яхши англайди. Чунки қаерлардadir худди мана шундай тароватли ва гўзал замин узра жаҳаннам оловлари ёнмоқда, у ернинг фарзандлари туғилиб ўсган заминини қувонч билан қучаётгани йўқ. Балки унга алам, фарёд билан бағрини бермоқда ёки она ер узра абадиёт уйқусига бош қўймоқда. Агар ҳар бир халқ ўз ери озодлиги, тинчлиги билан чекланиб, ўзгаларгамига қалб дарчасини очмаса, у ерлардаги жаҳаннам оловининг унинг она тупроғига ҳам туташини қийин эмас. Лирик қаҳрамон қалбидаги ранглар тинчлигига соя солаётган, оҳанглар жарангини бўғаётган, руҳий дунёсига хос гўзалликни хиралаштираётган нарсa мана шу эди. Шунинг учун ҳам ў жангу жадаллар тафсилоти билан эмас, балки юрт боғлари баҳори соғинчи билан яшаб туриб:

Танҳо кезиб, мириқиб думалаб,
Соғинч билан ерни ўпамен.
Дейман: кўп соз меҳрли она,
Қучоғингга бир кун қайтамен...⁷²

дейди. Лирик қаҳрамоннинг ушбу фикрларида бутун-бутун шеърлардаги мазмун ихчам ва таъсирчан қилиб ифода этилган. Яъни унда азиз тупроғини тарк этиб, ўзга тупроқни озод қилиш, фарзандларини бағрига қайтариш учун отланган инсон иродаси манتيқан ифода этилган.

Ойбекнинг бу давр шеъриятида ҳам бошқа шоирлар шеъриятига нисбатан воқеликка психологик аспектда ёндашиш, унга лирик қаҳрамон руҳий олами марказидан туриб қараш хусусияти кўзга яхши ташланади. Бундай шеърларда уруш бошларга солган кулфатлардан қалбига ғам тоши ниҳоятда оғир бот-

⁷² Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 2-жилд. 113-бет.

ган, фашизмни бутун борлиғи билан қарғаётган, ғалабага бўлган ишончини айюҳаннос солиб айтмаётган эзгин, ғамгин кишилар руҳий дунёси намоён бўлади. Бу руҳ ўқувчи руҳиятига ҳам кўчади. Мунгли онларда беадад дард билан яшаётган қалблар манзари раси очилади. Мана шоирнинг шундай шеърларидан бири:

Олмалар тарам-тарам,
Боғларнинг ҳусни тўлган,
Чаман рангга бой, кўркам,
Ёлғиз нимадир бўлган...
Кўзлар жилваси ўзга, ...
Қўшиқларнинг шўхи оз.
Бир "уҳ" кирар ҳар сўзга
Ҳорғин, ғалати бу ёз!
Уфқларнинг бети қон,
Йиллар ташир дард, ҳижрон...⁷³

Бундай мисраларни ватандошларига руҳдош, улар қалбини ниҳоятда теран англаган шоиргина яратиши мумкин. Шеърдаги "нимадир", "ғалати", "уҳ" сўзлари бошқа аниқловчиларсиз ҳам уруш нафасини, унинг лирик қаҳрамон ва бутун халқ руҳиятидаги вазмин ва ҳазин кайфиятини ифода этаётир. Охирги мисрадаги "Йиллар ташиб" келаётган "дард, ҳижрон" сўзлари орқали лаънати уруш, қирғин, ўлим, жудолик ҳақидаги хабар нафаси сезиляпти. Улар ўқувчи кўз олдида жаҳаннам мисоли жангтоҳларни гавдалантирган ҳолда унинг бағрига солган, аммо битмаган жароҳатлари жабрини тортиб, танҳо кезаётган, руҳи "ҳорғин, ғалати ёз"дек чарчоқ лирик қаҳрамоннинг ҳолатини намоён этади. Бундан Ойбек уруш вақтида бошқалар қатори халқни жангга отлантириш ўрнига, уларнинг руҳини туширувчи шеърлар ёзган экан, қабилидаги хулоса келиб

⁷³ Ойбек. Ўша асар. 115-бет.

чиқмаслиги керак. Зеро, Ойбек шеърлари лирик қаҳрамони кайфияти умумхалқ кайфиятидан ажралган эмас, аксинча, унга уйғун эди. Фронтга кетганлар ўрнини билдирмаслик учун ўн ҳисса ортиқ меҳнат қилаётган одамлар қалбига "Ғалаба бизники!" дейиш билан кира олиш, улардаги дардларга малҳам бўлиш жуда қийин муаммо. Шунинг учун ҳам Ойбек ҳайқириқли мисралар эмас, балки халқ қалбига мос сўзлар билан ҳамдард, ҳамроз бўлиш мумкин деб билади.

Ватан ҳимояси, ватанпарварлик туйғуси уруш даври нафаси билан яшаган ҳар бир кишининг қалбини бедорликка ундайди. "Она-Ватан чорлайди" (Родина-мать зовёт) плакатининг одамларга маънавий таъсири шунчалар қудратли бўлдики, ҳар бир одам, тирик жон она ва Ватан туйғусини бир-бирига уйғунлаштириб, муқаддаслаштириб, ҳар нафасда уларга сифиниб яшади. Қасос ва интиқом туйғуси билан ёнди. Бу туйғулар шеъриятга кўчди, Ватан сиймосига айланди. Бу сиймо эса жангга кираётган ҳар бир йигитга руҳий мадад бағишлади. Шу маънода Ойбек яратган "Йиғлаётган Ватан" образининг ибратли таъсири ниҳоятда қудратлидир. Онанинг кўз ёшини кўриш фарзанд учун қанчалик оғирлигини ҳис қилмоқнинг ўзи ниҳоятда мушкул. Аммо "йиғлаётган Ватан" аҳволини тасаввур этиш ундан ҳам минг чандон оғирроқ. Бу шеърнинг лирик қаҳрамони шундай бир мунгли, ғамгин, ғазабнок ҳолатдаки, бунини тасаввур этмоқнинг ўзи ўқувчини қийин аҳволга солиб қўяди.

Йиғи келмайди сира,
Ғазабдан қақраган кўз.
Бу йўлларнинг яхидек
Лабимда қотибди сўз...⁷⁴

⁷⁴ Ойбек. Ўша асар. 173-бет.

Бу ердаги ҳар бир сўз моҳияти, мантиғи ниҳоятда чуқур фалсафий теранлик касб этади. "Ғазабдан қақраган кўз"нинг ўзи юракдан йиғлаётган давр руҳини чизувчи ғоятда қуюқ бир поэтик рангдир. "Ях" сўзи вужудини ғазаб туйғуси тўлдирган, тили калимага келмай, қотиб қолган лирик қаҳрамон ҳолатини бениҳоя теранлик билан очиб беради.

Қошлар, киприклар қирон —
Юраман хушсиз, ҳайрон.
Қорним оч, эсга келмас
Халғамдаги ғиштдек ён...⁷⁵

Мана нурлар, ранглар оламидан жудо бўлган лирик қаҳрамон руҳий дунёсининг қалб оғриғи билан чизилган манзараси. Бу манзаранинг юракка олиб кирадиган титроғи, руҳга кўчадиган рангларининг таъсирини таърифлаб бериш ниҳоятда мушкул. Ватан тупроғини омонат босиб, ундаги вайронгарчиликдан ўзини йўқотган, унутган ҳар бир фарзанднинг ҳолати ўқувчини ўз қомига олади.

Куйган уйларда увлар
Қиш қуюни бетиним.
Танҳо кезаман. Йиғлар
Юрагимда Ватаним...⁷⁶

Йиғлаётган Ватанни юракда олиб, вайроналар оралаб кезиш, бу лирик қаҳрамон руҳиятидаги бутунлай тушқунлик, умидсизлик белгиси эмас. Балки буни Ватан учун нажот излаб, умид билан юз кўришишга интилиш нишонаси деб қараш керак. Балки Ойбекнинг ушбу шеъридаги мана шу йиғлаётган Ватан образи бошқа шеърлардаги "Ватан учун олға" мазмунидаги қаҳриқларга нисбатан беқиёс даражада таъсирчан кучга эга бўлгандир. Ватаннинг

⁷⁵ Ўша жойда.

⁷⁶ Ўша жойда.

она тимсолида фарзанд қалбида йиғлашидан ортиқ ғамгин манзара бўлмаса керак.

Ойбек шеърда ана шундай ҳолат, кайфиятни чизар экан, бу билан ўқувчи қалбига янада чуқурроқ кириб боради. Унинг лирик қаҳрамони жангчи ёки фронт орқасида меҳнат қилаётган ишчи ёхуд деҳқон қалбига "Йиғлаётган Ватан" образи билан йўл олади. Ватан кўзида бундан кейин ёш эмас, балки қувонч кўриш истаги, иштиёқини оловлантиради. Чунки шеър ниҳоятда теран руҳий ҳолатнинг, маънавий оламнинг маҳсулидир. Зукко ўқувчининг Ойбекнинг уруш даврида яратилган барча шеърларида "Йиғлаётган Ватан" сиймосини мантиқан илғаб олиши осон. Чунки шоир Ватан кўз ёшларининг маъносини ҳас-сос қалби, бедор руҳияти билан англаб етган фарзанддир. Шу боисдан унинг лирик қаҳрамони руҳий дунёси манзарлари замондошлари лирик қаҳрамонлариникига нисбатан жуда муҳим фарқланишларга эга.

Ғ. Ғуломнинг "Халқ отланди", "Мен яхудийман", "Соғиниш", "Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак", "Биз енгамиз" сингари шеърлари уруш даври ўзбек шеъриятининг етук намуналари сифатида фашизмга қарши курашга отланган халқларга маънавий мадад бўлди. Бу шеърларнинг лирик қаҳрамони шоир мансуб бўлган ўзбек халқининг тимсоли сифатида она-Ватан, муқаддас тупроқни оёқ ости қилмоқчи бўлган босқинчиларга нисбатан ғазаб оловлари ичра кўринди. "Халқ отланди" шеърида у ўғлини жангга жўнатган ота қиёфасида намоён бўлади. Лекин лирик қаҳрамон руҳий дунёсида кечаётган мураккаб жараёнлар очиқ кўзга ташланмайди. Унинг ўғлини жангга жўнатаётиб айтган сўзлари фашизм устидан ғалабага, дўстликни улуғлашга, халққа, Ватанга садоқатли бўлишга даъватдан иборатдир. Аммо шоирнинг "Соғиниш" шеъри лирик қаҳрамони маънавий

дунёси, руҳий оламида кечаётган жараёнлар ўқувчи қалбида, руҳиятида ҳам худди шундай жараёнларни кўзгаб юборади. Шеърдаги оталик меҳри, туйғуси, дарди дунёда уруш жабрини тортаётган барча оталар учун ҳам хослигини ўқувчи дил-дилдан ҳис қила билади. Чунки қайси ота ёки она ўғлини жон олиб жон берилаётган жангтоҳга жўнатиб, тинч ўтира олади?! Улар қайсинисининг қалбини соғинч ҳисси ўртамайди, қайсинисининг юрагини ҳар хил шубҳа, гумонлар қиймаламайди?! "Соғиниш" шеъри ана шундай дардли туйғулар тажассуми сифатида қалбга, руҳга ларза солади. Бу шеър ҳақида Мақсуд Шайхзода шундай ёзган эди: "... бу ҳасратнома Ғафур Ғуломнинг шоҳ ғазали дейишга лойиқдир. Қаранг, нақадар мукаммал ҳаёл, порлоқ тасаввур, нақадар мардлик ва шу билан бирга, юрак йиғиси оғушта бу байтларда"⁷⁷. Дарҳақиқат, лирик қаҳрамоннинг:

Не қилса отамен, мерос ҳиссиёт...
Жондан соғинишга унинг ҳаққи бор.
Кутаман узоқдан кўринса бир от,
Келаяпти, дейман кўринса ғубор⁷⁸

кечинмалари, руҳий ҳолати жудолик дардида ёнаётган қайси бир отанинг юрагини четлаб ўта олади?! Лирик қаҳрамон оталар ғамини оталарга хос мардлик, босиқлик билан тортар экан, ўзининг дардига малҳам излаётгани аниқ. Зеро, оталарнинг кўзлари йиғламайди, балки юраклари йиғлайди. Бу юракларнинг кўз ёшлари бутун вужудни куйдиради, руҳга ёнғин солади, лекин унинг олови ташқаридан кўринмайди. Кўринмайди-ю, аммо у олов, отанинг бир заррасининг куйидагича ифодаси руҳларга, ву-

жудларга ўзидан ҳам кучлироқ оташ солмоғи муқаррар:

Кечкурун ош сузсак бир насиба кам,
Қўмсайман бировни — аллакимимни,
Доимо умидим бардам бўлса ҳам,
Баъзан васвасалар босар дилимни.⁷⁹

Лекин лирик қаҳрамон шеърнинг охиригача номид кайфиятда қолмайди. Яхши умид, холис ниятни руҳиятига, қалбига ҳамроҳ тутиб сўзлайди. Эртанги кунига яхши тилаклар билан мурожаат этади. Томирларида оқаётган қонуний меросликни фарзанда сақланишини, она ерга муҳаббат туйғусининг ўғли қалбида муқимлашиб қолишини истайди. Отабоболаридан мерос қолган боғ — туғилган тупроғининг эгасиз қолишини истамайди. Отанинг бу руҳий ҳолати, кечинмалари жудолик дардида ўртанган вужудларда бирдек кечувчи ҳолат, ҳамма оталар қалбининг қатларидан сизиб чиқадиган ҳақиқат. Лирик қаҳрамонда мана шу хусусиятларнинг мужассамлиги, унинг қалб тили билан сўзлаши, ўз руҳий ҳолатини бошқаларга ҳам юқтира олиш фазилати шеърда ниҳоятда чуқур психологик тасвир мавжудлигини кўрсатади.

Ғ. Ғуломнинг "Соғиниш" шеъридаги бу хусусият — руҳий дунёнинг теран тасвири унинг машҳур "Вақт" шеърида янада мукаммаллашди. Бу мукамаллик лирик қаҳрамон қарашларидаги, фикр ва ўйларидаги, ҳаётга муносабатидаги, мушоҳадаларидаги фалсафийликнинг теранлашуви билан боғланиб кетади. Бу асар лирик қаҳрамони ўзигача бўлган шеърят лирик қаҳрамонига нисбатан ниҳоятда фикрчан, мулоҳазакор, ўтмиш ва бутунга тийрак кўз билан қаровчи шахс. Умр лаҳзаларининг қиммати унинг онгида бири-бирдан қизиқ, мураккаб, фал-

⁷⁷ Ғулом Ғ. Асарлар. Беш жилдлик. 1-жилд. Тошкент, 1964. 18-бет.

⁷⁸ Ғулом Ғ. Мукаммал асарлар тўплами. 2-жилд. Тошкент, 34-бет.

⁷⁹ Ўша жойда.

сафий тушунчаларни, қарашларни шакллантирган. Инсоннинг ҳаётдаги ўрнини йўқ ёки бор қилувчи дамлардаги ҳолати лирик қаҳрамонни ниҳоятда қизиқтиради, макон ва замон ҳақида ўйлатади. Ҳаётдаги ҳар яхши ёки ёмоннинг тақдирини белгиловчи онлар, лаҳзалар қадрини англаган лирик қаҳрамон:

Азиз асримизнинг азиз онлари,
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умрдафтарин.⁸⁰

деган фикрда қатъий туради. Лирик қаҳрамон ўйларининг ҳаёт ҳақиқатлари билан уйғунлашган ҳолда намоён бўлиши ўзбек шеъриятидаги фикрий ва руҳий теранликнинг чуқурлашиб бораётганлигини белгиловчи хусусиятдир.

Уруш мавзусида ёзилган, халқни сафарбарлик, ватанпарварлик руҳида тарбияловчи шеърлар қаторига Уйғуннинг "Ватан ҳақида кўшиқ", "Ватан" сингари шеърларини ҳам қўшиш мумкин. Шоирнинг "Ватан ҳақида кўшиқ" шеъри ўша вақтда фронтда жанг қилаётган аскардан тортиб, мактаб остонасидаги ичкари кирган ҳар бир ўқувчининг ёдидан жой олганлиги аниқ. Чунки бундай жарангдор шеърлар ўша даврда халқимиз руҳини кўтариш, уни ғалабага даъват этишда жуда муҳим вазифани бажарди. Ундаги:

Ватан — она сўзи нақадар лазиз!
Сенсан ҳар нарсадан мўътабар, азиз,
Ҳурматингни сақлар ҳар бир ўғил, қиз.
Муқаддас, мўътабар улуғ Ватаним,
Шарафлар, шонларга тўлиғ Ватаним,
Ўлсам айрилмасман кучоқларингдан.⁸¹

⁸⁰ Ғулом Ғ. Мукамал асарлар тўплами, 2-жилд. 61-бет.

⁸¹ Уйғун. Танланган асарлар. 1-жилд. 165-бет.

мисралари ўқувчи қалбида ватанпарварлик туйғусига куч бера олади. Тўғри, унда чиройли сўзлар, ўхшатиш ва қиёслашлар жуда кўп ва улар ўринли ишлатилган. Лекин ана шу чиройли сўзлардан иборат мисраларга инсон руҳиятининг қудрати теран сингдирилмаган. Шунинг учун ҳам шеър қанчалик сержаранг ва сержило бўлмасин, у руҳиятдан ташқарида тураверади. Инсон руҳиятига сингиб кета оладиган қудратли сўзлардек ёки қисқагина бир шеърдек таъсирчанлик кашф этолмайди. Уйғун лирик қаҳрамони Ойбек ёки Ғ. Ғулом лирик қаҳрамонидан ана шу жиҳати билан фарқ қилади. Аммо "Ватан ҳақида кўшиқ"да лирик қаҳрамон руҳий дунёси манзараси чуқур очилмаган бўлса-да, у ғоявий-бадий жиҳатдан пишиқ асар. Унинг пишиқлигига руҳият тасвирининг саёзлиги путур етказа олмаган. Уйғуннинг "Жангчиларга", "Кўзгал дединг", "Хайрлашув", "Қасос", "Назир отанинг ғазabi", "Фронтдан хат", "Ленинград", "Бир қадам ҳам ортга силжиш йўқ", "Бағишлов", "Фармонингдаман", "Армиям" каби яна бир қанча шеърларида Ватан, халқ озодлиги учун сафарбарликка даъват кучли. Уларнинг ҳар бир мисраси шиорлардек жарангдор. Бундай хусусияти билан улар уруш даврида одамлар қалбига чуқур таъсир қилгандир, уларни жангга ёки завод, фабрикага, колхоз даласи, пахтазорга чорлагандир. Аммо гап уларнинг инсон руҳиятига кира олиш қобилиятининг даражалари ҳақида кетаяпти. Уйғуннинг "Назир отанинг ғазabi" шеъри уруш даври шеърляти ҳақида ёзилган ишларда юқори баҳоланади. У энди 30-йиллардаги пахтакор сиймосида эмас, балки уруш даврининг жангчиси сифатида намоён бўлади. Кўринадикки, Назир ота ватанпарвар, унинг муқаддас Ватанига оёқ қўйган душманларга нафрати беқиёс. Лекин барибир, бу шеърда шоир лирик қаҳрамон руҳий дунёсини кераклича очиб беролмаган. Ёки шоирнинг

"Ленинград" шеърини олиб қарайлик. Бу шеърда ҳам она-Ватанга беқиёс муҳаббат мужассам. Ўша даврда қалбида яшаётган "инқилоб" бешигига нисбатан эъзоз, ардоқ ўз ифодасини топган. Лирик қаҳрамон унга:

Душман топтаёлмас сени ҳеч қачон.
Чунки лашкаринг кўп, кучинг беҳисоб,
Сен билан биргадир бутун мамлакат,
Чунки зулумотга қул бўлмас офтоб⁸²

деб мурожаат этади. Лекин бу шеър лирик қаҳрамони ҳам "йиғлаётган Ватан"ни қалбида асраган, у билан танҳо дардлашаётган лирик қаҳрамон эмас. Худди шунга яқин хусусиятлар Ҳамид Олимжоннинг уруш даври лирикасининг бир мунча қисмига ҳам хос. Унинг "Ғалаба кўшиғи", "Қўлингга қурол ол!", "Йигитларни фронтга жўнатиш", "Хат", "Москвани мен биламан", "Бўл омон", "Гвардиячиларимизга салом", "Шарқдан Фарбга кетаётган дўстга", "Ватан", "Шинель", "Қамал қилинган шаҳар-тепасидаги ой" шеърлари уруш даврида дунёга келган. Бу шеърлардаги бош мақсад Ватанни босқинчилардан озод қилишга даъват бўлди. Уруш даври адабиётининг бош мавзуси ва мақсади ҳам шу эди. Ҳамид Олимжон шеърларида кўпинча сафарбарлик руҳи ҳукмрон. Масалан, шоирнинг "Қўлингга қурол ол" шеърини олиб кўрайлик. Бу шеър руҳи халқ қалбида ўзининг инсоний, фарзандлик бурчини адо этишга сафарбар этувчи туйғуларни уйғотишга йўналтирилган.

Бўлсин десанг дунё сенга кенг,
Қолсин десанг қўлингга эркинг,
Бўлай десанг сен одамга тенг,
Бўлмай десанг ёвларга ҳаммол:
Қўлингга қурол ол!⁸³

⁸² Ўша асар. 1-жилд. 194-бет.

⁸³ Олимжон Ҳ. Мукамал асарлар тўплами. 1-жилд. 256-бет.

деб мурожаат этади. Бу мурожаатда инсон эрки, Ватан озодлиги учун курашга даъват мужассам.

Ҳ. Олимжоннинг "Ватан" шеъри лирик қаҳрамони туғилган заминига бўлган меҳрини унинг гўзаллиги, қудрати, саховати таърифи замирида ифода этади. Бир кун келиб, "ёвлар оёғига бош қўйишига" ишонч билан фикрини якунлайди. Лекин шеърда лирик қаҳрамон қалбидаги туйғулар, ҳиссиёт ва ҳаяжонлар рангининг, руҳий дунёсида кечаётган жараёнларнинг ёрқин ифодаси кўринмайди. Бу Уйғун шеърларидаги лирик қаҳрамонни эслатади. Биз қанчалик ахтармайлик, Ҳ. Олимжон уруш даври лирикасида Ойбек лирик қаҳрамонига хос ички мушоҳада, қалб кўзи орқали кўриш ва ҳис қилиш фазиляти камдек кўринади. Бу, албатта, ташқи воқеликни ички дунёдан — руҳият қаватларидан ўтказиш ва кейин уни бадиийлаштириш масаласидаги маҳоратга боғлиқ. Шунинг учун ҳам уруш мавзусида дунёга келган асарларни Ойбек шеърляти билан қиёслаганда ундаги Ватан меҳри билан ёнаётган лирик қаҳрамоннинг руҳий дунёсига ўхшаш дунёни излашнинг анча мушкуллиги кўриниб қолади. Лекин шундай бўлса-да, Ҳ. Олимжон шеърлари уруш даврида фронтдаги жангчилар учун ҳам, фронт орқасини мустаҳкамлаётган меҳнат аҳли учун ҳам илҳомбахш манба бўлди. Ғалабанинг маънавий заминини тайёрлашда катта аҳамият касб этди.

Бу даврда Ҳ. Олимжон шеърларига ёндош Зулфия шеърляти — аёл қалби овози ҳам эшитилиб турди. Шоиранинг "Менинг Ватаним"да фарзанд, "Палак", "Қўлимда қуролу устимда шинель"да вафодор ёр, "Йигитларга" шеърида севимли кишининг жангдан омон қайтишини бесабрлик билан кутаётган аёллар сиймосидаги лирик қаҳрамони уруш азоблари ҳақида ўйлайди. "Менинг Ватаним" шеърининг лирик қаҳрамони туғилган тупроғини жонидан ҳам

азиз севади. Унинг боғлари, тоғлари, дала-ю қир-
лари мафтун. Аммо ҳозир у халқ қатори Ватанни
озод этиш учун сафарбар. Шеърда лирик қаҳрамон
руҳий дунёси манзаралари эмас, балки воқелик таф-
силоти фақат муаллиф баёни орқали ўқувчига етиб
боради. Зулфиянинг уруш мавзусидаги барча асар-
лари ана шу услубда яратилган. Уларда лирик қаҳ-
рамон қалбининг мураккаб ва сирли манзаралари
теран кашф этилмайди. Унинг қалби, руҳий ола-
мида уруш дунёга келтирган нурсиз, шу билан бир-
га умид ва ишонч яратган нурли туйғулар ранглари
чуқур очилмайди.

Жамият ёки шахс ҳаётида юз берган жиддий бу-
рилиш, албатта, бадий ижодга, айниқса, шеърият-
га тез таъсир ўтказди. Бундай вақтда лирик қаҳра-
моннинг мавжуд воқеликка муносабатини ҳаққо-
ний акс эттирувчи асар дунёга қилиши эҳтимолдан
холи эмас. Ана шу асарда биз излаган руҳий дунё
таъсири бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу
содир бўлган воқеанинг шоир — лирик қаҳрамон
руҳий дунёсига қай тарзда ва даражада таъсир ўтказ-
ганлигига боғлиқ. Кўрдикки, уруш жаҳон халқлари
қалбига жароҳати ҳеч қачон битмайдиган доғлар солди.
Бу шеърият мисолида олиб қаралганда, ана шу аба-
дул-абад малҳамга муҳтож доғнинг лирик қаҳрамон
қалбида, руҳиятида қолдирган изларининг ниҳоят-
да чуқурлиги кўринади.

Зулфиянинг бошига уруш офатлари эл қатори
ёғилиб, ҳали унинг юракка солган яралари очилиб
турган пайтда, ҳаёт унга умри абад бағрини куйди-
рувчи иккинчи бир кулфатни ҳам раво кўрди. Бу
Ҳамид Олимжоннинг фожиали вафоти эди. Мана шу
фожа Зулфия лирик қаҳрамонига уруш олиб кел-
ган фожиаларга нисбатан беқийс даражада кучли таъ-
сир қилди. Натижада, унинг ларзага тушган, ниҳо-
ятда изтиробли руҳий олами манзаралари кўчган

шеърлари дунёга келди. Шулардан бири — "Баҳор кел-
ди сени сўроқлаб" дир.

Бу шеърда Зулфия лирик қаҳрамони ўзини бу-
тунлай бошқача, фоже бир ҳолатда намоён этади.
Унинг кўзлари ҳаётда йилт этган нурни кўрмайди.
Гўё атроф зулмат ҳукмида. Ана шу пайтда унинг
шоири севган баҳор ўлкада жамол очади. Баҳор Зул-
фиянинг лирик қаҳрамонидаги тушкун кайфиятни
кўтариш ўрнига уни янада тушкунлаштиради. Чун-
ки баҳор унинг ёдида севимли кишининг ёдини
сувратлантиради. Ана шу пайтдаги лирик қаҳрамон
ҳолати, руҳий дунёсидаги кучли портлашлар манза-
раси инсон қалбининг ғамдан ҳам, шодликдан ҳам
айри яшай олмаслигини кўрсатади. Агар ана шу ғам
ёки шодлик унинг шахсан ўзиники бўлса, унинг
бадий ифодаси янада теранроқ намоён бўлади. Чунки
ўз ғамини, дардини сўзлаётган қалбдаги туйғулар
ранги билан ўзгалар кулфатини гапирётган қалб
туйғулари манзараси бир-биридан фарқланади. Шу
боисдан Зулфия лирик қаҳрамони шеърда баҳор ва
ҳаётдан бевақт кўз юмган ёри ҳақида юрагига оташ
тўлиб, олов тутаниб сўзлайди. Руҳий дунёсини ос-
тин-устун қилаётган исёнлар ранги бирин-кетин
шеърга айлана боради. Шоир севган ва ўз навбатида
шоирни севган фасл — баҳорнинг жонлантирилиши
ҳамда унинг сўроқларига лирик қаҳрамоннинг:

Қандай жавоб айтай, лолдир тилларим,
Баридан тутдим-у, келдим қошинга.
У ҳам ғаминг билан кездди афтода,
Боқиб туролмайин қабринг тошига⁸⁴

деган жавоби — дил фарёди унинг бошига тушган
фожианинг нақадар оғирлигидан, руҳий дунёсининг
қанчалар тушкун ва эзгинлигидан хабар беради. Бун-

⁸⁴ Зулфия я. Асарлар. 1-жилд. Тошкент, 1985. 93-бет.

дай ҳолатда дунёга келган шеърнинг ўқувчи руҳиятига таъсири ҳам жуда кучли бўлади. Лирик қаҳрамон ўз ҳолатини бемалол ўқувчига ўтказа олади. Унинг дардлари билан нафас олган ўқувчи узоқ вақт руҳий тушкунлик гирдобиди қолади.

Юқоридагилардан кўринадики, уруш даври шеърияти воқеликка муносабати нуқтаи назаридан олдинги даврлар шеъриятидан фарқ қилади. Ватан озодлиги учун кураш энг асосий масада сифатида шаклланади. Уруш жароҳатларининг азоби дунёга келтирган туйғулар шеърият бағрини куйдиради. Аммо унда ҳам олдинги даврлардагидек, руҳият тасвири чуқур илдиз отолмади. Бунинг сабаби балки шеъриятнинг ўзи амал қилиб келаётган анъаналар доирасини тўла маънода ёриб чиқолмаганидир. Балки шоирларнинг лирик қаҳрамон руҳий дунёсини мукаммал ёритиш маҳоратини тўла эгаллай олмаганлигидир. Балки шахсга сиғиниш кишанлари лирик қаҳрамон руҳиятидаги жараёнларни бу даврда ҳам занжирбанд қилишга қодирлигини кўрсатганлигидир. Шу боисдан шоирлар халқ дардини бағрига олган, улар билан бирга ёниб, бирга куювчи лирик қаҳрамонларга кўра, "халқлар отаси" — буюк Сталинга олқишлар айтувчи лирик қаҳрамонлар яратишга кўпроқ ҳаракат қилдилар. Сталин шахсига сиғиниб ёзилган асарлар бу даврда, айниқса, кўпайиб кетди. Бу ҳам шўро адабий сиёсатининг ниҳоятда маҳсулдор бўлганлигини кўрсатади. Лекин қандай бўлишидан қатъи назар, руҳий дунё тасвири Ойбек шеърларининг, Ғ. Ғулом ва қисман Зулфия асарларининг бағрини ёритишга муваффақ бўлди. Аммо у давр шеъриятида юқори даражада намоён бўлолмади. Воқелик тафсилоти руҳий дунё кўзгусида эмас; балки кўпроқ лирик қаҳрамон баёни, хаба-ри орқали ўқувчига стказилаверди. Шунинг учун ҳам Ойбек шеърларидаги лирик қаҳрамон қалбининг туй-

ғулари, руҳий дунёсининг уруш туфайли туғилган манзаралари билан танишган ўқувчининг бошқа шеъриятга қоникмаслик туйғуси билан қараши, шубҳасиз. Улардан Ойбек шеърлари нафасини излаши, табиий. Не иложки, шеърият шу вақтга қадар оқиб келган ўзанини ўзгартира олмади. Бу унинг урушдан кейинги ва 60-йилларгача бўлган даврдаги манзарасида ҳам кўринади. 50-йилларнинг ўрталаригача шеърият руҳига шахсга сиғиниш даврининг, бадий адабиётда конфликтсизлик назарияси учун курашнинг руҳи ўз ҳукмини ўтказиб келди. Яна унда офаринбозлик кайфияти кучайди. Ҳатто, теран тафаккур, соҳир истеъдод эгаси, руҳан пок Ойбек, зукко ва донишманд Ғ. Ғулом ижодида ҳам замонага ҳамроз, ҳамовоз шеърлар яна пайдо бўлди. Бу ҳақда Ойбек ижодининг фаол тадқиқотчиси, профессор Н. Каримов ҳам: "Афсуски, у (Ойбек — Ж.Ж.) 1937-58 йилларда авж олган вульгар социологизм тазйиқда ўзбек шеъриятида эгаллаган ана шу маррадан чекиниб, сохта ватанпарварлик пафоси билан тўла шеърлар ёзишга мажбур бўлди"⁸⁵, — деб ёзган эди. Аммо "Улуғ доҳийга", "Теримчиларга", "Дил тўла севгимиз сенга партиям!" сингари шеърлар Ойбекнинг бу давр ижодининг моҳиятини белгилай олмайди. Улар даврнинг бош кўтарган сиёсий бўронлари таъсирида дунёга келган шеърлардир. Шуларга қарамасдан Ойбек ижодини ҳамишагидек, руҳий теранликнинг мевалари безаб турди. Улар инсон руҳий олами қирраларининг сермаъно ва сержило тасвирлари билан мукамаллик касб этди. Бундай шеърларида Ойбек замондошларидан фарқли ўлароқ, лирик қаҳрамонини ҳаётга, одамлар қалбига яқинлаштирди.

⁸⁵ Каримов Н.Ф. XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафкураси// Филол.фан.доктори ... дисс. автореф. Тошкент, 1993. 21-бет.

Инкор этиш мумкин бўлмаган ҳақиқат — 40-йилларнинг охири ва 50-йилларнинг аввалида оммавий қатоғоннинг қайта бошланиши Ойбек бошига ҳам ўз кўланкасини ташлади. Маъшум кунлардан ортирган хасталик шоирнинг қаламини қўлидан туширишгача борди. Аммо Ойбек улкан қалб қатларида қайнаб, тошаётган маънос, ғамгин ҳислар, туйғуларини қоғозга муҳрлай олди. Бундай асарлар сон жиҳатидан кам бўлса-да, лекин улар буюк қалбнинг, сўнамас руҳнинг ранг ва оҳанглари сифатида ўқувчи руҳий оламига маънавият наҳрининг бебаҳо бойлигини олиб кириш қудратига эга бўлди.

Шоир ички дунёсининг тиниқ бир кўзгуси деб аташ мумкин бўлган шеърнинг қуйидаги мисралари бунга ёрқин мисолдир:

Хастамен... Фикрга, туйғуга тўлиб -
Ой менга ҳамқадам — сўкин юрамен,
Соғайсам бир кун ёзамен тўйиб,
Ҳисларга қалбимни қўшиб ёзамен...
Тўйиб ёзажакмен бир кун соғайсам...⁸⁶

Ноҳақлик қурбони даражасига етган, лекин ҳали зарблари бақувват қалбнинг — инсон руҳиятининг ушбу бетакрор, ўткир ранглари кўзга ёш, юракка алам тўлдиради. Бир умр Ватани, халқига садоқатини ёзган, уларнинг маънавий ўтмишини эъзозлаган, ундан нур олиб, замондоши руҳий дунёсини ёритишга интилган инсоннинг ушбу аҳволи ҳар бир ўқувчи қалбида адолатсиз даврон ва унинг раҳнамоларига нафрат уйғотмай қолмайди. Қаранг, хаста юракнинг зарблари шунчалар залворсиз, вужудни тўлдириб турган руҳнинг ранглари шунчалар сўник. Мана шу сўниклик шоирнинг ўша давр ҳаётидан озгина бўлса-да, хабардор кишида давр ҳақида бир қадар тасаввур уйғота олади. Лекин бу ерда давр, сиё-

сат ёвузлигини фош этувчи сўзлар, иборалар йўқ. Аммо ўша давр сиёсатини билган ўқувчининг Ойбекдек буюк қалбли инсон иродасини букиш, истеъдодини сўндириш, маънавий хазинасининг беқиёс бойлиги бўлмиш асарларидан халқни шафқатсизларча бенасиб этишга бўлган уринишларни англаб етиши қийин эмас. Чунки лирик қаҳрамон — шоир тушган руҳий ҳолат шу қадар исёнкор ҳамда шу қадар маънос ва тушкун бир тарзда ифода этилганки, ана шу қарама-қарши туйғулар курашидан дунёга келган руҳий манзара хаста, мискин, шу билан биргаликда адолат, ҳақиқат учун кураш туйғусидан, орзу-умидидан ҳали бегона тушмаган инсонга хосдир. Бу ҳаётнинг гирдобларига ҳар доим тушиб, чиқиб турган, қалбида инсоний туйғулари тирик ҳар бир инсоннинг руҳий дунёсига ниҳоятда яқин манзарадир. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамоннинг шеърдаги руҳий ҳолати унинг ўзига руҳан яқин кишилар учун ҳаммиша тушунарлидир. Ёхуд Ойбекнинг бошқа бир шеърдаги ушбу мисраларни ўқисак, ундаги руҳий изтиробнинг кучи ва таъсиридан четда қололмаймиз. Шоир ёзади:

Тош экан бошим,
Ҳеч ёрилмади -
Ёғилди минг тош.⁸⁷

Бу оддий гап эмас, кўп умри курашларда ўтган инсоннинг ҳаётий, фалсафий хулосасидир. Бу ноҳақ отилган тошларга бардош бера олган иродали қалбнинг, қудратли руҳнинг ҳақиқатидир. Зеро, бошга отилган тошларга бардош бериш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Фақат қалбидаги ҳақиқат қуёшидан йўлини ёрита билган кишигина бунинг уддасидан чиқиши мумкин. Ойбек лирик қаҳрамони буни ҳайқариб айта олди:

⁸⁶ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 2-жилд. 239-бет.

⁸⁷ Ўша асар. 278-бет.

Кўнглимда ҳақиқат
Бир он сўнмади
Гўё зўр кўёш!⁸⁸

Ойбек бошқа бир шеърида инсоният босиб ўтган йўллар, ҳаётда рўшнолик кўрмай яшаб кетганлар, тарихнинг аччиқ сабоқлари ҳақидаги хулосаларини ифодалар экан, бу масаланинг лирик қаҳрамон — инсон руҳий ҳолатини қай даражада ўзгартира олишини ва буни ўқувчи руҳиятига худди шундай кўча билишини жуда яхши англаган ҳолда иш тутади. Аммо бу англаниш билвосита эмас, балки бевосита, шоирнинг руҳий тўлғонишларига фикрий, ақлий теранлигининг уйғунлашуви натижасида юзага келади. Бу эса Ойбекнинг ўз руҳий дунёсидан ўқувчи руҳий дунёси билан ҳамкорлик қиладиган нуқталарини топиб ижод қилганлигини кўрсатади. Зеро, ҳеч бир одамнинг ҳаётда ноҳақликка дуч келмай яшаши амри маҳолдир. Аммо унга қарши курашда ҳам бир хил йўл танлай олиш жуда қийин. Шунингдек, ҳеч бир инсонни ўз тарихи, ажодлари маънавий мероси, ўтмишида тўкилган қонлар, кўз ёшларнинг сабаблари қизиқтирмай қолмайди. Шу боисдан ўз халқи тарихини ақл кўзи билан кўриб, чин дилдан ҳис қилган инсоннинг — лирик қаҳрамоннинг ҳар бир сўзи ўқувчининг қалб мулкига айлана боради.

Ағдарсам тарихни — асрлар қат-қат,
Асрлар ортидан эшитдим нола.
Инсоннинг кўргани зулм ва ҳасрат.
Кўёшнинг нуридан қани бир тола?!
Гар боссам йиғлайди тупроқ — Жўржоний —
Ўртанган гулхандан бир кафт кул экан.
Қиличдан қуйилган Улугбек қони
Юлдузлар кўз ёшига қоришган...⁸⁹

⁸⁸ Ўша жойда.

⁸⁹ Ўша асар. 311-бет.

Бу — хотира шеър. Тарихий хотираси бедор шоиргина бундай шеърларни яратишга мушарраф бўла олади. Шеърнинг лирик қаҳрамони ўтмишга гўё муаррих нигоҳи билан назар ташлайди. Лекин унинг тарихни мушоҳада қилишида ўзига хос бир донолик бор. Шунинг учун унинг эшитган ноласи ва "Инсоннинг кўргани зулм ва ҳасрат", — деган ҳукм-хулосаси шеърхоннинг фикр-қарашларидаги турғунликка кутилмаган бир таъсир ўтказади. Бу бежиз эмас, албатта. Шеърда Ойбекнинг ажодлар руҳига хаёлан уйғунлашган руҳияти сўзламоқда. Тарихий ҳодисалар замирида даврнинг манзараларини, чеккан машаққатлари, инсон қалбини, руҳини эзиб келадиган адолатсизликлар оқибатини мантиқан умумлаштирмоқда. Бу теран фалсафа тарихни эмас, балки замон қиёфасини очишга йўналтирилган. Ҳаётнинг олдин оққан ўзанларини ўзгартириб бориш сабабларини, давр муаммоларини тарих баҳонасида чуқур бадиий таҳлил этишга қаратилган.

Бу даврга келиб, даврон ўзининг бутун моҳияти ва мазмуни билан Ойбекка кафтдаги бир томчи сувдек аниқлик касб этди. Чунки давр ким истейдодли, ҳақиқатпарвар, руҳан уйғоқ ва халқсевар бўлса, ўзининг қуюқ соясини унинг боши устига тўплаган. Токи, унинг кўзи, қалби, руҳи, тафаккури нурдан маҳрум бўлсин. Токи, у келажакнинг нурсиз бир қиёфада туғилишига ўз ҳиссасини кўшсин. Мана шу ҳақиқатни теран англаган Ойбек лирик қаҳрамони, ўтмиши ва бугунги кунини яхшилашга беҳуда сарфланган кучидан қолган бир заррасини келажакни огоҳ этишга йўллагиси келади. Ўзининг ҳорфин, ҳас-та вужудини асраб турган ана шу руҳ жасоратининг манзараларини шундай чизади:

Йўқми бу фалакнинг қирғоғи, кети?
Мунча кўп дунёда муаммо, чигал!

Ажойиб қонундир қуёш маҳраки,
Асрлар тугуни қачон бўлғай ҳал?⁹⁰

Ечилмас жумбоқлар, жавобсиз саволлар ичра қолган лирик қаҳрамон руҳий ҳолати тасвири ўқувчига тутанмас сабоқ бўладиган даражада.

Аммо Ойбек лирик қаҳрамонидаги мискин руҳ унга замондош шоирлар шеърияти лирик қаҳрамонида кўринмайди. Масалан, Ойбек ва Уйғун лирик қаҳрамонлари руҳий олами қиёсий буни яхши далиллай олади.

Уйғуннинг урушдан сўнгги шеъриятида юқоридаги фикрларнинг такроридек туюлса-да, яна айтиш керакки, унинг бутун ижодига ҳос бўлган воқеликка кўтаринкилик билан ёндашиш, мадҳу санога кўпроқ ўрин бериш хусусияти барқарор бўлди. Унинг лирик қаҳрамони доимо бахт, шодлик, баҳор, гул, булбул билан ҳамнафас, ҳамроҳ яшади. Ҳолбуки, ҳиссиз, дардсиз, руҳсиз вужудларнинг ҳукмронлиги диёнатли фарзандлар истеъдоди билан гуллаши мумкин бўлган ҳаётда исмсиз жафоларни турғунлаштиришга интилди. Уринишларини мамлакат, халқ равнақи йўлидаги фидойилик деб талқин этишга кўпчилиكنи осонгина мажбур этди. Шунинг учун ҳам Уйғун лирик қаҳрамонига гўё ҳаётда ўз мудҳиш изини қолдираётган ноҳақ жафолар кўринмагандай, сезилмагандай.

Шод туғилдим, шод яшайман, гаём,
Забт этолмас қалбимни бир зум.
Дўстлар ҳатто ўлганимда ҳам
Лабларимда қолар табассум.⁹¹

Бу сўзларни айтаётган лирик қаҳрамон гўё Ойбек лирик қаҳрамони яшаган давр ва шароитда эмас,

⁹⁰ Ўша асар. 328-бет.

⁹¹ Уйғун. Танланган асарлар. 3-жилд. 411-бет.

балки бутунлай бошқа дунёда яшагандай туюлади кишига. Кўринадикки, ҳар иккала лирик қаҳрамон руҳий дунёси, ҳаётга муносабати бир-бирига қарама-қарши кутбада туради. Зеро, улар битта давр, муҳит, жамият фарзандлари. Аммо уларнинг ҳаётда, адабиётда тутган йўллари бир-бири билан унчалик туташмади. Қараш ва интилишлари ҳар хиллик касб этди. Бу, албатта, ҳар бир адибнинг истеъдоди, тафаккур олами, дунёқараши, нуқтаи назари, туйғулар дунёсининг даражалари билан боғлиқ ҳодисадир. Шу билан бирга ушбу даражалар кенг маънода олганда адабиётнинг, ҳақиқий ижоднинг ҳаёт билан ҳамнафаслигини, истеъдодли қалбнинг маънавий-руҳий дунёси такомиллини ҳам кўрсатади.

Хуллас, шўро сиёсатининг авж нуқтага кўтарилган даври, яъни 30—50-йиллар ўзбек шеъриятининг босиб ўтган йўллари, унинг ҳаёт ва инсон муаммоларига муносабати, жамият, давр сиёсати таъсирида қолиб кетиш оқибатлари, лирик қаҳрамон нуқтаи назарида воқеликнинг тажассум топиш даражалари, руҳий олами манзаралари ҳақидаги фикрларни яқунлайдиган бўлсак, то 60-йилларгача бу манзара ранглари бёй ва маънодор бўлолмади. Зеро, 20-йилларда лирик қаҳрамон руҳий олами бутун шеъриятда эмас, балки айрим истеъдодлар — Чўлпон ва Ойбек ижодида ўз бойлигини, гўзаллигини ва қудратини намойиш эта олди. Лекин бу гўзалликнинг умри узоққа чўзилмади. Даврнинг қудратли сиёсати унинг йўллари кесиб қўйди. Шу боисдан 30-йилларнинг охириларида лирик қаҳрамон тамоман сиёсатнинг таъсирида қолди. Шу маънода, ҳатто, инсон руҳий дунёси манзараларини теран акс эттириш иқтидорига эга бўлган Чўлпон ва Ойбек шеърияти ҳам бу даврда биров камбағаллашиб қолди.

30-йилларнинг охириларида келиб, мамлакатда қатағон даври авжига чиқса-да, лирик қаҳрамон ру-

хий дунёсида жонланиш, бедорлик жараёни бошланди. Аммо бу руҳ уйғоқлиги, унинг гўзалликка ўралган манзараси билан қиёслаганда ўқувчи руҳиятида оғриқли бир ҳолатни вужудга келтиради. Лирик қаҳрамон руҳий дунёсидан даврнинг халқ истеъдодли фарзандлари бошига ағдарган қора кунларнинг ранглари жой ололмади.

Давр ва лирик қаҳрамон муносабати, унинг руҳий дунёси, нуқтаи назари масаласи ҳақида гап кетганда уруш даври шеъриятининг ўзига хос қирралари ҳақида тўхталмасдан бўлмайди. Бу давр лирик қаҳрамони фақат Ватанни босқинчилардан озод қилиш туйғуси билан яшайди. Мана шу туйғу Ойбек, Ғ.Ғулом шеърларида маънавий теран, қалбан пок инсон руҳий дунёсининг чуқур манзараларининг яралишига сабаб бўлди. Лекин бу хусусият бутун шеъриятда урушдан сўнг унчалик ёрқин кўринмади. Чунки бу давр ҳам лирик қаҳрамон руҳий дунёсини шахсга сиғиниш, партияга, пахтага сажда қилиш масаласининг қайта юзага кўтарилиши билан камбағаллашгирди. Шеърият кўпинча масалага инсон қалбини, руҳини четлаб ўтган ҳолда ёндаша бошлади. Бу фикрни бутун шеъриятга нисбатан қўллаш жоиз бўлса-да, аммо Ойбек ижоди бундан мустасно эди. Ойбекнинг лирик қаҳрамони бу даврда ҳам ўзининг руҳан бой инсон тимсоли эканлигини намоён этди. Унинг руҳида Ватан ва халқ меҳри яшади. Ана шу меҳрли қалб, руҳият даврнинг бе-шафқат зарбаларидан яраланган оғриқли, дардли манзараларини чиза олди. Ўқувчи қалбига, руҳиятига ўзининг манзараларини айнан кўчириш иқтидорини кўрсата билди. Даврнинг инсон бошига ёғдираётган офатлари хаста лирик қаҳрамон руҳий оламида ўзининг нурсиз изларини ўйиб қолдирди. Ойбекнинг бу давр шеъриятидаги руҳий манзаралар қанчалик дардчил бўлмасин, улар инсон қалбига

ниҳоятда яқиндир. Руҳиятнинг тиниқ аксига айланган бу асарлар бугунги шеъриятнинг илҳом манбаларидандир. Чунки улар сохта сўз бўёқлари билан эмас, балки инсон қалби, туйғуларининг ранглари орқали чизилган руҳият манзаралари эди.

Шеърият қалбидаги руҳсизлик чуқурлашганда инсонни инсон сифатида тўла тасаввур этолмади. Унинг сувратини чизди, лекин сийратини англашда адашди. Аммо, хайриятки, халқнинг манқуртлик гирдобига тортилиш сабабларини илғашга интилувчан авлод шеъриятга кириб келди. Улар қалбида журъат, руҳиятида исён кўз оча бошлади. Бу авлод давр, унинг бемаврид, фақат бирёқлама эсаётган шамоллари измига тушмай, унга қарши туриш туйғуси билан ёнди. Шу боисдан ҳам улар яратган шеърият лирик қаҳрамонининг қалби, руҳий олами ниҳоятда бой бўлиб, у давр билан руҳан зиддиятга кириша билди.

1.3. РУҲИЙ УЙҒОНИШ ТАМОЙИЛИ ВА ШЕЪРИЯТДА ЯНГИЛАНИШ ЖАРАЁНИ

Собиқ иттифоқда 30-йилларда кучга кирган шахсга сиғиниш иллатига 50-йилларнинг иккинчи ярми, яъни коммунистик партиянинг XX съезидан сўнг барҳам беришга қарор қилинди. Шахсга сиғинишнинг даҳшатли оқибатлари, аввало, инсон маънавияти такомилга соя ташлашда кўринди. Натижада, маънавий инқирозга учраган жамиятнинг моддий жиҳатдан емрилиш палласига кирмоғи муқаррарлиги ҳаётда ўз исботини топди. Инсон маънавияти тарбияси, такомил билан бевосита алоқадор бўлган адабиёт ва санъатнинг, юқорида кўрганимиздек, кўпинча ўзлигидан чекинган ҳолда зоҳир бўлишида шахсга сиғинишнинг "хизматлари", сиёсий талаб ва йўриқлар алоҳида роль ўйнади. Ҳаёт юзидаги парда

кўтарилгач, жамият турмушида яхшиликка бурилиш йўли очилгандай бўлди. Бадиий адабиётда юзага келган ижобий хусусиятлар ҳам очиқ кўзга ташлана бошлади. Шеърият бағрига 30-йиллар охири ва уруш даври лирик қаҳрамони маънавиятида пайдо бўлган шуълалар оқими қайтадан кириб келгандай туюлди. Яъни лирик қаҳрамоннинг ҳаётга қарашларида, инсон қалби, руҳий оламига муносабатларида тийраклик сезилди. Натижада, шеъриятда лирик қаҳрамон руҳий оламини қайта кашф этиш, бошқача қилиб айтганда, руҳий уйғониш сари қадам қўйилди. Бу ҳодиса 50-йилларнинг охири ва 60-йиллар бошида бадиий адабиётда тириклик сувини ичган асарларнинг пайдо бўлиши билан белгиланди. 60-йилларнинг ўрталаридан бошлаб эса, ўзбек шеъриятида кучли бир эврилиш пайдо бўлди. Бу ҳодиса шеърият оқимининг бошқача ўзанлар ахтараётганлигидан, унинг шиддати ва ички, исёнкор тошқинларидан дарақ бера бошлади. Бу ўз навбатида онгдаги қуллик кўникмаларини парчалашга, шеърни тўла маънода инсон қалбига яқинлаштиришга интилишда кўзга ташланади. Бундай ҳаракатлар Э. Воҳидов, А. Орипов, Р. Парфи, О. Матжон сингари бир қатор истеъдодли ёшлар шеъриятининг хос фазилатига айланди. Чунки уларнинг ижод тажрибасида ташқи воқеликнинг "жилваси" эмас, балки инсон қалбининг энг чуқур қатламларидаги туйғу ва сирлар билан қизиқиш устиворлик қила бошлади. Инсоннинг инсонлигини тушуниш, унинг ички олами, руҳий дунёсининг ҳақиқатларини билиш, улкан ижтимоий ва маънавий ҳодисаларнинг моҳияти ва заминини кашф этиш сари интилишларнинг самаралари аста-секин намоён бўлди. Психологик тасвир — моҳият эътибори билан самимий, жозиба куч-қуввати юқори, сержило ва ҳис-туйғуларни ҳам сўзлата оладиган тасвир. Бундай тасвирда ўқувчининг кўнглига

таъсир ўтказмайдиган юзаки ва умумий гапларга ҳожат қолмайди. Сўз, фикр, туйғу уйғунликда бир яхлит ҳолат ва мақсадга хизмат эттирилади.

60-йиллардан эътиборан шеъриятда психологик тасвирнинг янги босқичга кўтарила бошланишига Ойбек, Ҳ. Олимжон, У. Носир, Ф. Фулом тажрибалари билан бир қаторда жаҳон шеърияти анъаналари ҳам самарали таъсир ўтказди. Шу маънода А. Орипов шеърияти адабиётимизда алоҳида мавқега эгадир.

А. Орипов лирик қаҳрамони ниҳоятда фикрчан, куюнчак, туйғулари теран, дардчил, ғамзада, уйғоқ руҳли инсон тимсолидир. Бу хусусиятлар шу давргача бўлган шеърият лирик қаҳрамонида ўзига хос равишда бундай ёрқин кўринмаган эди. Унинг ҳаёт ва инсон муносабатлари ҳақидаги тушунчалари, қарашлари ниҳоятда чуқур. У шунчаки яёма одам шаклидан қалбли, юракли, дард-армонлари, орзу ва умидлари қатланиб кетган руҳли инсон сифатида намоён бўлади. Шоирнинг "Темир одам" шеъри ҳаётдаги темир одамлар — ҳиссиз, ҳаяжонсиз, туйғулари ўлик, руҳи сўник, дардсиз кимсаларнинг ҳокимлигидан зада қалбнинг манзарасидир. Зеро, бу даврда ҳаётга теранлик билан қараш эмас, балки унинг юза қисмидаги жимирлаб, кўзни олувчи саробсифат ишларга баҳо бериш одат эди. Одамлар қалбига қулоқ солиш эмас, балки "бахт, ютуқлар"дан эсанкираганларнинг хангомаларини тинглаш, уларга қўшилиб бақириш услуби устивор эди. Ҳаётнинг таъвишу ғамларидан гапириш, инсон қалбининг дардли туйғуларига ҳамроз бўлиш, улар ҳақида сўзлаш жиноят билан баробар саналарди. Шунинг учун ҳам А. Орипов лирик қаҳрамони ҳаётда темирдай совуқ, тилсиз, туйғусиз, орзусиз одамларнинг кўпайишига йўл қўймаслик учун курашади. Буларнинг кўпайиши инсоният инқироzi эканлигини ҳис қилиб, бонг уради. Уларнинг вужудида ҳам инсоний руҳ уйғо-

ниб, ўз қалбини туюб яшашини истайди. Мана лирик қаҳрамон қалбига темирсифат одамлар етказган озорнинг, руҳиятига солган изтиробнинг ранглари:

Устоз, қалби йўқдир унинг ҳам, ҳайҳот.
На нафрат, на ишқни танламас у ҳам,
Унинг ҳам кўзида чақнамас ҳаёт,
Мунис боқишларни англмас у ҳам.
У ҳам тўлғанолмас, инграмас, кулмас,
Йиғлаган гўдакни юпатолмас ул.
У ҳам юлдузларнинг ҳидини билмас,
Бағрини тирнамас сўлаётган гул".⁹²

Бу парчада акс этган одам ички қиёфасининг ҳеч бир нуқтаси ўзини жонли инсон деб ҳис қилган кишининг маънавий, руҳий оламига заррача яқинлаша олмайди. Чунки у инсонга хос энг олижаноб туйғулардан маҳрум бўлган, ўзлигини, қалбини йўқотган одам. Бундай одамлар инсоният тарихининг барча босқичларида яшашган, ҳаёт ва инсон, жамият ва шахс муносабатларига ҳамиша раҳна солиб, ижтимоий ҳамда маънавий тараққиёт йўлига тўғаноқ бўлишган. Жамият, тузум, маънавий ва моддий инқирозларнинг бош айбдорларидан бўлишган. Улар ҳамиша ғолиб бўлишмаган, албатта. Бундай шахслар қайси бир маънода фош этилган ҳам. Темир қалбли шахслардан эҳтиёт бўлишга даъватни, айниқса, А.Орипов маҳорат билан айта олган. Чунки шоир шеърда, аввало, руҳ кучига суянади, унинг қудрати билан жамиятни инқироз сари бошлаётган, маънавий парокандаликка замин тайёрлаётган меҳрсиз, завқи йўқ, ҳиссиз, туйғулари ўлик, руҳий дунёси нурсиз кимсалардан огоҳликка чақиради. Улар етказадиган маънавий зарарни ўлчашга ҳеч қандай тошу тарози топилмай қолиши хавфидан кўрқади. Шоирнинг ҳадиғи, ҳайиқиши беасос чиқмади. Шеър ёзилган-

⁹² Орипов А. Йиллар армони. Тошкент, 1984. 59-бет.

дан бери ўттиз йилча вақт орадан ўтиб, халқимиз келажаги темир одамлар қўли билан битилгани ошқора айтиладиган бўлди.

А. Ориповнинг бу шеъри руҳий қашшоқ одамлар ҳақида. Зеро, уларнинг руҳсиз вужуди, ақли, тафаккури қанчалик мукаммал бўлмасин, барибир улар инсон қалбига йўл топиш бахтидан маҳрум, ҳар қандай жамиятда ортиқчалик қилувчи, нокерак шахслар ҳисобланади. А. Орипов ана шу тахлитда бир жамиятда яшаб, турлича мақсад ва моҳият учун курашган руҳли ва руҳсиз инсонлар дунёқарашини, қалб манзарасини ҳамда тафаккур тарзини бадиий кашф этар экан, ана шулар таъсирида лирик қаҳрамон руҳий дунёсида юзага келган жараёнлар рангини қуюқлаштиришга интилади. Натижада, шоир шеърларида руҳият тасвири теранлашиб, унинг ўқувчи қалбига таъсири тобора кучая боради.

Лирик қаҳрамон руҳий дунёсини теран очиш, шу жараёнда давр руҳининг ҳам қабатларини ёритиш, инсон қисмати ва тақдири ҳақида чуқур мулоҳаза юритиш, ҳаёт қонуниятлари тўғрисида ўйлаш, уни яхшилашнинг маънавий чораларини излаш, инсон қалби сувратининг тиниқ чизгиларини бериш масаласи шоирнинг бош мақсадига айланди. Бу эса шеърининг юксалтирувчи асосий омил сифатида ниҳоятда зарур эди. А. Ориповнинг ана шу мақсад йўлида яратилган асарларини чинакам бадиий кашфиётлар деса, муболаға бўлмайди. Бу кашфиётлар шоирнинг бахти сифатида келажакка етадиган бебаҳо, бетакрор маънавий бойликдир. Мана шу бойликнинг бир зарраси шоирнинг 1964 йилда яратган "Юзма-юз" асаридир. У теран тафаккур ва туйғунинг, меҳр ва эътиқоднинг юксак намунаси, шоирнинг ўз ибораси билан айтганда, "эҳтиёж фарзанди"дир. Асар ғояси марказида инсон, янада аниқроқ қилиб айтганда, ўзбек халқининг қисмати ва тақдири масаласи тура-

ди. Бу, аввало, А. Ориповнинг туйғу ва тафаккур оламида инсоният тарихи, бугуни ва келажак ҳақидаги ҳақиқатлар бир нуқтада бирлашганлиги туйғулдир. Шу боисдан ҳам шоир ана шу нуқтадан туриб, инсоният идеали — "Буюк коммунизм мавзу"сидан сўз очади. Тарихнинг бағридан, бугуннинг заминидан оқиб чиқувчи — инсоннинг ҳурлик ва фаровонлик учун интилишлари, бу борада чеккан азоб-андуҳлари, кураш ва адашишлари, турли даврларда юз берган қатағонлар мантиқан ёритиб борилади ва инсоннинг орзулари қурилажак Коммуна асридаги на рўёбга чиқиши айтилади. Аммо бу шоир айтмоқчи бўлган энг асосий, бош гап эмас эди. Хўш, шоир шеър орқали айтишни мақсад қилган бош муддао нимадан иборат? Бу муддао, аввало, ўзи киймай ўзгаларга кийдирган, ўзи учун "бевасиб таом" пиширган заҳматкаш ва жафокаш халқни ҳимоя этишга даъват ва унга ўзлигини англатишдан иборат эди. Буларни шоир инкор қилиб бўлмайдиган даражадаги поэтик фикрларда баён этади. Зеро, давр бундай ҳақиқатгўйликка ниҳоятда қарши эди. Аммо шоирдаги руҳий қувват ва самимий исён билан ҳисоблашмаслик мумкин ҳам эмасди. Шу боис вужуд ичра исён кўтарган баркамол руҳ шоирни туйғу ва тафаккурнинг юксак нуқталаридан туриб, халқ қисматига доир аччиқ ҳақиқатларни гапиришга имконият яратади.

Бир қарашда А. Ориповнинг инсоният ўтмиши ва ўтиб кетган даҳолар ҳақидаги гаплари аввалдан ҳаммага маълум фикрлардай туюлади. Бу ҳақда мунаққид Н. Худойберганов "Чўққилар чорлайди" китобидаги "Камолот" мақоласида фикр юритиб, ўтмишга "муружаат асар мукамаллигига салбий таъ-

сир кўрсатганлигини таъкидлайди.⁹³ Аммо "Элга фарзанд инсон элнинг гапин дер" фикрини асарнинг асосий мақсади этиб танлаган ҳолда шоир ўтмиш фонида бугуннинг ҳаққоний манзараларини тиниқ рангларда чиза бориб, ўзининг руҳий жасорати ва бадий маҳоратидан ўқувчини ҳайратга солиб қўяди. Айни пайтда дунёга пахтаси билан доврў таратаётганлиги учун олқишланаётган халқ сохта "шон-шухратлар"га кўмиб ташланаётган, унинг дарёдай оқаётган "бахти"дан, ниҳоятда фаровон ҳаёт кечириётганлигидан оламга жар солинаётган эди. Нега Абдулла Орипов бу шону-шавкат, бахтиёрликни кўрмади ва англамади? Нега ҳасратидан чанг чиқиб, кўкка ўрланди? Аслида бахти, шухрати-шони нимадалигини меҳнаткаш халқнинг ўзи билармиди? Асосий масала мана шунда эди. Пахтакор бу "бахт"га заҳар ютиб, оғу ичиб, бор-йўқ бойлиги — соғлигидан кечиб, келажакка берадиган насли-насаби ҳақида ўйламай, алданган ва алданаётганлигини англамай, ҳийлаю-найрангларга ишониб, садоқат билан меҳнат қилиш "эвази"га эришаётган эди. Давр ва даврон эгалари ўзбек пахтакорини сўзда "Арши аълога" чиқариб қўйган ана шундай бир пайтда А.Орипов уларнинг асл қиёфасини очиб ташлаган ҳолда халқнинг қалби ва онига ҳақиқат нурини олиб киришга интилди.

Соддадил, покиза кўнгилли халқини юрак-юрагидан севган шоирнинг — лирик қаҳрамоннинг қуйидаги фикрлари шу қадар самимий ва сеҳрлидирки, унинг қудратини таърифлаш ниҳоятда мушкул:

Юлдузлар, билмайсиз менинг халқимни,
Бундайин заҳматкаш ер юзида кам.
Елда тиним бордир, унда йўқ тиним,
Шундай ишпарастдир у мунисгинам.⁹⁴

⁹³ Қаранг: Худойберганов Н. Чўққилар чорлайди. Тошкент, 1975. 249—250-бетлар.

⁹⁴ Орипов А. Ёиллар армони. 78-бет.

Мисраларда шоирнинг қалбидан жимгина оқаётган меҳр нурлари тасаввурда жонланиб, ўзининг ниҳоятда ёрқин ва улуғворлигини намён эта боради. Ахир "элга фарзанд" инсон учун бу ниҳоятда яқин туйғу. Уни қалбида ҳис қилган киши нега халқини бир фарзандчалик севмаслиги, унинг қисмати учун куймаслиги, тақдирига ачинмаслиги керак?!

Мен уни ўйлайман тун-кешаларда,
Она халқим, дейман, меҳрим оқар жим.
Кўзимга баъзида кўринса жанда
Кўнглим тўлиб кетар, инграйман, халқим...
Халқим, мозий ўтди, толе кўрмадинг,
Пиширдинг, ўзингга бенасиб таом.
Кийгиздинг бировга, ўзинг киймадинг,
Юлдузни кашф этиб ном олдинг: авом!⁹⁵

Шоирнинг халқ ўтмиши ҳақида айтган бу фикрлари ниҳоятда замонавий. Бу ерда миллий руҳ ва характер маҳорат билан ёритилган. Ўзбек халқига муҳим эш бўлган меҳнатсеварлик, камтарлик, камсуқумлик, донишмандлик ва бу билан мақтанмаслик фазилатлари ниҳоятда ҳаққоний улуғланган. Аслида булар ҳар қандай комил инсонни ёки бутун бир халқни гўзал ва мукамал кўрсатувчи фазилатлардир. Аммо буни тушуна билмоқлик лаёқати ҳаммага хос бўлавермайди. Балки шу зақтгача халқимизга хос покиза хулқ ва хислатларнинг юзига ҳасад ва худбинликнинг пардалари атайин тортиб келинганлиги ёки кир мақсадларга мослаб, бошқача талқин қилинганлиги шундандир. Шу боисдан ҳам А. Ориповдай она халқини жондан севган фарзанднинг вужуди қалбига тушган алам оташида ёнмаслиги, руҳиятида босилмас исён кўзгалмаслиги мумкин эмас эди. Дарҳақиқат, бу руҳий исён шоирни давр билан юзма-юз қилди. Дарвоқе, биз А. Орипов ушбу асарни яра-

⁹⁵ Ўша жойда.

тишда давр билан юзма-юз туриб, ҳақиқатни ҳимоя этган деймиз.

Аммо 70-йиллар танқидчилигида бу масалага ойдинлик киритилмай қолгандай туюлади. Таниқли мунаққид Н.Худойбергеновнинг юқорида айтилган мақоласидаги "...асарга "Юзма-юз" деб ном берилиши ўзини оқламайдигандай таассурот қолдиради. Нега юзма-юз? Ким билан? Бу муаммолигича қолиб кетган",⁹⁶ — деган фикрларига қўшилиш қийин. Агар 70-йиллар мафкурасидан чекинган ҳолда, ҳаққонийлик нуқтаи назари билан асар ўрганилса, шоирнинг ким билан юзма-юз туриб, кимни ва нимани ҳимоя этганлиги жуда аниқ кўринади. Бироқ, кейинчалик илгари сурилган атоқли мунаққид М. Қўшжоновнинг: "Биз шоирни ҳаёт билан, ундаги ёруғлигу, баъзан кўзга ташланиб турадиган қора доғлар билан юзма-юз кўрамиз,"⁹⁷ — деган фикри А. Орипов шеърияти таҳлилига бошқача нуқтаи назардан қараш лозимлигини таъкидлади.

Тарихни орқага қайтариб, унинг нуқсонларини тузатаман дейиш бемаъниликдир. Аммо бугунни-чи? деган савол эса ҳар бир давр фидойисининг ҳаёлини банд этиши, табиий. Бу ўша пайтда А. Ориповни ҳам ниҳоятда ўртаган савол бўлган эди. Бугуннинг дардларини даволаш, наҳотки, мумкин бўлмаса, деб қийналди шоир. Ҳарчанд азобланиб, изланмасин барча саволлари бежавоб қолаверди. Хулоса эса демак, бугун ҳам даволаниш давридан ўтган экан, уни соғломлаштирувчи ҳозик табиб йўқ тарзида шаклланди. Шоир учун энди нажотни фақат келажакдан умид қилмоқ қолади, халос. Келажак эса бугундан бошланади. Коммуна асрига нажоткор сифатида талпин-

⁹⁶ Худойбергенов Н. Чўққилар чорлайди. Тошкент, 1975. 251-бет.

⁹⁷ Қўшжонов М. Онажоним шеърият. Тошкент, 1984. 14-бет.

ган шоир халқининг — мунис онаизорининг шўр пешонаси ўша пайтда нур кўришига умид боғлайди. Ана шу жараёнда лирик қаҳрамон халқининг келажига пойдевор — бугунги ҳаётининг қатларига сингиб кетади ва чувалган ўйлар гирдобиди қолади. Бу ҳаётнинг нурсиз манзараси шоир руҳиятига аста-аста кира бошлайди. Шунда лирик қаҳрамон руҳий дунёси манзаралари ниҳоятда мураккаб бир ҳолатда кўринадик, уни ўзида ифода этаётган сўзлар ўқувчи қалбига ҳам шундай мураккаб туйғулар тўлқинини олиб киради. "Яна ҳисларимга кел, деб ёлбордим" мисрасининг ўзи бундан кейин давом этажак фикрнинг моҳиятини, намоён бўлажак руҳнинг ҳолатини англатиб қўяди. Шоир ҳаёлот оламида "танҳо тенгирар" экан, унинг кўз олдидан "Миллион эгатларга сочилган ўзбек" тақдири ҳеч қачон қолмади. Ана шунда исёнкор руҳнинг қудрати тасаввур қилинганидан ҳам кучлироқ кашфини топа боради. Тилида "шўх қўшиқни янгради", дилида йиғлаётган инсоннинг ички дунёси манзараси ўқувчини янада қаттиқроқ ўзига боғлаб ташлайди:

Гарчанд пахтазорга боқаман мен ҳам
 Ва лекин дилимда ташвиш бор менинг.
 Майлига, шўх қўшиқ янгрисин тилда,
 Рангпар сингилгинам, ўйлайман сени.
 Кузги райхондайин маъюс ўсдинг сен,
 Табиат бермади билагинга куч.
 Ўзингдай одамга қаллиқ тушдинг сен,
 На соғлиқ, на ёрдан ялчимадинг ҳеч.⁹⁸

Пахтакорнинг "бахтли ҳаётини" куйлаш расм бўлган замонда шоирнинг пахтазорга ташвиш билан боқиб давра соҳиблари учун ниҳоятда бегона ва қутилмаган ҳодиса эди. Дарвоқе, ҳеч нарсадан ялчимаган халқнинг — сингиллар рангининг сўлгин, ру-

ҳининг синиқлиги — бу уларнинг умр мазмунини, манзарасини тўла очиб ташлайдиган ташбеҳлардир:

Мен сени ўйласам синглим — рангпарим,
 Гоҳо тўлғонаман сўзсиз ҳасратда.
 Сен унда тер тўксанг, синглим жигарим,
 Мен нечун юраман ахир ишратда?!⁹⁹

Бу мисраларда лирик қаҳрамон руҳининг ташқи олам билан мулоқоти ва ички қарама-қаршиликлари гирдобиди азобланиш манзаралари акс этган. Ана шу руҳ изтиробини, исёни аста-секин кўзлари боғланган ўқувчининг қалбига кўчади. Натижада, кўз ҳам, қалб ҳам лирик қаҳрамон руҳининг исёнидан учқун ола бошлайди. Ҳаёл ва ҳаётнинг бошқа-бошқа эканлигига ишонади. Бирдан унинг кўз олдидан офтобнинг "заррин нурлари остида" меҳнат "завқини, гаштини суриб" ишлаётган деҳқон эмас, балки қўшнинг бе-аёв жазирасида шўрлаган пешонасидан тер тўкиб, оғир меҳнатдан вужуди қақшаган, руҳи чўккан жабрдийда инсон гавдаланади. Сочини бошига чамбарак қилиб, шўх қўшиқлар куйлаб, басма-басига "оқ-олтин" тераётган қувноқ, юзлари нақш олмадек тарам-тарам қизлар эмас, балки "кузги райхондай маъюс", нимжон опа-сингиллар, оналар пайдо бўлади. Ҳаёлини тўзиган, ҳаёт ҳақиқатини англаган ўқувчи кўз олдида ўзининг — халқининг кундалик яшаш тарзи бор бўйича намоён бўлади. Ана шунда ўзлигидан чекинтирилган, манқуртга айлантираётган, кўниқувчан, қисматга қул, нажот етмаса миллат сифатида инқирозга маҳкум халқ тақдири уни ташвишли ўйлар гирдобига тортади:

Йўқ, рангпар бўлмасин ҳеч ким ҳам, йўқ, йўқ!
 Сингиллар полвондай юрсинлар бардам

⁹⁸ Орипов А. Йиллар армони. 79-бет.

⁹⁹ Ўша жойда.

Ва лекин табиат бермайди ҳуқуқ
Полвон деб уларни унутмоққа ҳам...
Сенинг қаторингда она халқ бордир:
Сен каби меҳнаткаш, сен каби суюк.
Унинг ташвишини унутмоқ ордир,
Уни унутганлар — тўнқадир, куюк.¹⁰⁰

деган ҳайқириқдан титраган қалб ўзини йўқотмас-
ликка ҳаракат қилади. Қандай қилса, халқининг
дардларига малҳам бўлиб, унинг кўнглини кўтара
олиши мумкинлигини ўйлайди. Она халқини боши-
га кўтаргиси, уни ғурбатлардан халос қилгиси кела-
ди. Аммо қаёққа қараса, темирлар... кўндаланг ва тип-
па-тик турган темирлар. Шоир "Темир одам" шеъри-
да инсоният учун катта хавф деб таърифлаган, шу-
лардан огоҳ бўлишга чақирган темир қалбли одамлар
кўзларини, йўлларини, ҳатто, ўйлари ва туйғулари-
ни тўсаятгандай бўлади. Ана шундагина ўқувчи шо-
ирнинг "Гоҳо тўлғонаман сўзсиз ҳасратда" деган
мисраси моҳиятини тўла тушунади. Булардан кўри-
надик, шоир руҳий дунёси ниҳоятда кенг ва ниҳо-
ятда бой, ҳамиша уйғоқ. Унинг ташқи оламдан таъ-
сирланиши шу қадар кучли ва одамларга ўтказадиган
таъсири, берадиган озиғи ҳам шунчалар беқиёс.
Лекин шоирнинг фикрлари яна бориб, "Коммуна
асри"га тақалаверганидан бошқа мулоҳаза, яъни
шоир лирик қаҳрамони шу боришда давр деворла-
рини бузганича орқага қарамай кета олармикан, де-
ган мазмунда пайдо бўлади. Ана шунда юксак руҳ-
ли, исёнкор қалбли шоир Чўлпоннинг "Муҳит куч-
лик экан эгдим бўйнимни" мисраси хаёлга келади.
Аммо масаланинг яна бир томони борки, бу ўқув-
чини ҳар қандай иккиланишлардан халос қилади.
Биламизки, 60-йилларда коммунистик жамият қури-
лишига ҳеч ким шак-шубҳа билдирмаган ва ундай

¹⁰⁰ Ўша жойда.

туйғу ҳаммага бирдек бегона бўлган. Шунинг учун
ҳам бугун саробга айланган коммунистик жамият
қуриш орзуси ўша даврда ҳамма қатори А. Орипов
учун рўёбга чиқадиган ҳақиқат эди, "Дедим: Ком-
мунадан бахт топар дунё" сўзлари шоир умидининг
ниҳоятда улуғворлигини кўрсатади. Чунки шоир рўш-
ноликни бугундан кутиш умиди пучлигини англай-
ди ва яхши кунлар келажакда жамол очишига умид
қилади.

Айни пайтда лирик қаҳрамон халқ келажаги йўли-
да "авлод"дан — замондошларидан мадад излайди.
Аммо шоирнинг бундай истаги кўпинча саробга ай-
ланади:

Худбин тенгдошимга қарайман ғамгин,
Кўлмак давра кўрсам эзилар кўнглим.
Халқим келажагинг ўшалармикин
Халқим шундайларга қолмасин кунинг.¹⁰¹

Бу авлодидан нажот истаб талпинган руҳнинг
ёнғин тушган ҳолати. Унинг қанотларини бепарво,
лоқайд, фақатгина руҳсиз вужуд билан яшаётган,
ғурусиз авлод — тенгдошлар қайириб таппаяпти. Но-
умидлик гирдобига тушган лирик қаҳрамон маънос
руҳи билан суҳбатга киришиб, ўзини нўпоқ ва но-
шудликда, ожизликда айблайди. Аммо ана шу айб-
ловлар сўнгида камсуқумлик билан айтилган:

Фақат бир нарсани яширмас қалбим:
Менинг юрагимда бордир Муҳаббат!
Сени, она халқим, севаман жондан,
Сенинг ташвишингни ташвишим дейман.
Нима қилолардим? Фойдам кам гарчанд,
Бироқ мен ўзимча ғамингни ейман.¹⁰²

¹⁰¹ Ўша асар. 80-бет.

¹⁰² Ўша жойда.

сўзлари лирик қаҳрамоннинг нақадар маънавий камолотга, руҳий қудратга эга инсон тимсоли эканлигини кўрсатади. Туйғулари кўлмак авлод билан бирга яшаса-да, аммо халқига нисбатан улкан муҳаббатини асрай олган инсон ҳамма даврларда ҳам улуғларнинг улуғи саналган. Унинг руҳий камолоти олдида замонлар ҳамиша бош эгган.

А. Орипов лирик қаҳрамони халқига муҳаббатини кўксига муштлаб, баланд минбарлардан туриб, бақриб айтаётгани йўқ. У қалбидаги буюк туйғуни шундай ғарибона, мискин бир ғарзда айтадики, бу ҳолат ўқувчини ўз қалбини тоғ қилиб, лирик қаҳрамонни ана шу тоғ чўққисига чиқариб, унга бош эгиш туйғусига асир этади. Негаки, шоирнинг мунгли ва мунис изҳори халқига нисбатан эъзоз ва эътибори баланд, гурур ва номуси уйғоқ ҳар бир қалбга чақин сола билади.

Ҳокисорлик — А. Орипов лирик қаҳрамонининг бош фазилати. Шунинг учун ҳам "Юзма-юз" асарининг лирик қаҳрамони туйғулари, руҳий изтиробларини ўзиникига айлантира билмайдиган ўқувчи топилмаса керак. Зеро, эзгулик асар лирик қаҳрамонининг шиори. Шоирнинг: "Она халқ бахти деб ҳар вақт, ҳар қачон, Истайман, бир сафда турса одамлар", — деган эзгу умиднинг этагидан ушлагани бежиз эмас. Шунинг учун ҳам А. Орипов лирик қаҳрамони адолат, ҳақиқат учун ҳамиша разолат билан юзма-юз туришдан кўрқмади. Унинг "Майлига созимни севмас давралар" мисраси мағрур жаранглади. Замондошларини яхши кунлар ҳимоясига чақириб: "Мен сизни кутаман, ушбу шеърим ҳам ўшанда этади ниҳоясига!", — дейди. Демак, бу шоир қалби ҳаммаша бедор ва йўлда эканлигига, ўзининг давр билан юзма-юз туриши умрининг охиригача давом этишига ишора эди. Зеро, шоирнинг фақат "Юзма-юз" асарида эмас, балки бутун ижодида ҳақиқат учун

ёниб яшашдан, курашишдан қайтмаганлиги, юрагини халқ муҳаббати, вужудини исёнкор руҳ тарк этмаганлиги кўриниб туради.

А. Орипов "Юзма-юз"да руҳий таҳлилнинг энг юқори нуқталарига кўтарилди. Лирик қаҳрамон ўз руҳиятининг тадқиқотчисига айланади. Ҳар бир фикрини руҳ кўзгусида кўради. Руҳ юксаклигидан туриб, у хоҳ тушкун бўлсин, хоҳи кўтаринки, ҳаёт ҳақиқатини баён қилади. Айтиш мумкинки, шоирнинг ушбу асарида шеърятга хос психологизм — руҳият тасвири тўла намоён бўлади. Чунки унинг ҳар бир мисрасида ёрқин руҳ сувратланади. Ҳислар-ҳаяжонлар, туйғулар тўлқини ҳар бир сўз бағрини ёритиб туради. Ундаги маъно юкларини янада кучайтиради. "Кўзимга баъзида кўринса жанда, Кўнглим тўлиб кетар, инграйман, халқим..." мисраларидаги ярадор руҳ манзараси ниҳоятда азобли, оғриқли туйғуларга қалбни ошно этади. Кейинги мисрадаги ҳар бир сўз инсон руҳининг кўз ёшларидек туюлади. Зеро, "инграйман халқим..." сўзлари орқасида турган бутун бир халқ ўтмишини ва бугунини кўриш, англаш туйғусини кўксига нажотга зор ўтаётган қисматлар учун йиғлаётган руҳнинг ёшлари озиқлантириб туради. Шеърда тарих ва замон воқеа-ҳодисалари, келажак ҳақидаги ўйлар шунчаки баён қилинмайди. Аксинча, улар ҳақида айтилган ҳар бир сўзда бир олам дард, алам, шу билан бирга умид туйғулари мужассам. Шунинг учун ҳам шеър лирик қаҳрамонини уйғоқ руҳ сиймоси дедик.

"Юзма-юз" А. Ориповнинг она халққа меҳрининг ўчмас ёдгори сифатида қадрли асардир. Унда инсон шаънига фақат Меҳр отлиғ буюк туйғу жаранглайди. Аммо ҳаёт — зиддиятлар макони бўлган ҳилқатда шоирнинг меҳр уммонини чайқатадиган кучлар йўқ эмас эди. Шоир уларни ҳам халқим деб суйган, ардоқлаган. Лекин халқ тўнини ёпинган кимсалар ҳеч қачон меҳрга меҳр билан жавоб қайтаришмаган. Ана шулар

халқини севган ва севилган фарзандининг йўллари-
ни тўсишга, униб-ўстирмасликка, истеъдодини
бўғишга уринувчилар бўлди. Бу эса маълум муддат
шоирни, нафақат шоирни, балки унинг бошига туш-
ган кулфатдай оғир азобни кўтариб яшашга мажбур
бўлган ҳар кимни ҳам тушкунлик ботқоғига судраб,
руҳиятига маъюслик олиб кириши аниқ. Шунинг учун
ҳам А. Орипов ижодида тушкун руҳ манзараларини
ниҳоятда маҳорат билан чизган шеърлар дунёга ке-
либ қолди. Улар — соф психологик асарлар. Уларда
лирик қахрамон қалби, руҳиятидаги ҳар бир қўзга-
лиш мисраларга муҳр этилган. А. Ориповнинг "Ўйла-
рим" шеъри худди ана шу заминда бино бўлган.
Шеър — маҳзун руҳ манзараси. Дўстларидан, инсон
деб эъзозлаган яқинларидан зарба олган шоир қал-
би, руҳиятининг ранглари шеърда тўла мужассам.
Қалбда бош кўтарган ҳис ва туйғуларнинг бўрони
сўзларни титратади. Халқини севган, унинг қалби-
ни, дардларини англаган дарддош фарзанднинг за-
мон нокаслари отган тошдан яраланган туйғулари,
руҳ қуши ўқувчи қалбига ҳам мунг олиб киради. Ана
шунда наҳотки, покиза туйғулар булоғига ҳеч ким
талпинмаса, меҳр, самимиятга ҳеч ким ташна бўлма-
са, қандай замонда яшайпмиз ахир, юрагимиз қани,
бизни ташлаб кетдими, наҳот?... деган ўйлар ҳар бир
инсоний қадрият нималигини англаган қалбга ларза
солиши ҳақиқат. Айни пайтда бу қалб шоир лирик
қахрамони ҳолатидан чиқиб кетолмай қолади:

Олти ойким, шеър ёзмайман, юрагим зада,
Ниманидир ахтараман — шеърдан ҳам улуг,
Ниманидир ахтарман — нондан азизроқ,
Дунё ўзи бепоён-ку, рангларга тўлуғ,
Бироқ менинг кўзларимдан ранглар ҳам йироқ.
Инжиқ руҳим май истайди гоҳи-гоҳида,
Фақат унинг оғушида топаман ором.¹⁰³

¹⁰³ Ўша асар. 129-бет.

А. Ориповнинг "Юзма-юз", "Ўзбекистон", "Ўз-
бекистонда куз" ва шунга ўхшаган шеърларида жон
қадар эъзозланган инсон — халқ сиймоси бошқа бир
қатор шеърларида бир мунча сурурсиз кўринадик,
бу албатта, шоир "инжиқ руҳи"нинг маҳсули. Шоир
руҳининг "инжиқ" ҳолати, юқорида айтилганидай,
бутун халқ эмас, балки меҳр-мурувватсиз, бевафо,
қалби ва руҳи тош қотганлар хатти-ҳаракати туфай-
лидир. Инсоният жамияти пайдо бўлибдики, улар
яшайди. Ахир Навоийдек даҳо руҳини:

Меҳр кўп кўргуздим, аммо, меҳрибоне топмадим,
Жон баса, қилдим фидо оромижоне топмадим

дея йиғлатганлар ҳам шулар бўлишган.

А. Орипов қалбини кемираётган, вужудини олов-
га отаётган, руҳининг қанотларини қайириб ташла-
ётган ўйларини қоғозга туширар экан: "Кўз олдим-
да шу қадарли пок эди олам, Гўё нурдан яралганди
инсон деган зот", — дейди. Ҳаётда эса шоирнинг
ишончини оқламай қоладиган ҳолатлар кўп эди.
Шоир "Юзма-юз"да айтганидек, "кўлмак давралар"-
ни ҳосил қилувчи "худбин замондош" йўқ эмас эди.
А. Орипов улардан огоҳ бўлишга даъват этган. Мана
шундайлар туфайли шоирнинг меҳри Ватанга чек-
сизлик касб этса-да, уни ҳеч қандай куч барбод қила
олмаслигига ишонса-да, аммо бутун инсонга — халқ-
қа бўлган меҳрининг парчаланиб бораётганлиги ала-
мидан куйиниб, дунёга сиғмай кетаётганлигидан
сўзлайди. Халқининг бирлаша олмаётганлигига мақ-
садлар, фикрлар бир хиллиги, умуман ягона эъти-
қоднинг йўқлиги сабаб бўлаётганлигига ишонч ҳосил
қилади.

Кўз олдимда собит турар фақат шу Ватан,
Кулбаси ҳам кенглик қадар чулғайди мени.
Туйғуларим фақатгина унга берар тан,
Юртим, мен ҳам умрим қадар севгайман сени...

Таъна қилмай ахир севгим мукофотини
 Инсон учун минг оташда куяр эдим мен...
 Мен инсонни бир инсондай севардим, лекин
 Нечун кўпдир ҳалигача разил одамлар...
 Кўзларимга гоҳ кўринар телба мисоли
 Мен бир вақтлар сажда қилган ҳазрати инсон.¹⁰⁴

дейди шоир "ўйларим" шеърида. Шеърда ҳаёт ҳақиқати акс этган. Дарҳақиқат, лирик қаҳрамоннинг ихлоси ва ишончини оқламаганлар, биргина унинг эмас, балки бутун бир халқнинг ҳаётини издан чиқариш хавфини туғдираётган эди. Чунки улар учун халқ ҳам, юрт ҳам, унинг келажаги — иқтидорли фарзандлари ҳам ҳеч нарса эмас. Шунинг учун ҳам шоирнинг тутқин руҳи илоҳиётга сиғинади. Ахир, у одамларни севиб, ишониб нимага эришди?! Зеро, инсон фарзанди гўдақлик тасаввурида буюк Ишонч туйғусини маҳкам сақлайди. Шу боисдан шоир гўдақнинг вужудига шундай руҳни ато этган илоҳий қудратга:

Гар бор бўлсанг жавоб бер, эй илоҳий қудрат,
 Наҳот гўдак ишончини ёзибсан қорга?!¹⁰⁵

деган муурожаати замирига жуда катта бир ижтимоий маънони мужассам этадики, ундаги мантиқ ва моҳият ниҳоятда теран.

Дарвоқе, гўдак ишончи — ниҳоятда покиза. У қиёс этилаётган қор ҳам шунчалар тоза, беғубор. Булар орасида шундай бир нафис ботиний ва зоҳирий ўхшашлик мавжудки, уни шоир ниҳоятда усталлик билан илғайди ва бадиий тасвир этади. Лекин А.Орипов бу боғланиш замиридаги улкан бир ажралишни ҳам топиб айтадики, унинг моҳиятида инсон қонида сақланиб қолган қабоҳат, разолатга қўл бериш туйғусининг мазмуни мужассам. Зеро, қор оқлиги

ва поклигича сақланиб туролмайди. Унинг кирланиши ва эриб кетиши, табиий. Шоир қорнинг мана шу ҳолатидан алданган, ишончи қорга ёзилган гўдак — инсоннинг аччиқ қисматининг, руҳий инқирозининг мантиқий асосларини топади. Шеър дунёга келган давр қиёфаси очиладиган бўлса, унга усти ялтироқлик ва ичи қалтироқлик жуда хос эди. Аммо, ўз вақтида уни бундай сифатлаш, асло мумкин бўлмаган. Сиёсатнинг темир панжалари анча бақувват бўлиб, А.Ориповдек истеъдодларнинг қудратли руҳини кишанлаб ташлашга қодир эди.

Олти ойким, руҳим шундай учмиш танадан,
 Олти ойким, мени ҳаёл эзар беомон,
 Олти ойким, аллакимлар пана-панадан,
 Тош отади дарвозасиз қалбимга томон.¹⁰⁶

деб куйинган лирик қаҳрамон ўзини шеър ниҳоясида кўзда ёши билан кулишга зўрлайди. Ҳар бир уй дарвозасиз бўлмаганидек, инсон қалбининг ҳам "дарвозасиз", яъни эгасиз яшаш мумкин эмас. Қалб шахсга тааллуқли экан, шахс мавжуд бўлса, қалб ҳам тирик, эгалик ва "дарвозали" бўлади. Аммо шоир "дарвозасиз қалб" ҳақида гапирганда, ўз иродаси измидан чиққан руҳ ҳақида фикрлаяпти. Демак, лирик қаҳрамон қалби ҳиссиз, туйғусиз, руҳияти нурсиз. Хаяжонсиз, туйғусиз қалб, руҳсиз вужуд — инсонга мансуб эмас. Хулоса шуки, А. Орипов лирик қаҳрамони умидсизлик, тушкунлик ва ҷорасизлик гирдобига, нажотга муҳтож. Муҳтожлик уни ҳаётнинг турфа ўйинларига, эркин бўлолмаган руҳини ҳаёт қафасларига кўниктиришга мажбур қилади:

Не тонг, ахир фарзандмиз-ку шу замонага,
 Ахир она сийнасидан фарзанд тонолмас.

¹⁰⁴ Ўша асар. 131-бет.

¹⁰⁵ Ўша жойда.

¹⁰⁶ Ўша жойда.

Кўл кўтариб бўлармиди ахир онага,

Зотан, унга кўл кўтарган — фарзанд саналмас.¹⁰⁷

дея ҳорғин руҳи, бенаво қолаёзган қалбини "қувноқ қўшиқлар" куйлаш учун чоғлашга ҳаракат қилади. Олдин одамлардан алданганлигидан дард чеккан шоир, энди қалбини, руҳини ўзи алдаш учун ўзидан маънавий куч ахтаради. Лекин шоир лирик қаҳрамони руҳи ҳар қандай алдовлардан устун келувчи руҳ эди.

Агар шеър — руҳ маҳсули, руҳий дунё манзараси сифатида тадқиқ этиладиган бўлса, шоир бу шеърда ҳам психологик тасвирнинг мукамал намунасини яратган. Чунки лирик қаҳрамон ўз-ўзини, ҳаётини таҳлил этиш жараёнида ижтимоий, маънавий ҳаёт манзараларини ҳам маҳорат билан ёритади. Ана шу жараёнда руҳининг қабатларини бирма-бир оча борадики, натижада шеър билан, ундаги руҳ билан мулоқотга киришган ўқувчининг ҳаётни, одамларни билиш, ўрганиш иқтидоридеги теранлашув жараёни бошланади. Унинг дунёга қараши, воқеликка муносабатида муҳим ўзгаришлар содир бўлади. Дунёни таниши, билиши чуқурлашади. Энг асосийси, ўқувчида ҳам руҳий бедорлик пайдо бўлади, борлиқни руҳият элагидан ўтказишга интилиш хусусияти шаклланади. Ҳаётга, одамларга шунчаки эмас, балки улардаги ички имкониятларнинг қиррадорлигини англаб, муносабатда бўлиш туйғуси тарбия топа боради. А.Ориповнинг бундай маҳзун руҳли шеърлари ўқувчининг замонадан меҳрини совитади, келажакдан умидини уздиради дегувчилар, шоир чайқалган қалбини янада кучлироқ чайқатишга, ҳориган руҳини янада ҳолдан тойдириб ташлашга уринувчилар, ғаразгўй кимсалар кам эмас эди. Ҳаёт

учун ҳам, инсоният учун ҳам бундай одамлар "фалсафаси"нинг заминсиз жойда пайдо бўлганлигини ва унинг пучлигини англаш эса осондир. Ҳаётни, инсон қалбини, руҳини чуқур тушуна билиш иқтидоридан маҳрум кимсалар кўзига А.Орипов шеърляти босиб келаётган "бало"дай туюлганлиги шундан. Зеро, А.Ориповнинг "Ўйларим" шеърдаги теран маъно, мантиқ ҳеч бир уйғоқ руҳли инсонга бегона ўйлар эмас эди.

Шоир руҳият, кайфият одами деб бежиз айтилмайди. Зеро, бу таъриф унинг инсон сифатида ҳаётдаги ўрнини, шоир тарзидаги адабиётдаги мавқеини, ундаги руҳий баркамоллик қудратини белгилайди. Шоирдаги руҳий тушкунлик қалбини тўлқинлантирадиган бирон-бир кичик ҳодиса туфайли ўша заҳотиёқ, руҳий кўтаринкилик билан алмашиниши мумкин. Лекин бу алмашинув мутлақ бўлолмайди. Гўзаллик олдида инсон, айниқса, шоир ўзлигини унутиб, унинг бир бўлагига айланиб қолиши ёки унинг нафосати оламида бир зум бўлса-да, эриб, йўқолиб кетиши мумкин. Ана шу лаҳзада шоир руҳиятидаги ҳар қандай тушкунлик ўз маъносини йўқотади. А.Ориповнинг "Гўзаллик" шеъри лирик қаҳрамонида мана шу ҳолатни жуда аниқ кузатиш мумкин. Лирик қаҳрамон руҳий ҳолати манзараларига эътибор беринг:

Кузнинг рутубатли оқшоми эди,
Боглар сокингина чекар эди оҳ.
Руҳимда бир хазон айёми эди,
Ажиб гўзалликка дуч келдим ногоҳ.¹⁰⁸

Хўш, лирик қаҳрамон руҳини "хазон айёми"дан олиб чиққан, қандай қудрат экан? Сўзсиз, у "ажиб гўзалликдир". У лирик қаҳрамон руҳини мунгли айём

¹⁰⁷ Ўша тўплам. 132-бет.

¹⁰⁸ Ўша тўплам. 172-бет.

бағридан бир зумга бўлса-да, тортиб олди. Ана шунда "хазон айёми"да жунжикиб, ўзини озод тутолмаган руҳият бирдан юксакликнинг аршига чиқиб кетади. Унинг кўз олдида гўё баҳор гул ёзади, юрагидаги ғам-алам чекиниб, ўрнини қувонч, шодлик туйғулари тўлдиради. Лирик қаҳрамоннинг Гўзаллик ҳузурида бандига айланган руҳи вужудни "самовий ҳислар" оғушига тортади. Демак, ҳаёт гирдобларида ожизланган инсонни, унинг руҳиятини изтироблар гирдобидан гўзалликкина қутқаришга қодир. Кўринадик, дардли туйғулардан эзилган қалбни гўзаллик ҳаётга қайтара олди, унинг руҳига тириклик сувини ичирди. Хулоса шуки, инсон — шоир юксак ва озод руҳ билан тирик. Инсон руҳий дунёси шу қадар мураккаб ва ранг-барангки, уни бир хил қолипларга солиб, бир хил ўлчовларга сиғдириб бўлмайди. Унинг сири-синоатини ўрганишга инсоннинг билими ҳам, кучи ҳам етмаслиги ҳақиқат. Абдулла Ориповнинг "Паҳлавон Маҳмуд мақбараси қошида" шеърларида "Самовий ҳисларга тўлганда руҳим...", — деган мисра бор. Абдулла Ориповни кўп шоирлардан ажратиб турувчи ва шеърларининг сеҳр-жозибасини таъминловчи асосий хусусият ҳам аслида ана шу — руҳониятида самовий ҳисларнинг мавжудлигидир. Зеро, ҳақиқий шоир нечоғлик замин фарзанди бўлса, қунчалик само одами ҳамдир. Шунинг учун Маншраб "Руҳи жоним аршга етди, мен ўзим осмониман", — деган. Шу учун Абдулла Орипов руҳига мурожаат этиб: "Юксак фазоларга чарх ургил мудом", — дейди. Руҳ эҳтиёжидан туғилган шеърнинг мусиқаси ҳам, ранг ва манзаралари ҳам бошқача бўлади. Абдулла Ориповнинг "Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси" сатри билан бошланадиган шеъри худди шу маънода диққатга молик:

Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси,
Танимни жунжитар оқшомги шамол.

Нега мунча ғамгин найнинг навоси,
Нега қалбим тўла ўкинч ва малол?¹⁰⁹

Лирик қаҳрамоннинг бу ҳолати ниҳоятда сирли. Бу шеър ўсмирликда қариган одамнинг қисматини эслатади. Чиндан ҳам "Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси" сатри ғалати бир эслатма характерига эга. Лекин шеър ташқи борлиқ кўзгусида ўзлигини ҳаққоний идрок этган инсон қалби ва руҳи тасвирига бағишланган. Бу шеър Абдулла Ориповнинг Ватан ҳақидаги энг яхши шеърларидан биридир:

Атрофимда ётар ғариб бир виқор,
Билмам, нега ўчди қалбим сафоси.
Нима ҳам қилардим, на иложим бор,
Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси.¹¹⁰

Ҳамма сир ана шу "Атрофимда ётар ғариб виқор"да. Агар шоир шу "ғариб виқор"ни билмаган ва кўрмаганида қалб сафосидан ажралиш ҳақида ҳам сўзламасди.

Юқорида А. Ориповнинг 60-йиллар ижодига мансуб бир неча шеъри ҳақида фикр билдирдик, халос. Зеро, шоирнинг бу давр шеърлятида лирик қаҳрамон руҳий дунёси жуда теран очилган. Бу теранлик шеърларни руҳият тасвири муаммоси нуқтаи назаридан таҳлил этиш учун ниҳоятда бой манба. Афсуски, мавзу доирасида фикр юритишга мажбурмиз. Зеро, А. Орипов шеърляти жуда катта ва теран тадқиқотни талаб қилувчи адабий бойликдир.

Кўрганимиз шеърларда ижтимоий, маънавий ҳаёт муаммолари жуда бой руҳиятнинг таҳлилидан ўтган. Аммо шеърлар лирик қаҳрамони руҳий ҳолати даражалари бир-биридан жуда катта фарқланишга эга. Бир қарашда улар бир-бирини инкор қиладигандай ҳам туюлади. Аслида эса улар бир шоир қаламига мансуб.

¹⁰⁹ Ўша асар. 173-бет.

¹¹⁰ Ўша жойда.

60-йиллар шеъриятидаги руҳий уйғониш, лирик қаҳрамон оламининг қайта кашф этилиши — руҳий дунё тасвирининг чуқурлашувини Р. Парфи ижоди мисолида ҳам жуда яхши таҳлил этиш мумкин. Р. Парфи шеъриятида лирик қаҳрамон руҳий дунёси ранглари бир қарашда дарров кўзга ташланавермайди. Руҳнинг сирли товланишларини англаш, сўзлардаги маъно қирраларини тушуниш учун ўқувчи кўпроқ ўйлашга, шеърдаги руҳий тасвирнинг маънавий, ижтимоий илдизларини ахтаришга мажбур бўлади. Чунки шоир асл мақсадни пардалаб, рамзий тимсолларга ўраб, ўқувчи фикрига ҳавола қилишга интилади. Масалан, шоирнинг қуйидаги мисраларини олиб қарайлик:

Она менинг ҳақим кўп
Мозийдан, ҳозирдан ва келгусидан
Она менинг ҳақим кўп
Айниқса ўзимдан.¹¹¹

Шеър дунёга келган пайтда шахсга сифиниш фойи этилиб, гўё унинг иллатлари ҳаётдан суриб чиқарилган дейилса ҳам, аслида ўша иллатнинг бошқача кўринишлари жамиятнинг қамраб олаётган, миллатлар раўнақига қўйилаётган тўсиқларнинг янги турлари яратилаётган эди. Бошқача қилиб айтганда, тарих юзига янгича "услуга"да қора ранглар чапланган, бугун эса ниҳоятда усталик билан пардозланган, келажакнинг эса "порлоқ" эканлигидан башорат берилаётган эди. Шоирнинг эса бунга ишончи йўқ. Ундаги уйғоқ ва зийрак руҳ бунинг ҳақиқатдан ниҳоятда узоқлигини англайди, ҳис қилади. Шунинг учун ҳам у инсониятнинг замонларда ҳақиқат бисёрлигини айтади. Ана шу ҳақиқат лирик қаҳрамон вужудини куйдирувчи руҳий исёнга айланган. Шу боисдан у:

¹¹¹ Парфи Р. Қайтиш. Тошкент, 1981. 43-бет.

Биринчи — ёнишлар
Иккинчи — ёнишлар
Учинчи
Йўл эса узун
Оҳ узун...¹¹²

дейди. Лирик қаҳрамон ҳақиқат учун курашларда руҳнинг босқичма-босқич ёнишларининг ниҳояси кўринмай, мақсадга етиш орзуси мавҳумлашаётганлигига, "Йўл эса узун" дейиш билан озодлик истаган ана шу руҳнинг қафасдан қутулиши мушкуллигига ишора қилади. "Она менинг ҳақим кўп Қуёшдан, Гуллардан ва сендан" мисраларида лирик қаҳрамоннинг тутқун руҳияти манзараси янада равшанлик касб этади. У вужуд зиндонига қамалган, "қуёшдан — ҳурликдан", нурдан маҳрум. У ҳаётдан, гул ва гўзалликдан баҳра ололмайди. Озод бўлиб, фарзанд сифатида меҳр бергани — она заминига эркалик қилиб, ўз истагича унинг бағрида яйраб юролмайди. Хуллас, "муҳит кучлик" (Чўлпон) эканлигига лирик қаҳрамоннинг имони комил. Р.Парфининг шеърида А. Орипов "Юзма-юз"ида зоҳир бўлган исёнкор руҳ бор. У ҳам А. Ориповдек халқини, Ватанини севади. Аммо бу туйғу шеърда очиқ намоён бўлмайди. Шоир руҳий дунёси тўғри тушунилан дағина ўша туйғу ўзини тўла намоён қилади.

Р. Парфи — услуби мураккаб шоир. Унинг шеърларида ҳар доим ҳам қофиялар, туюқлар тартибига риоя қилинавермайди. Аммо у мазмунни бутун сақлаган ҳолда шаклдан эркин фойдаланади. Мана шу эркинлик замирида руҳий жараёнлар манзарасини маҳорат билан чизишга, давр муҳитининг асл қиёфасини очишга, воқеликнинг туб мазмунини ўқувчига етказишга эришади. Р. Парфи шеъриятининг тадқиқотчиларидан, профессор Н. Раҳимжонов ёзгани-

¹¹² Ўша асар. 43-бет.

дек, "...ҳаёт материалининг ўзини эмас, балки унинг лирик қаҳрамон маънавиятига таъсирининг кечинмалар, туйғулар тарзидаги манзарасини чизади. Шу боисдан ҳам шоирни руҳият мусаввири дегинг келади".¹¹³

Р. Парфи ҳам А. Орипов каби ҳаётни фақат бахт, севинч оғушида кўролмайди. Чунки бу шоирнинг ҳаётнинг пардаланган ва пардозланган мазмунини, "ғўзаллиги"ни яхши англаб етганлигидан эди. Шу боисдан у кўпчилик замондошлари "тўлиб-тошиб, антикиб, қувониб" куйлаган "бахтиёр" ҳаётни бутунлай бошқача шакл ва мазмунда идрок этди. Сабаби шоирнинг руҳи бедор, ғафлатдан узоқлигидир. Шу боисдан у бор овоз билан дунёга жар солинаётган довруғу шонлар ҳақида сўз очиб журъатини ўзидан тополмади. Унинг шеърларига давр қанот беролмаган руҳ чўкаверди. А. Орипов каби Р. Парфи шеърляти ҳам турли хил найзалар билан қаршиланди. Яқин-яқинларгача уни "ийғлоқиликда, ношуд ва ношукурликда айблаб, "ғазаб" билан гапирувчилар, ҳаётни тушунмасликда, пессимизмга берилганликда қораловчилар топилиб турди. Зеро, халқимиз "бахти, қувончи" кўкларга олиб чиқилган бир пайтда Р. Парфининг "Шодлик" шеъридаги лирик қаҳрамоннинг фикрларини ким ҳам маъқуллар эди?!

Қора осмон қайғули осмон
Қовоғидан қор ёғади Жим
Унингсиз ҳам шодлигим — ёлғон
Унингсиз ҳам йўқдир шодлигим.¹¹⁴

Лирик қаҳрамон кайфияти, унинг руҳиятидаги нурсизлик "қора осмон" — қуёшсиз осмон билан қиёсланадигани. Руҳиятининг нурсизлигига сабаб ҳаётда лирик қаҳрамон излаган шодлик, қувонч йўқ-

¹¹³ Раҳимжонов Н. Шеърят сеҳри. Тошкент, 1986. 11-бет.

¹¹⁴ Парфи Р. Қайғиш. 59-бет.

лиги, ғам, ташвиш, алам эса бисёрлигидир. Нимага шундай? Бу саволнинг жавобини шоир ўзи аста-аста бера бошлайди. Шодлик туйғуси билан мулоқот бошлаган руҳ:

Сен мендан ранжима гўзалим
Бетимсол шодлигим
Ахир биласан-ку
Маъсум бу кеч
Машъум бу кеч
Қассоб — бу кун.
Қасос — бу кун

дейди. Бу ерда уқиш ўқувчининг ўзига ҳавола этилган улкан маъно — даврнинг мазмуни, мундарижаси бор. Зеро, шўро Конституцияларида барча халқ ва миллатлар тенг ҳуқуқли, ҳар томонлама эркин деб эълон қилинган. Аслида миллатлар озодмиди? Улар устига фақат озодликнинг сохта либоси ёпилиб, унинг остидаги машъум жараёнлар беркитилмаганмиди?! Ана шу ҳақиқатни ҳар бир фидойи фарзанднинг идрок этиши, табиий эди. Р.Парфининг ҳар қандай ҳамду санолардан ўзини чеклаган ҳолда ниқобланган "Қассоб" кунлар ҳақида ўқувчи билан мулоқотга киришиб, "Қасос" кунларининг муқаррирлигига ишорати ҳам бунга энг яхши далилдир. Агар шоир ноҳақ бўлса, унинг:

Эшикчапанми
Йиғи товушин
Сўйилган озодлик
Хириллар¹¹⁵

деган гапларининг ҳақиқатлигини одил ҳакам — вақт исботламаган бўларди. "Сўйилган озодлик"ни шу вақтга қадар ҳар соҳада "баркамол" кўрган халқимиз ўзликни англагач, алданган ишончи учун афсус чек-

¹¹⁵ Ўша жойда.

масмиди. Хурликка талпиниб, етолмай йиқилганларнинг руҳи исён бошламасмиди. Бинобарин, мана шундай кунлар қачондир етиб келишини англаган лирик қаҳрамон "Қўллари боғланган Шодлик сени ўйлаб ғамга ботаман... Сени мен чорлайман кел бери", — дейди. Лирик қаҳрамон бу билан бутун халқнинг, инсониятнинг руҳий эркинликка чиқиши истагини билдиради. Р. Парфи шеърияти ҳақида чуқур тадқиқотлар олиб борган шеършунос олим Б. Акрамов: "...зарурат туғилганда, даврнинг башарий муаммоларига ҳам шахс тақдири орқали жавоб қайтаради. Бу, айниқса, Р. Парфининг аксари ҳиссиётини ботинида сақловчи — ички туғғени билан ажралиб турувчи қаҳрамонига хос хусусиятдир",¹¹⁶ — деганда шоир истеъдодининг ана шу қирраларини назарда тутган. Зеро, руҳий озодлик бор жойда инсон ҳар нарсадан — ғаму ташвишдан, азобнинг турфа хилларидан ўзини асраши, яхши яшаш учун бутун имкониятларини ишга солиши мумкин. Агар инсон руҳи тутқинликдан қутулолмаса, у табиатнинг ҳеч нарсага қодир бўлолмаган бир мавжудоти сифатида ожизлик ичра қолиб кетади.

Умуман олиб қараганда, Р. Парфининг 60-йиллар ижоди А. Ориповлар қаторида ўзбек шеъриятини уйғотиш учун олиб борилаётган курашлар сафидан ўз ўрнини топаётган эди. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, бу ижод шеъриятимиз бағрига оралаб бораётган бедор руҳнинг ҳамма ҳам татий олмайдиган меваларидан эди.

А. Орипов, Р. Парфи шеърларига хос руҳий бедорлик, ҳаёт рангларини аниқ ажрата билишлик хусусияти Э. Воҳидов шеъриятида бошқачароқ кўринади. Унинг лирик қаҳрамони ҳаётдан қувонч, ях-

шилиқ ахтаради. Ўзи учун шодликнинг рангларини кашф этади. Ғам, ташвишлар ҳақида гапиргиси келмайди. Барига шукрона айтиб яшашни ўзининг бурчи деб билади. Бу лирик қаҳрамонда уруш жабрини, тикланиш даври азобларини тортавериб, ғамнинг қора юзини кўрса ҳам кўрмасликка олиб, яхшилиқ, севинч, тинч, бахтиёр кунларга етиш орзусида меҳнат қилаётган инсон сиймоси мужассам. Зеро, ҳар бир инсон ўзича бир сирли олам. Ҳар бирининг руҳий дунёси ўз ҳолича мураккаб. Биров куйиниб яшашни хоҳлайди, биров суюниб. Ҳар бир нарсадан қувонч изловчи қаҳрамон — Эркин Воҳидов лирик қаҳрамони. Бу билан шоир лирик қаҳрамонини замон маддоҳи ёки давр шамолларига қараб юрувчи шахс тимсоли сифатида тушуниш, мутлақо нотўғри. Маддоҳлик унга бегона хусусият. У ҳаётни мақтайди, аммо бу билан уни сохта рангларга бўясари юзланмайди. Э. Воҳидов лирик қаҳрамони руҳий дунёси давр руҳидан айри яшамайди. Ичидаги норозилик туйғуларини дарров тўкиб ташлайвермайди ҳам. Шунинг учун ҳам бу шеъриятнинг ҳаммаша нозик лиризмга уйғунлигини айтмай бўлмайди. Э. Воҳидов лирик қаҳрамонида ҳам инсонийлик туйғуси, яъни инсонни қадрлаш, улуғлаш туйғуси кучли. Инсон унинг учун ҳар нарсадан азиз. Шоирнинг "Бир томчи ёш" шеърининг лирик қаҳрамони ана шундай кишилар тимсоли. У ҳар қандай жисмоний азобларга бардош беришга қодир, аммо руҳий азоб гирдобига тушиш унинг учун кўтариб бўлмас дард.

Чўққидан бир кичик тош юмаласа,
Тоғни кулатгудек сурон қилади.
Кўзингдан бир томчи ёш юмаласа,
Тоғдай юрагимни вайрон қилади.
Агар кўксим узра қуласа бирдан,
Тутмоққа қодирман тоғлар тошини.

¹¹⁶ Акрамов Б. Оламнинг бутунлиги. Тошкент, 1988. 172-бет.

Ҳайҳот, кўтаролмам киприкларингдан
Узилган бир қатра қайғу ёшени...¹¹⁷

Саккиз мисрадан иборат бу шеърда инсон руҳий дунёсининг тиниқ ранглари акс этган. Зеро, А.Орипов, Р.Парфи шеърятти лирик қаҳрамони руҳий оламида ҳам инсон қадри, эъзози мужассам. А.Орипов шеъряттида бу қадр учун кураш ниҳоятда кескин ва очиқчасига олиб борилади ва жамият моҳияти билан уйғунлаштирилади. Р. Парфида эса у рамзлар замирига яширинади ва унинг даражаларини англаш зукко ўқувчининг ўзига ҳавола этилади. Замондошларидан фарқли ўлароқ, Э. Воҳидов лирик қаҳрамони руҳий дунёсидаги кураш жараёнлари лирик кайфият замирида шаклланган фалсафий теранликда умумлашади.

Э.Воҳидовнинг "Ўзбегим" қасидаси 60-йиллар шеърятининг кўрки бўлди. Аммо асарни давр унчалик хушламади. Чунки унда ўзлигини унутмаган, тарихини эъзозлаган, ҳатто, унга сифинган ҳолда бугунини унингсиз тасаввур қилолмайдиган фарзанднинг ифтихори мужассам эди. Зеро, бу йилларда миллатларнинг ўзаро яқинлашуви ва бир-бирига қўшилиб кетиши, миллий тилларнинг ҳам тақдири шундай бўлиши башорат этилиб, мамлакатимизда ягона миллат ва умумий тил дунёга келиши ҳақидаги назариялар авж нуқтага кўтаришган эди. Агар кимки, тарихи, маданияти, илмий, адабий мероси анъаналари билан фахрланиб, бир сўз деғудай бўлса, унинг миллатчиликда айбланиши табиийгина эмас, балки қонуний эди. Ана шундай пайтда Э. Воҳидовнинг "Ўзбегим" фахрияси даврнинг "байналминал-чилик" ғоя ва таълимотларига қарама-қарши қутбда дунёга келди. Э. Воҳидов "Ўзбегим"ни ёзиш билан ўзининг ёки бутун бир халқнинг

миллатчилик кайфиятини тарғиб қилишни ҳаёлига ҳам келтирмаганлиги аниқ. Аммо асар миллатини севишга қодир ҳар бир ўзбек қалбида ўзлигини англаш туйғусини уйғотиш қудратига эга.

Менга Пушкин бир жаҳону
Менга Байрон бир жаҳон,
Лек Навоийдек бобом бор,
Кўксим осмон, ўзбегим.
Қайга бормай, бошда дўппим
Шухратим, қадрим буюк,
Олам узра номи кетган
Ўзбекистон, ўзбегим.¹¹⁸

мисралари қайси бир ўзбекнинг қалбига қувонч бахш этиб, руҳиятига қувват бермайди?! Бу мисралар замирида ўзбекнинг бутун маънавий бойлиги, тарихлар бағрини нурлантирган шони-шухрати, қадриқиммати, миллат сифатидаги фазилатлари-ю, камолоти ҳақидаги ҳақиқатлар мужассам. Шундай бўлгач, байналминалчиликнинг сохта либосини ёпинган, қон-қонигача миллатчи шахсларнинг, кўрқоқ амалдорларнинг шоир қалбига тош отиб, руҳиятининг қанотларини қирқишга уринишлари табиий эди. Лекин нима бўлганидан қатъи назар, Э. Воҳидов лирик қаҳрамони руҳий дунёсининг энг тоза ва тиниқ манзараларидан саналмиш "Ўзбегим" қасидаси келажак замонларда ҳам ўз гўзаллигини йўқотмайдиган, қадри баланд асардир.

Хулоса қилиб айтганда, 60-йилларда шахсга сифиниш оқибатларига барҳам бериш қисқа вақт давом этган бўлса-да, ўша жараёнда бошланган ўзбек шеъряттидаги уйғониш руҳият тасвирининг чуқурлашуви билан характерланади. Инсон қалбини, руҳияти рангларини англаш ва уни шеърятга муҳр-

¹¹⁷ Воҳидов Э. Сайланма. 1-жилд. Тошкент, 1986. 147-бет.

¹¹⁸ Ўша асар. 337-бет.

лаш, бу билан бадий адабиётнинг инсон ҳаёти ва фаолиятидаги мавқеини тиклашга интилиш кучайди. Бундай дейилишига сабаб, асрлар давомида инсон руҳиятининг кўзгуси сифатида камолот касб этган ўзбек шеърияти такрор бўлса-да, айтиш керакки, "инқилоб"дан сўнг ўзлигидан анча чекиниб, сиёсат измидан чиқолмай қолди. Натижада, унинг инсон маънавий маданиятини шакллантиришдаги ўрни бир қадар хиралашди. Бу эса жамиятда маънавий парокандаликни келтириб чиқарди. Адабиётнинг инсон ҳаётигагина эмас, балки сиёсат ва ижтимоийётга ўтказадиган самарали таъсири йўқолиш даражасига тушди. Маънавий парокандалик юз берган мамлакатда ижтимоий-сиёсий чалғишларнинг муқаррарлиги тасдиқланди. Халқ, жамият ҳаётида юз бериши мумкин бўлган инқироз хавфини олдиндан сезган шеърият А. Орипов, Р. Парфи, Э. Воҳидов сингари истеъдодлар қалбининг, руҳининг огоҳ этувчи шиддатли ҳайқириғига айланди. Инсон эъзози, қадри масаласи энг биринчи ўринга қўйилди. Унинг руҳий дунёси кашфига қайта бошланди. Бу адабиётнинг, шеъриятнинг ёдига тўрт-беш аср муқаддам кетган кунлари ёдини солиш сари интилиш эди. Демак, шеърият у кунлардаги мавқеини бирданига эгаллай билмаса-да, унинг ёди билан қаддини тикласа, инсон қалбида инсоф, диёнат, адолат туйғусини уйғотиш, руҳиятида гўзал манзаралар яратиш сари қадам қўйган бўларди. Бу ўз-ўзидан маълумки, ҳаётда соғлом руҳни барқарор этишнинг ўзи эди.

Иккинчи боб

70—80-ЙИЛЛАР ШЕЪРИЯТИДА ПСИХОЛОГИК ТАСВИР ВА БАДИЙ МАҲОРАТ

Ўзбек шеъриятида лирик қаҳрамон 70—80-йилларга келиб, ниҳоятда фаоллашди. У олдинги даврлардиган фарқли ўлароқ, ҳаётини мушоадаларини чуқур масъулият билан изҳор қиладиган, сиёсий буйруқлар ижроси эмас, балки инсон омили ҳақида кенг кўламда ўйлайдиган бир тарзда ўзлигига қайта бошлади. Бошқача қилиб айтганда, унинг ҳаёт оқимида, инсон тақдирига муносабати олдинги даврларга нисбатан бутунлай ўзгача намоён бўлиб, унда исёнкорлик, курашчанлик хусусияти юзага қалқиб чиқа бошлади. Шоирлар лирик қаҳрамон руҳияти тасвирида бадий маҳоратнинг турфа имкониятларидан фойдаланган ҳолда унинг ҳаётнинг барча мураккабликлари-ю, зиддиятларига ҳаққоний муносабатини акс эттиришга интилдилар. Бу бир томондан, шеъриятнинг бадий бақувватлигини, унинг ривожини таъминласа, иккинчи томондан, ҳаёт ва инсон муносабатларининг бадий инъикосидаги сохталиқдан шеъриятни халос этиш, ҳақиқатнинг рангларини унинг бағрига олиб чиқиш ва унда муқимлаштириш борасидаги беқиёс жасоратнинг боши бўлди. Бинобарин, шеърият ва унинг лирик қаҳрамони ошкора-лик неъматидан бутунлай маҳрум бўлса-да, ўз қалбида исён билан бош кўтариб келаётган курашчан кайфият — руҳиятнинг рангларини чуқур ифода этишнинг йўллари излашга тушди. Чунки у шу пайтгача, аксар ҳолатларда, маълум қолипларда яшашга мажбур бўлиб, ўзининг ички имкониятлари ва кучини инсоният хизматига йўналтиришдек

қудратини намоиш қилишдан бир қадар маҳрум эди. Мана шу фожиани англаш жарёнида шеърият бугун имкониятини ҳаётни, жамиятни ичидан емираётган, инсонни инсонийликдан маҳрум этиб, уни ман-қуртлаштиришга уринаётган омилларни фош этиш-га бағишлашга киришди. Шеъриятдаги бу йўналиш ўзини расмана, очиқ-ойдин кўрсата олиши мумкин бўлмаган ҳақиқат эди бу пайтда. Аммо бадиий ада-биёт, айниқса, шеърият шундай бир сир-синоат, сехр манбаики, уларни англаш, фаҳмлаш иқтидори унинг ҳақиқий кашфиётчилари ва шайдоларига насиб эт-гувчи бахтдир. Мана шу бахт соҳиблари шеъриятга бадиият тили билан ҳақиқатни айттиришга муваф-фақ бўлдилар. Бунда шоирлар бугун учун ботиний, тарих учун зоҳирий алам чекдилар. Ана шу ботиний ва зоҳирий курашлар уйғунлигида келажак тақдири ҳақида хулоса ясашга интилдилар. Ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқат билан уйғунлаштириш натижасида замона учун ниҳоят зарур бўлган мантиқий, умум-лашмалар, хулосалар чиқардилар. Чунки шоирларни тарих қисмати, бугуннинг аҳволи, келажак тақдири чуқур ўйлашга мажбур қилди. Зеро, ҳар бир халқ ёки миллат ўзининг дунё юзидан изсиз йўқолиб кети-шини истамайди. Аксинча, ўзининг миллат сифати-да ривож топишини орзу қилади ва шунинг учун бор имкониятини сарфлайди. Қисқаси, ҳар бир мил-лат ўз келажакнинг бугунидан яхши бўлишини ис-тайди. Шу маънода ўзбекнинг шоири, зиёлиси ёхуд руҳияти уйғоқ ҳар бир фарзанди яхши келажак ҳақида ўйлашга ҳақлидир. Хўш, руҳий уйғониш пал-ласига кирган ўзбек шеърияти лирик қаҳрамони ма-кон ва замон тушунчаси ҳақидаги қарашларини қан-дай изоҳлай билди, деган савол туғилади. Бунга шун-дай жавоб бериш мумкинки, бу давр лирик қаҳра-мони маконда замонлар диалектикасини яратиш ва шу асосда яшаётган куни учун ниҳоятда муҳим бўл-

ган хулосаларни илгари суришга интилди. Бошқача қилиб айтганда, тарих, замон ва келажак бирлиги замирида миллат, Ватан қисмати ва тақдири ҳақида ҳақиқатни айтишга қарор қилди. Бу фикрга аниқлик киритиш жараёнида шу даврга қадар шеърият лирик қаҳрамони замонлар бирлиги — тарих, замон ва ке-лажак ҳақида ўйламаганми, деган саволнинг ҳам пайдо бўлиши муқаррар. Дарвоқе, ўзбек шеърияти-нинг лирик қаҳрамони бу ҳақда олдин ҳам ўйлаган. Бу ҳақда ўйламайдиган адабиётнинг бўлиши мум-кин эмас. Аммо унинг хулосаларини узоқ йиллар мо-байнида ҳукмронлик қилган сиёсатнинг ҳақиқатдан чекинган овозининг акс-садоси ўзига жўровоз бўлишга мажбур этди. Чунки тарихни қоралаш, за-мон юзини бўяб кўрсатиш, келажак ҳақида мавҳум фикрларни илгари суриш, жамият, тузумнинг ин-сон ҳаётида юзага келтираётган кечириб бўлмас ха-толарини инкор этиш мазкур сиёсатнинг бош мақ-сади бўлган. Бу мақсад то 60-йилларгача бадиий ада-биётнинг бош ғоясини қатъий белгиллаган ҳолда ўз измидан чиқармай келган. Бу ҳақда юқорида ҳар бир давр шеърияти, ҳар бир шоир ижодиёти таҳлили жа-раёнида фикр билдирилди.

70—80-йиллар шеърияти ҳақида жиддий тадқи-қотлар яратган И. Ҳаққулов: "Шеъриятимизга етми-шинчи йилларда ва ундан кейинроқ кириб келган ёшлар ижоди адабий танқид олдида янгидан-янги муаммоларни кўндаланг қўймоқда, бошқача назар, шеър таҳлилида ўзгача маънавий-руҳий ҳолатларни ҳисобга олишни талаб этмоқда"¹, — деб ёзган эди. Дарҳақиқат, тадқиқ этилажак ушбу давр шеърияти маънавий-руҳий ҳолатлар тасвирини ўзида теран му-жассам этган ва шу заминда уйғонган, ўзлигига қайт-ган шеърият бўлди.

¹ Ҳаққулов И. Бадиий сўз шукуҳи. Тошкент, 1987. 254-бет.

Шеърятни уйғотишда Э. Воҳидов, А. Орипов, Р. Парфи, О. Матжон, М. Аъзам сингари навқирон авлоднинг жасоратли хизматлари кам бўлмади. Нега? Чунки ўзбек шеърятни 60-йиллардан бошлаб, уйғониш палласига кирган эди. Буни Э. Воҳидов, А. Орипов, Р. Парфи шеърятни лирик қаҳрамони руҳий оламида кеча бошлаган жараёнлар мисолида кўрдик. Шеърятнинг уйғонган даврида лирик қаҳрамонлар руҳий дунёси янада бойиши билан биргаликда улар сафи кенгая борди. Шеърятни уйғотган нарсалар ҳаётни, инсонни қисман эмас, кўпроқ, тўлароқ уйғонишга даъват этди. Аввало, тарихга муносабат ўзгарди, замон юзидаги пардага қўл чўзилди. "Иллатсиз" саналган жамиятдаги иллатларни фош этиш кучайди. Инсон тақдири, келажак учун кураш бошланди. Бу эса давр шеърятини юксалтирувчи, унинг қалб, руҳ маҳсули эканлигини муҳрловчи масалалар сифатида адабиётни янги ўзандан оқишга йўллади. Ишнинг бу бобида ўзбек шеърятининг уйғонган даври ва унинг лирик қаҳрамони руҳий олами манзараларида тарих, замон ва келажак бирлигининг акси тадқиқ этилади. Шунингдек, жамият ва шахс муносабати, шу жараёнда шахснинг — зиёли, руҳан бедор лирик қаҳрамоннинг бутун кучини, аввало, халқни, унинг қалбидаги имон-этиқод, ишонч ва виждон ҳиссини, Ватан меҳрини, Эрк — Истиқлолга ташналик туйғусини уйғотишга бахшида этиш фазилатлари ўрганилади. Чунки шеърят бағрига уйғониш бонгини олиб кирган, юқорида номлари саналган авлоднинг сафлари тўлишиб борди. Булар У. Азимов, Ш. Раҳмон, Х. Даврон, сингари бир қатор ёшлар эди. Улар Ойбек, Чўлпон, Фитрат, Қодирийлар анъаналаридан руҳий озиқ олган, халқига, Ватанига садоқатли ва улар келажак учун ўзларини маънавий масъул деб билган иқтидорли шоирлар сифатида фидойилик қилдилар.

Шеърятдаги уйғониш — бу руҳиятнинг уйғониши демакдир. Руҳ уйғоқлиги эса инсониятнинг ҳақиқат, адолат, ўзлик сари интилишининг самарасидир. Савол туғилади: Нега шоирлар бу даврга келиб, тарихга, миллий анъаналар, урф-одатларга кўпроқ мурожаат қиладиган бўлиб қолишди? Нега? Сабаби, руҳан уйғонган шеърят англаб етдики, халқ ўз тарихидан, миллий анъаналари заминидан узилиб кетаяпти. Улардан айрилган ҳар қандай миллат келажакдан маҳрум ва ҳалокатга маҳкум. Агар олди олинмаса, булар бутун бир халқ учун тузатиб бўлмас фожаия бўлиши муқаррар. Буни яхши англаган лирик қаҳрамоннинг руҳий бедорлиги халқни ғафлатдан қутқариш йўлидаги бонг бўлди.

Дарвоқе, бу даврда тарихга, миллий анъаналарга фақат зимдан эмас, балки очиқчасига отиб келинган тошлар ёмғири кучайди. Натижада, руҳий безовталик кўзғалиб, ҳар бир виждони уйғоқ қалб изтиробга тўлди. Уларда курашчанлик туйғулари, аввало, зимдан, кейинчалик ошқора ҳаракатга келди. Бу ҳаракатлар маҳсули — курашчан шеърят маълум мақсадни кўзлаб, ҳаётни мураккаблаштираётган муаммоларнинг маънавий ечимини излашга ниҳоятда қаттиқ киришди. Инсоннинг руҳан озодлиги, руҳий эркинликдан баҳраманд шахснинг жамият тараққиётидаги ўрнининг бениҳоя баландлигини бадий акс эттириш, замондошини ҳақиқат билан юз кўриштириш бу давр шеърятни лирик қаҳрамонининг бош мақсадига айланди.

2.1. ТАРИХ, ЗАМОН ВА ЛИРИК ҚАҲРАМОН МАЪНАВИЙ ОЛАМИ

Тарих, замон ва келажак тушунчаларини бир-биридан жуда узоқ ёки бир-бирига жуда яқин масофаларда тасаввур этиш мумкин. Мабодо, бу учта замон

бир-бири билан ижтимоий, сиёсий ва маънавий, иқтисодий ҳаётнинг маълум муаммолари нуқтаи назаридан уйғунлаша олмаса, бу уларнинг узоқлиги, ораларига ўтиб бўлмас тўсиқлар қўйилганлиги белгиси. Агар бу вақт тушунчалари юқорида айтилган масалалар хусусида, умуман, ҳаётини заруратнинг бош омили сифатида макон ва замонда бир-бири билан диалектик равишда боғланса ёки уйғунлик касб этса, бу уларнинг бир-бирига яқинлиги, ажралмаслиги аломати. Ўтган йиллар мобайнида мана шу уйғунликнинг зоҳир бўлмаслиги учун баъзан зимдан, баъзида очиқчасига курашлар давом этди. Оқибатда, жамият фақат моддий эмас, балки маънавий таназзул билан ҳам юзма-юз бўлиб қолди. Инсон маънавий камолотининг бош манбаи адабиёт ва санъат ҳам олдин айтилганидай, сиёсатнинг акс-сайдоси сифатида маданий мерос, миллий анъаналардан айрича яшашга йўналтирилди. Руҳий уйғониш даврига келиб, у ўз хатосини англади ва олдингига нисбатан бошқача йўналишга тушиб олди. Бунда асосий эътибор давр дардини айтиш ва замонанинг бўғилиб чиқаётган нафасини ростлашга қаратилди. Бошқача, айтганда, инсоннинг инсонлигини ҳимоя этиш, унинг моддий ва маънавий ҳаётини яхшилаш учун кураш бошланди.

Шоирлар халқимиз тарихи саҳифаларини варақлашга интилиб, ундаги ҳар битта ҳодисадан замонбугуни учун фойдали томонларни изладилар. Унинг ёрқин саҳифаларидаги нурлар йўналишини бугунига буриб, маънавий қашшоқлик комита тушиб бораётган замондош қалбига, шуурига нур олиб кириш учун интилдилар. Тарихнинг ҳар бир қатлами даврга сабоқ бўлиши учун курашдилар. Тарих фониде бугуннинг манзарасини ёритиб, халқ қалбида адолатсизликка қарши кураш, ўзлигини танишга интилиш туйғусини тарбиялашга ҳаракат қилдилар. Бун-

дай асарларнинг қўпчилиги инсон руҳий дунёсининг кашфлари даражасига кўтарилган асарлар бўлади. Шунинг учун ушбу бўлимда психологизмнинг зоҳир бўлиш ҳоллари — лирик қаҳрамон руҳий дунёси манзаралари, унинг юксалиш даражалари масаласи ҳар уччала вақт — тарих, замон ва келажакнинг ўзаро муносабатларига ойдинлик киритиш замирида дунёга келган асарлар мисолида ўрганилади.

Ўзбек адабиётининг истеъдодли вакилларида Э. Воҳидов, А. Орипов, Р. Парфи, О. Матжон, У. Азимов, Ш. Раҳмон, Х. Даврон ва бошқалар шеъриятида тадқиқ этишга қўл урилган масала ўзини кенг миқёсларда намоён этади. Шоирларнинг тарихга мурожаати замондоши олдида турган муаммоларнинг ечими нуқтаи назаридан пайдо бўлганлиги сир эмас. Улар тарихий ҳақиқатларга суянган ҳолда даврнинг аччиқ, аламли ҳодисалари ҳақида фикр юритади. Чунки ҳали замона иллатларини очиқ-ойдин фох этиш раем бўлмаган эди. А. Ориповнинг 1971 йилда яратилган "Мўмин Мирзо" шеърини олиб қарайлик. Бу шеър ўз-ўзидан, шунчаки дунёга келган эмас. Шеърнинг шоир шахсий ҳаёти билан боғлиқ томонлари бор. Шоир Навоий замондоши шоҳ Ҳусайн Бойқаронинг набираси Мўмин Мирзонинг фожиали ўлимига мурожаат қилишга ўзида эҳтиёж сезган, албатта. Бу эҳтиёж шоир руҳиятига озор берган ҳодиса тугайли дунёга келганлиги аниқ. Айтиш мумкинки, Мўмин Мирзо беш аср олдин жаҳолатнинг масъум, беғуноҳ қурбони бўлди. Бунга давр, сиёсат, ўзаро нотинчлик, тахт учун курашлар сабаб деб билдик. 70-йилларда-чи? Ахир, шоирнинг лирик қаҳрамони инсон ҳуқуқлари поймол этилиши мумкин бўлмаган замонда яшаётган эди-ку? Ҳа, расман шундай. Аслида-чи? Аслида замонамизда беш аср олдин яшаган ёмонликлар бошқача, силлиқ либосларда ҳаёт кечириб, қаердаки истеъдодли, ақлли, фидойи, виж-

донли кишилар бўлса, уларнинг пайини қирқиш, агар уларни жисмонан ҳалок қилолмаса, руҳан ўлимга маҳкум этиш борасида ниҳоятда маккорона фаоллик кўрсатаётган эди.

Сен-ку йўқсан, аммо қотиллар яшар,
Ҳамон гўдакларга қилич қайрашар.
Қачон пок бўларкан булардан башар,
Мўмин Мирзо укам, сени ўлдирдилар.
Беш юз йил берида эсладим бирпас,
Лекин бу беҳуда мотаминг эмас,
Қалбимни ўртади аллақандай сас...
Мўмин Мирзо укам, сени ўлдирдилар.²

Шоир қалбини ўртаган сас — бу "адолатли" замонанинг қотилликлари шарпаси эди. Бу ҳақда ҳеч кимга очикчасига гапириш имкони берилмаган вақтда шоир тарих ҳақиқатига суянган ҳолда, даврнинг ҳақиқатини айтишга журъат қилади. Бу эса лирик қаҳрамон қалбининг ниҳоятда изтиробли туйғулари, руҳий оламининг ғамзада ҳолатлари орқали юзага чиқади. Ўқувчи ана шу туйғуларнинг, руҳнинг ғамзада ҳолатини ўзида ҳис қилган ҳолда ҳаёт қатламларида тахланиб ётган ноҳақликлар ҳақида ўйга толади.

Абдулла Ориповнинг бу шеърида лирик қаҳрамон воқелик ҳақида чуқур фикр юритади ва аёна шу жараёнда ўзининг руҳий изтиробларини ниҳоятда теранлик билан ифода этади. Бу айниқса, ҳар тўртликни хулосаловчи "Мўмин Мирзо укам, сени ўлдирдилар", мисрасида ёрқин акс этади. У, бир томондан, лирик қаҳрамон руҳиятининг маҳзун суврати сифатида ўқувчи қалбига туйғуларнинг оғир тошини чўктирса, иккинчи томондан, уларга исён ҳам ташлайди. Ана шу оғир туйғулар зарбидан уйғонган исён давр моҳиятини фош этувчи ҳукмдай туюлади. Чунки бу ҳукмнинг илдизлари тарихдан униб чиқ-

қан бўлиб, унинг бугунги кунда ҳақиқатни, поклик ва адолатни бўғайтган хиёнатнинг қўлларини қирқишга шайланган тигдай ўткирлигини сезиш қийин эмас. "Қалбимни ўртади аллақандай сас..." бу ҳам ниҳоятда қийналган, ҳар хил маънавий зарбалардан чарчаган руҳнинг садоси. Руҳиятни ўртаган ҳодиса, бевосита юқорида айтилганидек, замона қотиллигининг белгиси. А. Орипов ўзининг адабиётшунос С. Жумабоева билан "Шеър-заковат" мавзuidaги суҳбатида: "Мўмин Мирзо"да ҳам ўтмишдан ибрат ва замонга қиёс қидиргандирман"³, — дейди. Шоир шу ерда "қидиргандирман" сўзини қўллайди. Бу сўз замона зуғумидан зада — безовта руҳли лирик қаҳрамонни гўё бир оз бўлса-да, ҳимоялаш учун айтилгандай. Дарҳақиқат, шундай. Буни зукко ўқувчи асл маъносида — "қидирганман" деб ўқиши, шубҳасиз.

А. Ориповнинг "Эски қудуқ" шеъридаги лирик қаҳрамон эса ўзидаги қониқтириш мумкин бўлмаётган маънавий эҳтиёжни қадимий ривоятга таяниб айтишга эришади. Аммо бу ерда лирик қаҳрамон "Мўмин Мирзо"дагига нисбатан анча журъатли.

Ҳамма биладиган ривоят булдир:
Эмиш Искандарнинг бор экан шохи.
Уни яширолмай сартарош қурғур
Қудуққа айтибди, шулдур гуноҳи.
Яшаб келмоқдаман ўзимга кўра,
Ўтган-кетган сирдан кўнглим эрур тўқ.
Лекин недир мента етишмас сира,
Балки етишмайди у эски қудуқ.⁴

"Мўмин Мирзо" 70-йиллар маҳсули бўлса, "Эски қудуқ" 80-йиллар меваси. Хўп, 70-йилларни турғунлик даври дедик. Ахир, 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб юртимизни ошкоралик шабадалари оралаб

² Орипов А. Йиллар армони. 246-бет.

³ Орипов А. Эҳтиёж фарзанди. Тошкент, 1983. 124-бет.

⁴ Орипов А. Ишонч кўприклари. Тошкент, 1989. 116-бет.

қолди. Шундай бўлса-да, негадир, лирик қаҳрамонга сир айтадиган "Эски қудуқ" етишмайди?! Демак, бундан шундай хулоса чиқадики, ҳали эркинликнинг, ошкораликнинг ўзи эмас, балки хабари етиб келган экан бизга. Бўлмаса, лирик қаҳрамон, "кўнгли"ни тўйдирган сир-асрорларни ривоятларга мурोजаатсиз рўй-рост айтган, ўқувчи билан сирлашган, дардлашган бўларди. Ошкора дардлаша олмаслик туйғуси лирик қаҳрамонни руҳан қийнайди. Қалбини очолмаслик, тўлиб кетган кўнглини тўкиб сололмаслик унинг руҳий дунёсига⁵ сўлғинлик, баъзида ноумидлик туйғусини олиб киради. Чунки шоир дардини эшитадиган "дардкаш"ини тополмаяпти, қисқаси, бунга йўл берилмаяпти. Бу шеърда лирик қаҳрамон ривоятдан сўз очиб туриб, энг охири мисрадагина, руҳий дунёсидаги сўлғин манзарани ифода этади. Шунгача унинг ғоявий мақсади воқеалар тафсилотининг қисқа ва мантиқли баёнига сингдириб борилади.

А. Орипов лирик қаҳрамони бу шеърда анча журъатли кўринади, дедик. Аммо унинг "Айтишув" шеъри шу пайтгача "Эски қудуқ" излаб сарсон бўлаётган лирик қаҳрамоннинг қалбида ортиқча сақлаб туриш имкони қолмаган дарднинг, ҳақиқатнинг вулқонига ўхшайди. Чунки шоир асарда аждождлар ва авлодлар айтишуви замирида тарих ва замонни юзмаюз қилади. Мана шу замонлар учрашуви бутунги ўқувчига хато қўйилган қадамларнинг ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган маънавий ва моддий зарари ҳақида бениҳоя қимматли сўзни — ҳақиқатни ошкора қилади. Бу айтишувнинг ҳар бир байтида юз очган ҳақиқат тарих ва замон ўртасидаги боғланишга қанчалик хиёнат билан ёндашилганлигини кўрсатади. Тарихга хиёнат бутуннинг фожиаси эканлигини англатади.

Дарвоқе, мустабид тузим даврида тарихий ёдгорликлар, инсон ақл-заковатининг ўлмас ҳайкалла-

ри — Самарқанд, Хива, Бухоро обидаларига бўлган авлодларнинг ҳар қандай муносабати улар заволига хизмат қилди, халос. Авлодлар лоқайдлиги, худбинлиги, меҳнатга, ижодга муносабатининг салбийлиги оқибатида аждождлар анъаналарига паст назар билан қараш, уларни давом эттириш ўрнига, қолипларга солиб қўйиш ёки рад этиш ҳоллари юз берди. Бу эса кейинги авлодни енгил-елпи ҳаётга ўргатди, ҳар қандай ижодий фикрлашдан маҳрум этди. "Айтишув"нинг қуйидаги мисралари лирик қаҳрамон руҳиятига тушган исён оловининг учқунларидек чақнайди. Ундаги фикрлар бутунги виждони, руҳи уйғонган замондошнинг қалбига чўғ бўлиб ботмаслиги мумкин эмас.

Аждождлар:

— Ипакни ҳам етиштирдик қадим замонлар,

Авлодлар:

— Бизлар эса у ипакдан эшдик арқонлар.⁵

Бу мисраларда гўё замонанинг барча соҳалардаги инқирозларининг бутун моҳияти ўзининг рамзий тажассумини топгандай. Чунки бу ерда гап фақат оддий ипак тўғрисида эмас, балки аждождларимиз яратган моддий ва маънавий бойликлар, табиий гўзалликларнинг бизгача етиб келадиган, яна қанчадан-қанча авлодларга куч бағишлайдиган ва уларни бир-бири билан ажралмайдиган даражада боғлаш қудратига эга бўлган нафис ҳамда мустаҳкам ришталари ҳақида кетаяпти. Ахир асрлар давомида ўз ранглари йўқотмаган асл ипаклар — гўзалликларни, маданий ва маънавий хазиналарни биз аждождлар даражасида ярата олмаяпмиз-ку? Аксинча, уларни эъзозлаб, бу рангин ипаклардан қалбимизга, руҳимизга нафис ва назокатли либослар сифатида фой-

⁵ Ўша асар. 120-бет.

даланиш ўрнига, улардан арқон эшдик. Арқоннинг эса нимага ишлатилиши маълум нарсас. Қандай даҳшат! Бу гаплар эҳтироснинг меваси эмас. Балки ҳаёт қатламларидан юзага қалқиб чиқиб, давр, замон юзига тушган кетмас доғлардек, кўнгилни хира қилаётган ҳақиқат. Бу ҳақиқатлар шу вақтга қадар коммунистик сиёсат ўйинлари билан бекитиб келинди. А. Орипов лирик қаҳрамони ана шу ўйинлар ҳақида кўп қайғурди. Уларни чеклашнинг маънавий чораларини излади, ночор аҳволга тушганда юқорида кўрганимиздек, ўзига, ҳатто, "Эски қудуқ" етишмаётганлигидан изтироб чекди. Замон зайли билан эса айтишув йўлини топиб, дардларини ошкора тўкиб ташлашга имкон топди:

Аждодлар:

— Тил яратдик, ёзув туздик гўзал ҳамда бой.

Авлодлар:

— Биз уларга музейлардан топиб қўйдик жой.⁶

Бу ерда айтилган ҳақиқатни лирик қаҳрамон қалбини, аслини олганда, халқнинг асл фарзандлари руҳий дунёсини чексиз азоблар қаърига отган фожиадорнинг энг даҳшатлиси дейиш тўғри бўлади. Тилни унутиш — дилни унутиш демак. Дил эсдан чиқдими, демак, бу, аввало, ўзликни унутмоқ, Ватан меҳридан бенасиблик, уни тайимаслик, қолаверса, барча миллий ўзига хосликлардан маҳрум бўлмоқликдир. Ўзлик, миллий ўзига хослик — бу ҳар бир халқнинг, миллатнинг бошқаларга ўхшамаган руҳий қамолоти, маънавий юксаклигини кўрсатувчи бош фазилят. Демак, А. Орипов лирик қаҳрамони беҳуда даҳшатга тушмаган.

Хуллас, аждодларимиздан қолган маънавий бойликларимизнинг музейларда сақлаш даражасига ети-

шига, тилимизнинг ғариб аҳволга тушишига, аввало, шу тилнинг эгаси бўлмиш халқнинг фаоллик кўрсатган вакиллари, омманинг алданган ишончи айбдор. Шу боисдан, шеъриятдаги уйғоқ руҳ гоҳ А. Ориповники, гоҳ О. Матжон, гоҳида бошқа фидойи сўз санъаткорлари лирик қаҳрамонлариники сифатида ўзини кўрсатишга журъат этди.

Хуллас, А. Ориповнинг ушбу шеъри унутилган тарих ва лоқайд замон мулоқоти ёки фидойи, руҳи авлодларга ҳамиша ҳамроҳ боболарнинг безътибор, бемехр, гурусиз набиралар билан суҳбати шаклида бағоят тарбиявий аҳамиятга эга. Шеър руҳий дунё манзаралари муаммосини теран инкишоф этиш хусусиятига эга. Зеро, унда воқеалар ҳикоя қилинади, аммо унинг замиридан оқувчи руҳ исёни, нафақат тафаккур оламига, балки қалб, руҳ дунёсига ғалаён солади. Лирик қаҳрамон воқеаларни вазминлик билан ифода этади. Лекин-руҳиятидаги оғриқ, азобни ҳис қилишни ўқувчи ихтиёрига ташлайди. Ўзини қийнаётган туйғуларни эҳтиросли тарзда ошкор қилишга шошилмайди. "Эски қудуқ"да ҳам, "Айтишувда" ҳам худди ана шу услуб қўлланилган. Аммо лирик қаҳрамонлар руҳий дунёсидаги изтироблар рангини ўқувчига англантиш жараёнида фарқланиш мавжуд. Бунга сабаб ҳар бир асарда лирик қаҳрамоннинг воқеликка муносабатидаги ўзига хосликдир. Ёки бошқача қилиб, адабиётшунос Б. Акрамов сўзлари билан айтганда, А. Орипов ҳамиша "руҳий олам сирларини тадқиқ қилишни кўзда тутиб ёзганлигидир"⁷.

Тарихга суяниб, давр, замон ва келажак ҳақида фикр юритиш, бутуннинг муаммолари ечимини ахтариш, энг муҳими инсонни тушуниш ва уни ҳимоя этиш шоир Омон Матжон шеъриятининг ҳам

⁶ Ўша жойда.

⁷ Акрамов Б. Оламнинг бутунлиги. Тошкент, 1988. 157-бет.

асл моҳиятини, лирик қаҳрамони бош мақсадини белгилловчи ҳодисадир.

Агар эътибор билан кузатилса, Омон Матжон ижодининг кўпчилиқ қисмида тарихга мурожаат замирида юзага келган бир ҳозиржавобликни кўришимиз мумкин. Шоир асарларида тарихга суяниш баробарида учта муҳим ғоявий мақсадни кўзлайди. Буларнинг биринчиси — миллат, Ватан тарихига мурожаат орқали замондошига тенгсиз маънавий ҳазиналарни бунёд этиб кетган аجدодларини танитиш; иккинчиси — улар қонида бобур-момолари қолдирган бебаҳо мерос — анъаналар руҳини уйғотиш; учинчиси — келажакка ана шу маънавий ҳазиналардан қолган дурдоналарни авайлаб етказишга даъватдан иборатдир. Буларга шоир ишончли умумлашмалар яратиш, лирик қаҳрамон руҳий дунёсида кечаётган жараёнларнинг миллий рангдорлигини янада ёрқинроқ тасвирлаш орқали мушарраф бўлади. Унинг лирик қаҳрамони замон ва келажак ҳақидаги фикрларини аксар ҳолатларда тарихга суянмасдан айтишга шоян бўлмайди. Чунки у ҳар бир халқ униб, ўсган миллий заминидан вақтинча узилса-да, абадул-абад узилиб қетмаслигини жуда яхши тушунади. Миллий рух, миллий туйғунинг ҳеч қачон изсиз йўқолмаслик фазилатини эъзозлайди. Шунинг учун ҳам Омон Матжоннинг тарихга таянган қандай асари бўлмасин, унинг ҳар бир инсон ақл ва туйғусига уйғунлашиб кетадиган ранг ва оҳанглари доимо ўзининг устиворлигини кўрсатиб туради.

Омон Матжон юқорида таъкидланганидек, она халқ, юртнинг бугуни ҳақида ўйлаганида, унинг руҳий дунёсини халқининг талон-тарож қилинган маънавий бойликлари, қадрланмаган маданияти, эъзозланмаган инсоний ҳуқуқлари, туйғуларни ҳақидаги қайғулар ранги чулғайди. Лирик қаҳрамон ўқувчиси қалбида хавфли вазиятларда омон қолиб,

бизгача етиб келган фан, маданият, адабиёт намуналарини қадрлаш, ҳозирги кунимизнинг нурсизланган саҳифаларига ундан нур олиш, ҳаётга файз киритиш, меҳрсизланган қалбларга меҳр улаштириш, келажакка бугуннинг бағрида кўз очган тоза рух билан интилиш туйғуларини уйғотишга интилади.

Омон Матжоннинг "Тақлид" шеъри лирик қаҳрамони фикрлари ниҳоятда фалсафий. Тарих ҳам, замон ҳам ўзининг қиёфасини унинг мантиқли хулосаларида топа олади. Халқимизнинг тарихи, тақдири, унинг миллий маданияти қисмати, бугунги маънавий даражалари ҳақидаги аянчли, афсусли фикрлар ва мушоҳадалар ўқувчини ҳам чуқур ўйлашга мажбур этади. Натижада, лирик қаҳрамон руҳиятидаги сўлғинлик ва изтиробнинг илдизлари очилади ва даврни фожиага олиб келаятган омиллар фош бўла бошлайди. Ана шу жараёнда руҳият оламига оралаган ларза туйғули тақлидга қўрилган ҳаётимизнинг издан чиқиш сабаблари тарих баҳонасида ошкор бўлади.

Шеърда миллий рух ниҳоятда устивор. Чунки шоирнинг айтмоқчи бўлган барча фикрлари бир миллатнинг тарихи ва бугуни қиёси замирида юзага чиқарилади. "Қуруқ нусха олиш, бесамар тақлид"нинг бирон бир халқ ёки миллат ҳаётига аралашуви унинг равнақи эмас, балки инқироzi учун хизмат қилишини ҳаётда юз берган фожиалар тасдиқлади. Буни шоир "Тақлид" лирик қаҳрамонининг тарих ва замонга муносабати замирига даврдан бир мунча илгари кетган ҳолда жо қилган эди.

Омон Матжон шеърда ижтимоий, миллий руҳни кучайтириш жараёнида адабиёт ва санъатда тезкорлик билан пайдо бўлаятган қаҳрамонларга эътиборни қаратади. Халқда миллий туйғуларни тарбияловчи санъат асарларининг камлиги маънавий қашшоқликнинг асосий замини эканлигидан афсусланиб:

Хар кун янги кино,
янги китоблар —
Қаҳрамон устига янги қаҳрамон.
Негадир йўқ эди улар ичида
Алпомиш, Фиротлар, Маҳмуд Паҳлавон⁸

дейди. Дарвоқе, Алпомишу Маҳмуд Паҳлавонлар борлигини, уларнинг халқ маънавий маданияти тарихидаги ўрнини замондош қалбига, руҳиятига сингдириш, бошқа руҳда яратилган ўнлаб бадиий ёки кино асарларидан фойдалироқ эканлигини "коммунизм қурувчилари"га исботлаш на ҳожат эди? Зеро, замон, сиёсат фидойи кишиларни ана шу нарсаларни исботлаш ва ҳаётда ўз тасдиғини топдириш учун қанчадан-қанча куч сарфлашга мажбур этди. Тақлидчилик фожиасининг асоратлари ҳақида фикр юритган лирик қаҳрамон қалбини қийнаган, руҳиятига изтироб олиб кирган яна бир ҳақиқат мана бундай эди:

Навоий, Машрабни ўқишди у пайт
Эскилик, сарқит деб ёзган эканлар.
Бир жоҳил сўзи-ла бутун бир халқнинг
Оғзига қора кулф осган эканлар.
Менинг шеърларимда антик дунёдан
"Уришқоқ тангрилар топганда макон,
Сўзнинг Яссавийдек камтар пирлари
Кезаркан ўз жойи бўлиб ломакон."

Бу ерда ҳам О. Матжонга замоннинг дардини айтиши учун тарих мададга келган. Шоир шўролар даврида ҳар бир миллатнинг ўтмиш адабиёти, санъати-га бўлган адолатсиз муносабат бошқа энг катта ҳатоларини келтириб чиқарганлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Зеро, куйинчак шоирнинг афсус ва

надоматли ўйларини шеър орқали айтиб қолишга ҳаракати бежиз эмас эди. Чунки ҳар бир шоирга дунё тарихига оид нимаики йилт этган нарса бўлса, уни кўкларга кўтариш имкони сўздагина яратилган ва унинг ижодига шу тахлит йўналиш ҳам берилган эди. Лекин шу билан бирга улар ўз миллатининг фахрли фарзандларини, ўтмишини улуғлаш ҳуқуқидан зимдан маҳрум ҳам этилган эди. Бунга биргина Аҳмад Яссавийдек буюк инсоннинг халқимиз маънавияти тарихидаги хизматларини рад этиб, ҳатто, унинг номини ҳам "маконда ломакон" қилиш йўлидаги урунишлар мисол бўла олади. Шоирнинг биргина Яссавий ҳақидаги фикрини бутун адабиётимиз, маданиятимиз тарихининг юлдузлари қисматига нисбат бериш мумкин. О. Матжон улар ҳақида, умуман, ижобий фикрлаш мумкин бўлмаган вақтда ана шундай журъат билан сўзлашга эришди ва замондаги маънавий қашшоқлик, ташналикнинг униб чиққан замини қаердалигини топиб айтди. Энг оғир фожа шундаки, жамиятда маънавий чўллар яратаётганлар "марҳаматидан" ўзи ҳам баҳрамандлиги туфайли хорижда Ватан, миллат соғинчидан бир умр кўнгли гирён яшаётган юртдошининг маънавий эҳтиёжини қондиrolмади. Бу, ҳатто, халқнинг энг зиёли, ардоқли фарзандлари — шоир ва адибларига ҳам ўз миллий маданиятини дунёга танитиш журъати, аслида имкони етибмаётганлигига ишорадир. Демак, ҳали шоирлар ҳам ўз қалбида, руҳиятида миллий туйғуларни ҳар томонлама ошкор ва изҳор этиш жасоратини етарли даражага кўтара олмаган эканлар. Буни шоир ўз ижодидан тўхтамай намуналар ўқиган ҳолда "Тўғриси, Огаҳий, Фафур Фуломни унча ўқий олмас эдим ёдимдан", — деб тан олиб, ўз ҳолига ачинмаган бўларди. Ёки:

Бир жойда ногаҳон қалқиб тўхталсам,
Мезбоним бир луқма ташлади ёмон:

⁸ Матжон О. Сени яхши кўраман. Тошкент, 1981. 143-бет.

⁹ Уша асар. 144-бет.

"Бирон пластинка обкемабсан-да...
Майли, Ҳалимахон... Майли, Ҳожихон..."
Тамом!

Қадаҳларга тегмадик бошқа.

Меҳрсиз жимликда қолдик икков кож,

У пақир солганди қудуққа ташна —

Пақир бўш — дангирлаб чиқди, ноилож!¹⁰

Лирик қаҳрамон руҳиятида надоматли манзара-
лар яратган бу ҳолат халқни шу аҳволга солган жа-
миятнинг асл моҳияти ҳақида ўқувчини чуқурроқ
ўйлашга мажбур этади. Яна гап ўша маънавий тарбия-
нинг йўқлигига, яъни халқнинг тарихидан, мада-
ний меросидан ажратиб қўйилганига бориб тақала-
веради. Бу инсон камолатида, ҳатто, одамларнинг
бир-бири билан муносабат, мулоқотида ўзининг за-
ҳарли изларини қолдирмай иложи йўқ. Шунинг таъ-
сиримикин, кейинги вақтларда одамлар, ҳаттоки,
яқин кишилар ўртасида ҳам меҳр-оқибатнинг йўқ-
лигидан нолишлар кучайди. Лекин бунинг илдизла-
ри униб чиққан бўшлиқ — маънавий ташналикни
яратганларга қарши кураш жуда суст кетди. Қаранг,
ҳатто, мана шу чанқоқлик, гариблик бир-бири би-
лан йиғлаб кўришган, бир миллатга мансуб қалб-
ларнинг, руҳиятларнинг ҳам ана шу ташналик ту-
файли "меҳрсиз жимлик"нинг даҳшатли комига ту-
шиб қолиш манзараси ниҳоятда фоже ҳолатдир.
Шунинг учун ҳам шеър лирик қаҳрамони қалбида
ғамгин, ўкинчли, аламли туйғулар ҳоким. Унинг
руҳий дунёсида акс этган олам ранглари нурсиз. Ҳаёт-
да уни қувонтирган нарсалар гўё шу дамда изсиз
йўқолган. Дарҳақиқат, шундай. Чунки у дунёда энг
қадимий маданиятга эга халқнинг вакили сифатида
фахрланиш ўрнига, улардан жудо бўлганлиги, маъ-
навий гариблиги ва қаншоқлиги билан танилиб ту-

рибди. Ортиқ чидаш мумкин бўлмаган бу фоже дард-
нинг давосини ахтарган шоир она тарихига ёлбо-
риб, ундан нажот сўрайди. Етишган нажотдан қал-
би, руҳиятига нур олиб, ноҳақлик забт этган замо-
нага маломат тошларини отади. Замондошлари
қалбида миллий туйғу, миллий руҳнинг сўнаётган
шамларини қайта ёндириш, шу билан келажакни
огоҳ этишга интилади.

"Тақлид" — руҳият оламининг теран тасвиридир.
Воқеалар оқимини гоҳ тарих, гоҳ замон бағрига бу-
риш жараёнида шоир лирик қаҳрамон руҳий дунё-
сида юзага келган ўзгаришлар таъсирини ўқувчи ру-
ҳиятига аста-секин ўтказиб боради. Бу шеърда руҳий
таҳлилни чуқурлатиб бориш билан амалга оширила-
ди. Лирик қаҳрамон воқеалар тафсилоти баёни даво-
мида тарих ва замонни бир-бирига боғловчи фоже
нуқталарга кўтарилган вақтдагина ўзининг ички
дунёсида кечаётган руҳий зилзилаларни ошкор этади.

Омон Матжон лирик қаҳрамонининг ватанпар-
варлик, туғилган масканни озод кўриш, келажақда
унинг эркини бўғувчи зотларнинг бўлмаслиги учун
кураш туйғулари тасвири асардан асарга теранлашиб,
ранг ва оҳангларидаги ўзига хослик чуқурлашиб бор-
ди. Бу эса лирик қаҳрамон руҳий дунёсида кечаётган
жараёнларнинг ўқувчи олдида янада очиқ ва рав-
шан намоён бўлишига имконият яратди. Натижада,
лирик қаҳрамон туйғулари, ҳисларининг ўқувчи
қалб кечинмалари, ҳис ва туйғулари билан уйғун-
лашиб кетишига тўсқинлик қолмайди. Зеро, она юрт,
она халққа меҳр туйғуси бўлмаган, Ватан, миллат
тақдири ўзини ҳеч қачон қизиқтирмаган киши бун-
дай шеърларни тушуниш туйғусидан узоқ бўлади.
Лекин Омон Матжоннинг "Илҳом париси" шеъри
лирик қаҳрамони руҳий дунёси сувратлари билан
танишган ҳар қандай инсон қалбида туғилган юрти
ва юртдошларига нисбатан меҳр туйғуларининг уй-

¹⁰ Ўша асар. 144—145-бетлар.

ғонмаслиги мумкин эмас. Чунки унда миллат қонидаги тарихан қариндошликнинг нозик қирралари бадийи кашф этиладики, бу халқ тарихининг ёрқин афсоналаридаги қахрамонлар ва уларнинг курашлари тарихи билан боғлаб тасвирланади. Мана шу тарих кафтида замонни қўйиб, уларни бир-бирига мантқан қиёслаган шоир бугуни учун ниҳоятда зарур хулосаларни илгари суради. Ватаннинг, халқнинг бутун ҳам тарихда ўтган қахрамонлардек элсевар, эрксевар фарзандлари бўлишини истайди. Уларнинг эса Ватан тақдири, халқ қисмати учун курашда Алпомишдай "қўшиққа айланиб" қолишини, ҳеч бўлма-са, Машрабдай қалб, руҳ исёнини ошкор этишларини орзу қилади ва шунга чорлайди. Бу лирик қахрамоннинг умидлари, исёнкор туйғулари тасвирида очиқ намоён бўлади.

Башорат айтолса замон зайлдан,
Феруза бўшлиқдан илғаса хабар,
Ҳар гул япроғидан ўқиса дoston,
демак, шоир қалби — илоҳий самар...¹¹

мисраларида Омон Матжоннинг инсон руҳининг қудрати ҳақидаги фикрлари мужассам. Дарҳақиқат, руҳият илоҳиёт билан боғлиқ ҳодиса. Шунинг учун ҳам руҳи инсонларда одам қалбини, ҳаёт қатламларидаги жараёнлар моҳиятини тушуниш, халқнинг бугуни ва келажаги ҳақида қайғура билиш истейдодли бошқаларга нисбатан кучли бўлади. Истейдод ҳам аслида "илоҳий самар"нинг ўзидир. Шоир:

Мухтор элчилари менинг руҳимнинг
Ҳаётнинг ҳар жабҳа — қабатинда бор:
Шаҳбоз юракларнинг қанотидир у,
тушкун кўнгилларга ҳамшира ва ёр¹²

¹¹ Матжон О. Дарахтлар ва гиёҳлар китоби. Тошкент, 1984. 8—9-бетлар.

¹² Ўша жойда.

деганда руҳиятининг ҳаётга уйғунлиги ҳақида гапирди. Ҳаёт мураккаб, унинг қабатлари бағоят кўп. Бу чексизликда юз берувчи ҳодисалар бениҳоя. Албатта, битта инсон руҳияти ана шу бениҳоя ҳодисаларнинг барчасидан хабар топиши, улар билан бирга яшаши қийин. Лекин шоир менида — лирик қахрамони сиймосида барча руҳи, виждони, гурури уйғоқ қалблар мужассам. Шоир яхши билади, якка шахснинг ўзи ҳаёт тарзида, унинг оқимида, одамлар онги ва дунёқарашида бирданига инқилоб қила олмаслигини. Инқилоб бутун бир халқ ёки миллатнинг иродаси билан амалга ошиши мумкин. Шу боисдан шоир, аввало, тарих бағрининг қабатларига сингиб, унинг манзур ва машхур томонларига ўқувчи эътиборини тортади. Унинг томирларидан замон қалбига нур ишларини тортишга интилган ҳолда: "Қонимнинг тарихи бўйлаб, фидойи, қўшинлар келмоқда йиқилатура", — дейди. Мана шу "йиқилатура келатган қўшинлар" — булар, аввало, аждодлар руҳининг қондаги яшовчанлиги, бедорлиги, авлодларга зарур бўлганда мадаккор бўлишга қодирлиги белгисидир. Бу биргина Омон Матжон лирик қахрамонининг шахсий ўйлари, фикрлари эмас. Балки улар узоқ йиллар давомида шаклланган элнинг бутунги виждони уйғоқ, руҳи тийрак фарзандлари қонида ўзини тиклашга муваффақ бўлган тарихий ҳақиқатлардир. Бу ҳақиқатнинг яна бир кўзгуси шоирнинг "Вавилон қалъасининг хароб бўлиши" шеърдир. Бир қарашда Вавилон қалъаси тарихининг бизнинг замин ва замон учун аҳамияти борлигини тасаввур этиш қийин. Лекин шеърни ўқиш жараёнида ўқувчи кўз олдида лирик қахрамон руҳий дунёси манзараларининг бирин-кетин шакллана бориши, бу тарихий ҳақиқатнинг сабоқлари бугунги кун учун ниҳоятда зарурлигини равшанлаштиради. Чунки Вавилонни ҳам бифаросат ҳукмдорлар ва бемехр, лоқайд мироблар

хароб этишган экан. Мана шу лоқайдлик, элу юртга меҳрсизлик балоси бугун янада авжга чиқиб, замондоши руҳи, қалбини кишанлаб ташлаётганлигидан хулоса чиқарган лирик қаҳрамон:

Фарғоний, Огаҳий, буюк мироблар
Таёғин чизиги — абадий дарё.
Бугун бир миробнинг бир хатосидан
Юртим манглайида қўш ажин пайдо.¹³

дейди ва тарих сабоқларидан давр дардларига малҳам излайди. Хатолар тахтида "олға" бораётган замон йўлларини ортга эмас, балки тўғри ўзанларга буришга интилади. Мана шу жараёнда лирик қаҳрамоннинг "юрти манглайида пайдо бўлган қўш ажин"нинг — Аму ва Сирдарё сувининг режасиз исроф қилиниши ҳамда Орол денгизи қурий бошлаши фожиасининг ижтимоий, сийёсий, маънавий илдизларини очиб ташлаётганлигини англаш қийин эмас. Бу очик айтилмаган пахта яккаҳокимлиги, ўзбек деҳқонининг мамлакат пахта мустақиллигини таъминлаш учун манқуртга айлантирилаётганлиги, миллатнинг келажаги учун эмас, балки унинг чексиз-чегарасиз, уқубатли меҳнати эвазига келаётган даромадни ўзлаштириш учун кураш асосий мақсад эканлиги, оқибатда халқ ҳамма нарсадан соғлиқ, маънавий ва моддий бойликлардан мосуво бўлаётганлиги масалалари билан боғланиб кетади. Бундай ноҳақликлар шеър лирик қаҳрамонни руҳий дунёсида сўндириб бўлмас исённи бошлаган. Натижада, у тарихий фожа фониди замонавий фожа даҳшатлари ҳақида бонг уради. Лирик қаҳрамон қалбидан отилиб чиққан:

Тарихим — Вавилон, Тилим — Вавилон.
Тупроғим — Вавилон, Ерим — Вавилон.

Боғларим — Вавилон,
Гулим — Вавилон.
Қўшиғим — Вавилон, Шеърим — Вавилон.¹⁴

фарёдининг қоп-қора ранглари, ўқувчи руҳий дунёсини ҳам қоплаб олади. Оқибатда, у аини пайтда тушиб қолган аҳволининг ниҳоятда фожелигидан даҳшатга тушади. Ажралаёзган барча нарсаларини ўрнига қайтариш мумкинлигига ишонч туйғуларини қалбида уйғотишга интилади. Ларзага тушган руҳиятига таскин тополмай қийналади. Иложсизлик унинг келажақ ҳақидаги тасаввурларини туманларга чулғайди. Чунки тарихи, тили, тупроғи — Вавилонга айланган, яъни улардан мосуво бўлаётган ҳар қандай инсон қайси қалб, қайси ақл билан келажақ ҳақида яхши ўйлар ўйлайди. У ҳақидаги тасаввурларига қайси маънавий манбадан ранг излайди?! Ана шулар ҳақда ўйга толган шоир ҳар бир инсон дилининг мулки бўлмиш қўшиқ ва шеърнинг ҳам Вавилон қисматида дучор қилинаётганлигига ҳеч қандай тошу тарози, мезон топилмаслигига ишонч туйғусининг қалбида бош кўтаришидан кўрқади. Зеро, бу ишонч ҳақиқатнинг фарзанди эканлиги ниҳоятда ачинарли.

Олис Вавилонни ўйласам шундоқ,
Бир сирқираш сезар кўксим — виждоним...
Сенга келаётган дарёлар покми,
Қалайсан торагим — Ўзбекистоним?!¹⁵

Бу мисралар бағрини зирқиратаётган руҳий изтироб ранглари ниҳоятда ўткир. Ундан шоирни яна умидсизлик, ишончсизлик ва шубҳакорликда айблаш мумкин. Лекин бунга ҳеч кимнинг маънавий ҳаққи йўқ. Чунки ойни этак билан ёпиб бўлмайди денганларидек, у айтаётган гаплар замонанинг исбот талаб

¹³ Матжон О. Минг бир ёғду. Тошкент, 1989. 17-бет.

¹⁴ Ўша жойда.

¹⁵ Ўша жойда.

қилмайдиган, ўзимиз шоҳид бўлаётган ҳақиқатлари эди. Шоирнинг шубҳаланишга бемалол ҳақи бор. Зеро, юртга, элга нисбатан бўлган ва бўлаётган муносабат бунга таянч нуқта бўлиб хизмат қиларди.

Дарвоқе, ҳақиқатнинг қудрати ниҳоятда буюк. Ана шу буюклик туфайли замон кўзига нур тушди. Бу нур эса жамият ҳаётида содир бўлаётган, халқлар қисматига айлантирилаётган ҳодисаларни ўз элагидан ўтказа бошлади. Натижада, ҳар бир миллат қонида, руҳида миллийлик туйғуси бош кўтарди. Бу туйғунинг уйғониши ҳар бир қалбда ўз тарихига нисбатан ҳурмат, эътиқодни қайта шаклланишига олиб келди. Замонга танқидий кўз билан қараш туйғусини тарбиялай бошлади. Келажак ҳақидаги ўйларни жиддийлаштирди. Буларнинг барчаси биргина Омон Матжоннинг эмас, балки ўзбек шоирларининг навқирон авлоди лирик қаҳрамонини жангари эмас, балки фидойи курашчи сифатида шаклланишига замин бўлди.

Омон Матжоннинг "Илҳом париси", "Вавилон қалъасининг хароб бўлиши" шеърларида инсон руҳий дунёсининг ранглари тиниқ акс эттирилган. Бу руҳий инсон — замондошимиз. У замон бағрида туриб, унинг муаммоларга тўлиб бораётган кунларидан қайғуриб, асрлар оша ўтмишига қўл чўзади ва унинг барча яхшиликлари билан бугуннинг дардларини даволашга, келажакни ўша дардлардан холи равишда бунёд этишга интилади. Ана шунда унинг қалби, руҳидаги фидойилик, курашчанлик туйғуларини ўқувчини сеҳрлаб қўяди ва уни ўзига эргаштиради. Бу шеърлардаги руҳий таҳлилнинг теранлиги туфайлидир. Зеро, лирик қаҳрамон тарих воқеалари тафсилотини ҳам, ўзининг руҳий оламини ларзага келтираётган замон дардларини ҳам бир-бирига уйғунлаштирган ҳолда тасвир этади. Масалан, Вавилон қалъасининг қисмати тарихини қисқагина, аммо

бутун моҳияти билан тасвирлаган шоир ана шу воқеадан жунбушга келган туйғуларини замон тақдирида кечаётган ҳодисалар мазмуни билан боғлайдики, натижада унинг вужудида руҳий исён бошланади. Исён интиқомга айланади. Интиқом туйғуси миллий ғурурни тиклаш, асраш, юксалтириш ва замонани ўртаётган дардларни даволаш чорасининг қўлидан ушламоқ билан баробар. Мана шу диалектикада лирик қаҳрамоннинг тарих ва замон ҳақидаги изтиробли туйғуларини, ҳаяжонларини, руҳий бўронларини тажассум топиб борадики, бу шеърда психологик тасвир маҳоратининг мукамаллигини кўрсатади.

Хуллас, Омон Матжон лирик қаҳрамонининг тарихга мурожаати замирида бугуннинг муаммоларини ечимини ахтариш, даврнинг фоже ҳодисаларини ҳақида қайғуриш, яхши келажак учун кураш туйғуларини ниҳоятда теран.

Р. Парфи шеъриятида эса ўрганилаётган масала А. Орипов ва О. Матжон шеъриятидагига нисбатан бошқача бир тарзда кўзга ташланади. Яъни Абдулла Орипов, Омон Матжон тарихга айланган ҳодисаларни, инсоният учун келтирган фойдаси ёки зарарига қараб туриб баҳолаш эвазига замонани ларзага солаётган муаммоларнинг ечимини излашга интилишади. Шунинг замирида лирик қаҳрамон руҳий дунёсини чуқур таҳлил этишга, бу таҳлилнинг давр дардларига муносабати билан боғлаган ҳолда амалга оширишга интилади. Р. Парфи шеърияти лирик қаҳрамони тарих, Ватан, халқ ҳақидаги туйғуларини ниҳоятда ҳиссиётли бир тарзда ифода этади. Унинг ҳаяжони ҳам, туйғуларини ҳам бир оғриқли дардга йўғрилган. У тарих ҳақидаги ана шу изтиробларини изҳор этар экан, замон тўғрисида сўзлашга шошилмайди ёки умуман, гапирмайди. Лекин унинг тарих ҳақидаги фикрлари ўта замонавийдир. Бу шеърларнинг мантиқий заминга қурилганлиги сабаблидир.

Шеърдаги мантикий қувватни, Ватан тарихи ҳақида куйиб-ёнаётган лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини англаш теран фикрлаш иқтидорига эга ўқувчи учун жуда осон. Ундаги бу ҳолатни замоннинг дардлари яратган. Бу дардлардан қалби, руҳи ларзага келган лирик қаҳрамон Ватани тарихидаги ёрқин кунларни бугунидан афзал билади. Ана шу афзалликдан шафқатсиз равишда ажратиб қўйилганлигидан изтиробга тушади. Руҳий изтиробнинг ёрқин бир ойнаси — "Ватан" шеъридир:

Хотирамнинг қаър-қаърида тарих
Доим сўзлаб турар эзгин ҳикоя.
Тутқин қуш сингари қолурман ғариб,
Руҳимга булутлар ташлайди соя.¹⁶

Руҳга соя ташловчи ҳодисот — булар лирик қаҳрамон учун шунчаки бетаъсир ўтиши мумкин бўлмаган тарихнинг нурсиз саҳифаларидар. Зеро, Ватан — бу лирик қаҳрамон учун моддий оламнинг энг муқаддас бўлаги. Агар Ватан ўтмишига назар ташлаганда борлиқ ичра энг азиз борлиқ бағрида қандай оловлар ёқилганига шоҳид бўламиз. Лекин уни азиз, муқаддас билган халқ ҳар қандай ўт, оловни ўчириш қудратини қалбида, руҳида кашф эта олди. Шу боисдан ҳам она тупроқ фарзанд учун мўътабар хилқат. У Ватанни ҳамиша озод кўриш истаги билан яшайди. Агар кучи етса, унинг ўтмиш яраларига ҳам малҳам қўя олса. Афсус, бунинг имкони йўқ. Шундан бўлса керакки, лирик қаҳрамон қалби ҳамиша қасос, интиқом туйғуси билан тўлиқ. Замонанинг ноодил ишлари эса бу оловга яна олов қўшади. Натижада, лирик қаҳрамон ўзини туманли бўшлиқ ичра қолгандай ҳис қилади. Орқага қараса, Ватаннинг тарихи йиғлайди, бугунда эса унинг фарёди қалб-

ни ларзага солади. Мана шу объектив ҳолат, субъект вужудида руҳни ғалаёнга олиб келади. Қасос туйғусининг жунбушга келишига сабаб бўлади.

Кўрингиз тарихни, эй, буюк халқим,
Кўзимда эртанинг севинчи, холос.
Надир, Ватан ишқи надир? У балким
Ичимни кемирган қадимий қасос.
Кўрингиз тарихни. Кўз олдим парда
Қўлимдан учмоқда бу ер, бу Ватан...
Ошно тутунардим пўлат ханжарга...
Жанг майдони сари отилардим ман...¹⁷

Шоирни жанг майдонига даъват этувчи куч — бу фарзандлик бурчи. Бурчдорлик туйғусини Ватан бағрида яшаётган ҳар бир қалб ўз вақтида ҳис қилганида, муқаддас тупроққа бегоналар изи бунчалик чуқур ботмаган, унда битмас доғлар қолдирмаган бўларди. Мана лирик қаҳрамонни интиқом туйғусига ошно этган ҳақиқат. Шунинг учун у:

Ватан, айланарман бир кескир тошга,
Қошинга ўқ каби учиб борарман.
Наҳот тил бошқадир, наҳот дил бошқа?!¹⁸

деб қийналади. Чунки тил ва дил бошқалиги ҳар қандай миллатни парокандаликка олиб келиши, Ватанни эса эгасиз манзилга айлантириши мумкин.

Тарихнинг нурли саҳифалари юзини беркитиб, нурсизларини юксак кўтарган, халқни ўтмиш меросидан ажратиб, маънавий ғарибликка бошлаган омиллар ҳам бемехрлик, беғурурликнинг даҳшатли оқибатларидир. Шунинг учун шоир бешафқат даврдан, беғурур замондошларидан эмас, балки ўз руҳидан фармон кутади. Угина лирик қаҳрамон қалбида Ватан туйғусини муқимлаштирувчи, унинг му-

¹⁶ Парфи Р. Сабр дарахти. Тошкент, 1986. 170-бет.

¹⁷ Ўша жойда.

¹⁸ Ўша жойда

холифларидан қасос олишга даъват этувчи куч бўлиши мумкин:

Йўк! Фармон кутарман, энг сўнгги фармон,
Шайланиб қарарман қалққан қуёшга,
Бари бир, қасос, деб ёнарман ҳамон.¹⁹

Қуёш — бу лирик қаҳрамоннинг умид дунёси. Унга интилиш — Ватанни ҳимоя этиш, озодлигини сақлаш, унинг фақат она халқи эркин нафас оладиган муқаддас масканлигича қолиши учун курашга шайланишдир. Кўринадики, лирик қаҳрамон туғилган юртини бир фидойи фарзанд даражасида севади. Унинг жангу-жадаллар, даҳшат ва фожиалар оловида куйган қалбига малҳам бўлиш, кўксидаги ўтмишдан қолган доғларни даволаш, руҳиятига булутдек соя ташлаб турган — "Қўлимдан учмоқда бу ер, бу Ватан..." деган оғриқли туйғуни қалбидан узоқлаштириш учун интилишдир.

Бу шеърда Р.Парфи лирик қаҳрамон руҳий дунёсини тарихий ва замонавий воқеликни унинг ҳаяжонлари, туйғуларига йўғирган ҳолда очишга муваффақ бўлган. Чунки у лирик қаҳрамонига тарих ҳодисалари, замон воқеалари тафсилотини баён қилдириш ва шу заминда унинг руҳий дунёсини очиш йўлидан бормайди. Бу — йўл А.Орипов ва О.Матжон услубига хос. Р.Парфи эса асосий эътиборни воқелик баёнига эмас, балки ана шу воқеликни теран ҳис қилиш натижасида вужудга келган руҳий жараёнларни таҳлил этишга қаратади:

Эй менинг заҳматкаш, эй туркий халқим,
Бергил, фақат куйиб куйламак ҳаққи,
Ортиқ масъул этар топилган бу Бахт.²⁰

¹⁹ Ўша жойда.

²⁰ Ўша асар. 171-бет.

Бу ерда Ватан ва халқ тарихи, унинг нурли ва нурсиз саҳифалари ўқувчи кўз олдида изчил тасвирланмайди. Балки биринчи мисранинг ўзи, айниқса, ундаги заҳматкаш сўзи лирик қаҳрамон руҳий дунёсига кириш учун очқич вазифасини ўтаб, унинг Ватан ва халқ бошидан кечган даҳшатларни теран ҳис қилган қалбининг туйғулари билан ошно этади. "Туркий халқ"нинг ўтмиши, бугуни ва келажаги ҳақидаги ўйлари, ташвиш ва аламларини тушунишга ёрдам беради. Демак, бу ерда шоир айтилганидек, воқеликнинг ўзини эмас, балки ўша воқелик таъсирида пайдо бўлган руҳий жараёнларни чуқур таҳлил этади. Бу хусусият руҳий-психологик тасвирнинг теранлигини англатади.

Агар иккинчи мисрадаги фикрнинг моҳиятини таҳлил этадиган бўлсак, унинг ҳам лирик қаҳрамон руҳий ҳолатининг тиниқ манзараси эканлигига гувоҳ бўламиз. Юқорида лирик қаҳрамон фармонни замоннинг маъмурларидан эмас, балки қалбидан, руҳиятидан кутган эди. Чунки замон фармонлари лирик қаҳрамон фикрича, элу-юрт келажагини туманга чулғаш мумкин. Шу боисдан у шеърнинг учинчи қисмида она халқи — туркий халқдан давр дардларини "куйиб куйлаш ҳаққини" — ҳуқуқини сўрайди. Ватан ва халқ дардини куйлаш лирик қаҳрамон учун энг буюк "Бахт." Шу билан бирга уни жуда кўп куйлашга — курашга "ортиқ масъул" этувчи кучдир. Мана шу "масъул"лик мантифида шоирнинг замон бағрида олиб боражак ишлари моҳияти мужассам. "Тил билан куйланмас она-Ватан"ни фидойи фарзанд сифатида дил билан — қалб билан куйлай билиш — бу осон иш эмас. Бу — кураш, маънавий ғалаба демак. Тарих ва замон бағрини турли даврларда алғов-далғов қилиб келган бу тушунчаларнинг инсон учун ҳаёт мазмуни эканлигини шоир лирик қаҳрамон ҳис-туйғуларини тасвир этиш, руҳий ҳолатини аниқ бера

олиш, руҳнинг шиддати, исёнини теран таҳлил этиш ёрдамида ўқувчи қалбига муҳрлайди. Унда руҳий бедорликни барқарор этишга интилади.

Ватан, миллат, тил ҳар бир инсон руҳиятининг тутанмас озуқа оладиган булоғидир. Ана шу булоқдан маҳрумлик инсониятнинг ўнганмас фожиасидир. Шу фожа унинг тарихида кўп такрорланганлигини инкор этиш мумкин эмас. Унинг замонавийлашиши Р. Парфининг "Шоир қисмати" шеъри лирик қаҳрамони учун ниҳоятда даҳшатли ҳодиса туюлади. Она тил — лирик қаҳрамон қисмати, "руҳининг қаноти". Шунинг учун ҳам бу тилнинг тарихи, тақдири лирик қаҳрамон учун халқ тарихи, қисмати, тақдирининг ёрқин кўзгуси. Тилга қилинган ҳар қандай таъсир ва таъйиқ халққа қилинган хиёнат ва жиноятнинг айнан ўзидир. Шунинг учун "Қачон бу аламга — кучга тўлдинг Сен?" - деган сўров ҳамisha лирик қаҳрамонга ҳамроҳ. Мана шу ҳамроҳлик лирик қаҳрамонни она тил тақдири учун гоҳ тарих бағрига сингиб, гоҳ замон кўксини ларзага солиб, гоҳида эса келажакка зимдан хитоб қилиш замирида кураш олиб боришга даъват этади.

Порлоқ осмонингда кузғунлар учди,
Эвоҳ, ёғийларинг солди яғмони.
Ёғийларинг жигар-қонингни ичди.
Жигар-қон жарангги тутди жаҳонни.
Онасен. Кечирдинг. Қонидан кечдинг,
Бироқ кечирмадинг ёлгонни.²¹

Она тил, она халқ босиб ўтган йўлларнинг манзараси бор бунда. Унда ўз фарзанди ҳамда келгиндилар қилган хиёнатнинг аччиқ азобидан қақшаган тақдирларнинг қисмати намоён. Бу қисмат — тил ва халқ тарихи. Мана шу тарих шоир қисматига уйғун. Чунки тилини, халқини эъзозламаган шоир ҳар қан-

дай истеъдод соҳиби бўлишидан қатъи назар, замонада эътибор топиб, тарихда из қолдира олмайди, номи эса келажакка етиб бормади. Буни яхши англаган лирик қаҳрамон халқ, тил, Ватан қисматини ўз қисмати деб билади:

Йиллар баҳоримни учирди чалқиб,
Музларга кўчирди ўтлуқ ёзимни.
Ахтардим муҳитда хас каби қалқиб -
Мен ўз Юлдузимни, ўз Қуёшимни ...
Юлдуз сен, Қуёш сен, сен она халқим,
Сен учун синдирдим синмас созимни.²²

Мисралар лирик қаҳрамон руҳиятида кечаётган жараёнларининг тиниқ кўзгуси сифатида эътиборни тортади. Шеър бошида гап тил, Ватан, халқ тарихининг нурсиз саҳифалари ҳақида кетган бўлса, бу ерда фикр замон саҳнига кўчади. Лирик қаҳрамон "баҳорини чалқиб учирган, ўтлуқ ёзини музларга" кўчирган куч нима? Нега бу куч шунчалар бешафқат? Наҳотки у инсонни — шоирни "муҳитда хас каби қалқиб" юришга мажбур этса? Дарвоқе, шундай қора кучлар инсоният тарихининг турли тараққиёт босқичларида мавжуд бўлиб, улар ҳар даврда шароит талаби ва тақозаси билан ўзларига хос бир равишда янгиланиб, намоён бўлишган. 70—80-йиллар фарзанди — шоир бешафқат, кўринмас кучнинг комида асирлик азобини тортган қалбининг, руҳининг ранглариини шеърларига муҳрлаб боришдан қўрқмади. Зеро, 20-йилларда қурилаётган жамият ва тузум келажакка ишончи комил бўлмай, исёнкор шеърлар яратган Чўлпон фоже қисматининг аввалгидан ҳам даҳшатлироқ тарзда такрорланмаслигига кафолат бериш мумкин бўлмаган замонда Р. Парфи лирик қаҳрамонининг қисматга қул бўлмасликка даъвати тенгсиз жасоратдир. Чўлпон "Сомон парча"

²¹ Ўша асар. 172-бет.

²² Ўша жойда.

шеърини "Муҳит гирдобиди бир сомон парча, бир похол чўпидек оқиб борамаи" мисралари билан бошлаб, муҳит талабига таслим бўлган руҳининг изтиробларини акс эттирган эди. Р. Парфининг "Шоир қисмати" шеърининг лирик қаҳрамони эса "муҳитда хас каби қалқ"са-да, ўз мақсадидан қайтмайди. Кўзига Юлдуз, Қуёш мисол қадрли кўринган, қалбига Юлдуз, Қуёш мисол кириб, унда меҳр булоқларини қайнатган, руҳиятига Юлдуз, Қуёш мисол нур бағишлаган она халқининг тақдири учун жавобгарлигини бир зум бўлса-да, унутиш хиёнат эканлигини яхши билади. У она халқи ёрқин келажаги учун нимаики қилиш лозим бўлса, шунга тайёр. Сози синиб, қалби навосиз қолишини ҳеч бир санъаткор хоҳламайди. Соз синмоғи, яъни қаламининг қўлдан тушмоғи шоир учун қалб мағлубияти, руҳ таназзули. Лекин унинг синган соз билан бир умр қолишига ишониш ҳам мумкин эмас. Чунки бу курашчан, қалби исён туйғуси билан қалқиб турган лирик қаҳрамоннинг сози синган тақдирда ҳам халқни куйлай олишига ёки созини янгидан созлаб, кураш ва интилишларига йўл очишига ишонмай бўлмайди. Буни лирик қаҳрамоннинг қуйидаги руҳий ҳолати тасвири жуда яхши далиллайди:

Йўлсизлик йўлдоши толеи нигун

Ҳеч қачон тўярми ахир ёвузлар.

Бу — халқ душмани деб тутсалар бир кун,

Бари бир, у халқнинг номидан сўзлар.²³

Халқнинг номидан сўзлаш ҳуқуқига фақат бутун руҳи, вужуди билан уни ҳимоя эта олган, "Юраги ярим у бутун имони" билан яшай билган инсонгина эга бўлиши мумкин. Булар халқ, Ватан тарихи саҳифаларини ўз заковати билан нурлантириб ўтишган Яссавий, Навоий, Бобур, Машраб, Отаҳий, Чўлпон...

²³ Ўша жойда.

рўйхатни то шу кунга қадар давом эттириш, уларнинг "Шоир қисмати" лирик қаҳрамони эга бўлган мерос — "Буюк муҳаббатнинг дардли нишони"ни тақиш бахтига мушаррафлигини айтиш мумкин.

Она халқини ўз Юлдузи, ўз Қуёши деб билган лирик қаҳрамоннинг ҳислари ниҳоятда мафтункор, туйғулари бетакрор, руҳий олами исёнкордир. Бу хусусиятларни у гоҳ тарих ҳақиқатларидан сўзлаш, гоҳ ҳаяжон, эҳтирослар тизгинини қўлдан чиқариш, гоҳ файласуфона мушоҳадалар оламида қолиб, ўйлари, фикрларини тарихдан замонга, замондан тарихга кўчириш жараёнида кашф этиб борди. Унинг руҳий олами ранглари ўқувчини ҳам маҳзунлик гирдобига тортиб, тарих билан замон манзараси уйғунлигида даврининг дардларига ошно этади. Бу 80-йилларда Р. Парфи бадий маҳоратининг эмас, балки ғоявий чалкашганлигининг белгиси сифатида қораланди ва ҳимоя ҳам этилди (Адабиётшунос олимлар, профессор Нуриддин Шукуров, Наим Каримов, Нўмон Раҳимжонов, Иброҳим Ҳаққулов ва бошқаларнинг "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасидаги баҳслари унинг мисолидир). Зеро, шоирнинг Ватан, она халқ ҳақидаги эҳтиросли, дардли фикрларини ғоявий чалкашлик белгиси деб қараш нотўғридир. Инсон руҳиятидаги маҳзунликнинг ҳам, хурсандликнинг ҳам манбаи ҳаётдир. Руҳ ҳаётдан ранг ва куч олади. Ана шу ранг ва кучларни ҳаракатга қай ҳолатда келтириш маҳорати шоирнинг истеъдодини, унинг руҳ муҳандиси сифатидаги фаолиятини ҳар доим нурга солиб туради. Руҳий дунё таҳлили ниҳоятда терадлиқ билан амалга оширилган бу шеър ғоясининг "Туркистон ёди" шеърида янада теранроқ, янада тиникроқ бир тарзда намоён бўлиши ўқувчи фикрини, туйғуларини эргаштириш қудратига эга. Чунки бу шеър руҳий дунё тасвирини ниҳоятда терадлиқ билан амалга ошириш натижасида бино бўлган. Унда

лирик қаҳрамон туйғулари фақат жунбушли, шиддатли оҳангда намоён бўлади, руҳий оламида исён олови ловуллади. Лирик қаҳрамон вужудини ларзага солган руҳни тарих кафтида ушлаб туради. Ушбу руҳнинг томирлари аجدодлар руҳи томирларига қўшилиб, иккаласидан битта Ватан, халқ қисмати, тақдири билан ёнган қалбнинг қони, туйғулари оқади. Улар:

Теграмда зич ҳаво — она Туркистон,
Ёргай томиримни кўр ҳаяжоним.
Бу майдон ичинда мен тўкмаган қон,
Менинг уни дея аяган жоним.²⁴

сингари мисраларга айланади. Улар афсуснинг фарзандлари. Нега? Чунки аждодлар сиймосини ҳам, замондошлар қиёфасини ҳам битта масала — она Туркистон тақдири масаласи кўндаланг турган нуқтада мужассам этган шоир руҳи фақат афсусга қўл беришга маҳкум. Чунки Туркистон тарихи кўпинча туманлар аро кечган бўлса, унинг шўролар замонидаги бугуни ҳам шу қисматга дучор. Шундай бўлгач, унинг келажаги ҳақида фол очиш бемаънилик. Аммо Туркистон заминиди ёрқин юлдузлар — халқнинг фидойи фарзандлари дунёга келмади, улар она ер, она халқ тақдири учун қайғурмади, дейиш хатоликдир. Улар бор эди, лекин кам эди. Маъна шу камлик туфайли бу юлдузлар ўз вақтида буржларига чиқиб, Ватан бағрини бир текис ёритишдан маҳрум этилдилар. Бундан ташқари разолат адолат устидан доимо баланд туриб ҳам, қисматлар тарихи битилганда мирзалик қилиб келди.

Р. Парфи Яссавий қисмати ҳақида ўйлаганда унинг "Ҳаром еган ҳокимлар"дан ҳазар қилиб, ҳақ-ҳақиқат йўлида чеккан аламларидан давр, замон учун ниҳоятда муҳим хулосалар чиқаради. Бу нуқта-

да ҳам шоирнинг қисмати Ватан, халқ қисмати билан уйғунлашиб кетаверади. "Улуғлар ёди" лирик қаҳрамон руҳиятига нур, шу билан бирга ўтли ғалаён олиб киради. Ғалаён гирдобиди қолган қалб ҳаяжон ва туйғулар оташида куйиб:

Йиғла энди, кўзим, сен ҳам йиғлаб ол,
Тўйсин кўз ёшинга бу туркий ситам.
Тўйсин, Ватан ёди чидар бемалол
О, сабр дарахти қутлуғ Туркистон.²⁵

дейди. Бунда шоир ҳаёт ҳақиқатидан чекиниб гапирмайди. Чунки ҳар бир халқнинг фидойи шоири қалбини, ҳаётини Ватанига бахшида этган бўлади. Шунинг учун ҳам у — шоир. Бундан шоир бўлмаганлар ўз Ватанини, халқини севмас экан-да, деган хулоса пайдо бўлмаслиги керак. Зеро, халқнинг ҳар қандай виждони, руҳи уйғоқ фарзанди — Ватан фидойиси. Аммо уларга қараганда шоирнинг қалб оҳанглари, руҳ исёнлари тез оммалашади ҳамда бошқа қалб ва руҳиятларни ўзига эргаштиради. Шу боисдан ҳам Р. Парфи лирик қаҳрамони Ватан, халқ дарди билан ёнганида гоҳ "ҳазрат Алишер", гоҳ Яссавий, гоҳида эса барча "ўтган улуғлар" ёди билан нафас олади. Бинобарин, у элу юрт қисматини ўз қисмати деб ҳис қилади. Унинг руҳий оламида юзага келган манзаралар ҳаёт манзаралари, инсон қалби манзараларидан ранг олади. Воқеалар тафсилоти лирик қаҳрамон ҳис-ҳаяжонлари, аламзада туйғуларий тасвири фонида ўқувчи руҳиятига тезлик билан етиб боради.

Умуман олганда, Р. Парфининг кўрганимиз шеърларида тарих ва замон диалектикаси халқ, Ватан, тил қисмати учун қайғуриш, унинг равнақи, келажагини адолат билан белгилаш масаласида юзага ке-

²⁴ Ўша асар. 173-бет.

²⁵ Ўша асар. 174-бет.

лади. Тарих бугунга мададкор қўлларини чўзади. Тарихнинг нурли ва нурсиз саҳифаларидан тугилган сабоқлар замон муаммолари ечими учун йўналтирилади. Аждодлар кечирган ҳаётнинг тажрибалари авлодлар кўзини очиш, йўлини ёритишга хизмат қилдирилади. Буларнинг барчаси фаол, фидойи лирик қаҳрамоннинг руҳий исёнлари, фикрий уммонларига ўқувчини қаттиқ жалб қилиш йўли билан амалга оширилади. Агар шоир бадий маҳорати ҳақида гап кетадиган бўлса, у шеърда психологизм — руҳий дунё манзаралари тасвирининг чуқурлигига келиб боғланади. Бу хусусият Р. Парфи усулубининг ўзига хослиги, истеъдодининг ноёблиги, унинг бошқа замондошлариникига ўхшамаган руҳан теран, маҳзун, аммо мард лирик қаҳрамони борлиги билан белгиланади. Бу теранлик юқорида айтилганидек, фақат Омон Матжон, Абдулла Орипов, Р. Парфи ёки бошқа шоирлар шеърияти билан чекланиб қолмайди. Балки унинг шакллари, манзаралари шу қадар серқирралик кашф этиб борганки, бу кейинги авлод ижодкорларининг энг истеъдодли вакиллари шеъриятида ўзини тўла намоён этади.

Руҳий бойлик, камолот меваси — шеъриятда давр, замон нафасини акс эттириш, унинг кўксини яраётган доғларни ошкора фаш этиш тамойили 80-йилларга келиб ниҳоятда кучайди. Бунга биринчидан, Э. Воҳидов, А. Орипов, О. Матжон, Р. Парфи сингари шоирлар шеърияти лирик қаҳрамонларининг руҳан бойлиги, жасоратлилиги замин тайёрлаган бўлса, иккинчидан, ана шу лирик қаҳрамонлар ҳам-фикрларининг ҳаётда кўпайиб, жамиятни инқирозга бошлаётган кучларга қарши ошкора курашиш кайфиятига кирганлиги ҳам сабаб бўлди.

Бу давр шеърияти лирик қаҳрамонини олдинги давр лирик қаҳрамонларига нисбатан анча жасоратли. Айтиладиган гаплари юзидан пардалар сидириб тай-

ланган. Бунга У. Азим, Ш. Раҳмон, Х. Даврон сингари шоирлар шеърияти лирик қаҳрамонларининг ҳаётга муносабатлари, тарих, замон, келажак ҳақидаги фикрлари оқимини мисол қилиб келтириш мумкин. Масалан, Усмон Азимнинг "Самарқанд бўйлаб сўнгги сайр" шеърига мурожаат қилсак, лирик қаҳрамон замондошимиз бўла туриб, унинг ўйлари, хаёллари мозий бағридан нур излаш билан банд. Негаки, тарихнинг меросий гувоҳи — Самарқанд шаҳрини тунда кезган лирик қаҳрамон руҳий дунёсини қандайдир куч ларзага солмоқда. Кейинроқ равшан бўладики, бу куч ўз тарихини яхши билмаслик туфайли руҳиятига кирган азоб, афсус исёни экан. Билганларини ҳам имкон қадар қадрлай олмаганлигидан қалбида уйғонган алам туйғусининг бўрони экан:

Самарқанд, илдининг қаерда?
Мадор бўлгин энди умидларимга,
Менинг тўрт минг йиллик боғим!
Бир япроғингман:

йўқоттим келмайди илдиларимни.²⁶

Кўринадики, лирик қаҳрамон қадим тарихга эга халқнинг фарзанди сифатида ҳам фахр, ҳам афсус туйғулари ичра қийналмоқда. Чунки ундаги афсус туйғуларининг уйғонишига хотира кўзгулари хиралашганлиги сабаб. Зеро, бу хиралик лоқайдлик чангидан ёки бўлмаса, тарихга отилган тошлар бўронидан пайдо бўлган. Хотиралар оламини қоплаган губорни эса шу кунда артиб ташлаш имкони ортди. Бу хулоса лирик қаҳрамоннинг замон манзараларини яратишдаги интилишлари меваси. Зеро, умид доимо келажак ҳақида бўлади. Умидсиз инсон — руҳсиз вужуд. Лирик қаҳрамон тарихдан умидларига "ма-

²⁶ Азимов У. Дарс. Тошкент, 1986. 58-бет.

дор" тилар экан, бу унинг замон бағрини ўтмиш нурлари билан ёритиб, келажак истиқболига чиқиш учун интилишдир. Тарихдан айрилган халқ ўлади, илдизидан айрилган барг сўлади. Шунинг учун лирик қаҳрамон тарих юкини елкасида авайлаб, замон долғаларини енгиб, келажакни қаршилашга тайёр. У халқ, юрт келажagini муаллақ ҳолда кўришни асло истамайди. Чунки унга ҳаёт қисқа вақт ичида аччиқ-аччиқ сабоқлар бериб келмоқдаки, натижада лирик қаҳрамон юқоридаги мантиққа суянган ҳолда қуйидаги фикр тўхтамига келади:

Юлдузлар орасида келажак йўли,
Замон поездини
қалбим
хормай торт!
Ва битта вагонга
боболар руҳини
қайғу аламини,
Шавкат-шонини,
ушалмаган орзусини орт!²⁷

Бу фарзанднинг қалбидаги аждодларига нисбатан эътибор, эътиқод, ворислик туйғусининг, руҳиятининг меросийлигидан далолат беради. Қон ва руҳиятдаги меросийлик унинг дарз еган ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаётдаги муаммолар ечимини излашда фаолият кўрсатишига "мадор" — мададкор бўлмоқда. Аждодлардан ўтган меросий руҳ қудрати уни келажакни покланган бутундан бошлаш учун курашга даъват этаяпти. Хуллас, У.Азим шеърда лирик қаҳрамон — замон дардларини даволашга интилган инсон сифатида тарихдан мадад олиб, келажакни ҳам ундан баҳраманд этишга, аждодлар ва аждодлар қонидаги руҳий ворисликни сақлаб қолишга

²⁷ Ўша жойда.

интилаётган замондошимиз. Унинг руҳиятида кезаётган безовталиқ туйғуси барчага ошно туйғу.

У. Азимнинг "Самарқанд бўйлаб тунги сайр" аса-ридаги лирик қаҳрамон ўйлари ва фикрлари Шавкат Раҳмоннинг тарих ва замон муносабатлари ҳақидаги "Бизни ўйлаганми" мисраси билан бошланувчи шеърда давом этгандай туюлади. III. Раҳмон лирик қаҳрамонининг ҳам Усмон Азим қаҳрамонидек, асосий эътибори ворислик масаласи билан банд. Аммо III. Раҳмон лирик қаҳрамони тарих ҳақидаги фикрларини замондош олдига маънавий имтиҳон сўровлари тарзида қўяди. Унинг жавоблари, албатта, ўша сўроқларнинг ичидан мантиқан англашилиб туради:

Бизни ўйлаганми
аждодларимиз,
кошпикор минорлар бўлганда бунёд?
Кўркем обидалар олис авлодга
Буюрсин деганми бирор улуг зот?...²⁸

Саволлар ичидаги жавобларни инкор қилиш мумкин эмас. Чунки уларнинг ҳақиқатлигига зоҳирий ва ботиний хулосалар мантиғидан бошқа, яъни "Бизчи?" деган савол туғилади. Дарвоқе, бизни ўйлаган аждодлар маънавий мероси, хазинаси ҳақида ўйла-япмизми? Ёки аждодларимиз бизни ўйлаганидек, биз ҳам келажакни ўйлаяпмизми? Лирик қаҳрамон сўзлари мантиғидан келиб чиқувчи бу саволлар замондошларини ўйлашга мажбур қилади. Хулоса шуки, жавоблар аниқ ва у фақат инкордан иборат. Энди лирик қаҳрамоннинг замон манзаралари ҳақидаги хулосасига келсак, у ижобийликдан маҳрум. Чунки давр ўтмишга ҳурмат, келажакка меҳр туйғусидан бегона, маънавий қашшоқлик уммони-га ғарқ. Унинг тили фақат ёлғонни сўзлашга мос-

²⁸ Раҳмон III. Очiq кунлар. Тошкент, 1984. 22-бет.

лашган. Мана шу ҳақиқат лирик қаҳрамонни руҳий изтироб гирдобига тортади ва ҳақиқий ҳолатини, кайфиятини ифода этишга мажбур қилади:

Кузатдим Самарқанд обидаларин,
тортинмай ёлгонни сўйлади тилим.
Аммо босиб келди кўзларимгача
ҳамиша ростликни

сўйлаган дилим.²⁹

Ш. Раҳмон лирик қаҳрамони дил ҳукмига бўйсунмай, ёлгонни сўйлаб келган тил туфайли давр бошига ёғилган фожиаларни дадил айтмоқда. Ёлгон сўзлашга ортиқ бардоши қолмаган лирик қаҳрамоннинг ҳақиқатни сўзлаши ўзи учун ниҳоятда қиммат туришини жуда яхши билади. Аммо вужудини куйдираётган руҳ уни жасоратга чорлайди:

Шунда мен сўйладим дилимдагини
Саноқсиз кўзларнинг қаҳри остида,
Тоқи Заргаронда ичамиз ароқ,
ботинка мойлаймиз
Моҳи Хоссада³⁰

деган лирик қаҳрамоннинг "саноқсиз кўзларнинг қаҳри"дан қўрқмай замон қиёфасини фош этиши, унинг келажакни маънавий ўпирилиш комига тушишдан асраш йўлидаги фидойилиги белгисидир.

Курашчанлик — лирик қаҳрамоннинг бош фазилати. Бу фазилат унга тарих ва замон ҳақидаги ҳаққоний фикрларини очиқ-ойдин айтишга йўл очади. Шу маънода Ш. Раҳмоннинг "Сулаймон тоғида ўйлаганларим..." шеърига мурожаат қилсак, унинг лирик қаҳрамони қалбидаги туйғулар пўртанаси, руҳиятидаги исёнлар олови ниҳоятда кучли эканлиги кўринади. Уни бу аҳволга туширган замоннинг та-

рихга нисбатан сиёсати бўлганлиги сезилади. Албатта, замон сиёсатини инсонсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бинорбарин, ҳар бир шахсдаги маънавий бузилиш ёки етуклик у яшаётган жамиятнинг инқирози ёхуд равнақини белгилашда муҳим роль ўйнайди.

Мана шу ҳақиқат лирик қаҳрамонни тарих ва замон моҳиятини, битта халқнинг юксалиш ёки инқирозга юз тутиши омилларини кўрсатишга, замондошларини огоҳликка даъват этишга ундади.

Ўйладим
юксакка чиққан чоғимда
ўз зотин, ўз отин унутганларни,
қадимий булоқлар кўзини кўмиб,
азим дарёларни қуритганларни.³¹

Бу лирик қаҳрамон руҳиятини азоблаётган бешафқат ҳақиқатнинг бир кўриниши. Ушбу ҳақиқат уни аёвсиз қийнайди. Шеърнинг дунёга келишига туртки бўлган воқеа — Барокўх тоғида Бобурмирзо қурдирган, 460 йилдан буён мустаҳкам турган хужранинг манқуртларча бузиб ташланишидир. Бу эса лирик қаҳрамон мансуб авлоднинг ўз тарихига, бобо-момолари руҳига бўлган муносабатини белгилашга қодир ҳодиса. Зеро, тарихий обидаларни бузиб ташлаш, анъанавий урф-одатларни рад қилиш ҳаракати бу даврда авж нуктага кўтарилган эди. Оқибатда, халқ тарихдан юз ўтиришга мажбур этилди. Буни ўз вақтида англаган лирик қаҳрамон замондошларига қалбини очиб, мурожаат этди: "Уларни ўз-лигига қайтишга чорлади. Номусдан эгилган бошининг баланд кўтарилишидан умидвор бўлолмаган лирик қаҳрамон:

қарашга ор қилдим
Элнинг кўзига.
Эй, мирзо,

²⁹ Ўша жойда.

³⁰ Ўша жойда.

³¹ Ўша асар. 46-бет.

Эгикдир мирзолар боши -
кўтариб бўлмайди,
оёқ тагида
бўлса-да баҳайбат тоғларнинг тоши.³²

дейди. Демак, у замон, сиёсат олдида ожизлигини тан оляпти. Чунки замон мирзоларни — халқнинг зиёли фарзандларини бош эгиб яшашга мажбур этяпти. Тарихда эса мирзоларнинг қадри баланд, боши кўкка етгудек улуғвор бўлган. Шундай эътиборли фарзандларнинг бугун бош эгиб турганлиги, маънавий поклик ва руҳий юксакликнинг бош эгишга мажбур этилганлигига рамздир. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамон халқнинг баланд чўққида эмас, балки маънавий, руҳий юксакликда бошини баланд тутиб яшашни учун курашдан қайтмайди. Аммо бундай юксакликлар маънавий парокандаликка учраб бораётган замонда эмас, балки маънавий поклик, жипслик маълум бир нуфузга эга бўлган ўтмишда устиворлик касб этганлигига урғу беради. Шу боисдан унинг руҳияти ўтмиш бағрига талпинади. Ундан қувват олиб, замондоши руҳини уйғотишга интилади. Бу интилиш лирик қаҳрамон қалбини қиймалаётган ҳодисаларга муносабатини пардаламасдан акс эттиришда кўринади. "Агар мен бақирсам — ёрилар осмон, ҳар дамим оламнинг дардин тўзитар" мисралари лирик қаҳрамон руҳий оламидаги исёнкор тўлқинлар аксидир. Бошқа бир тоифа шоирлар замонга мадҳу санолар ўқиётган бир пайтда Ш. Раҳмон лирик қаҳрамонининг қалб фарёди жуда ғайритабиий ҳолдай туюлади. Чунки шоир лирик қаҳрамони ҳаётни, инсон қалбини теран англайдиган, ҳақиқатнинг рангларини ниҳоятда сезгирлик билан ажратадиган замондошимиз вакили. Шунинг учун зукко ўқувчи, албатта, унинг лирик қаҳрамони қалб оҳангларига

қулоқ тутади, руҳиятини англашга интилади. Буларнинг барчаси шеърда руҳий дунёнинг теран таҳлили натижасида рўёбга чиққан фазилатлардир.

Шеърят тарих воситасида давр муаммолари ечимини ахтарганда кўпинча мозий воқеалари, ўтмиш маънавий мероси, миллий анъаналарга ёки тарихий шахсларнинг миллат ҳаётида қолдирган изларига мурожаат этди ва булардан муҳим хулосалар чиқаришга интилди. Шу маънода Ш. Раҳмоннинг Маҳмуд Торобий ҳақидаги шеърини бунга мисол қилиб келтириш мумкин. Шоир унда якка шахс фаолиятининг умум фаолиятига, дунёқараши, туйғу ва тафаккур оламига ўтказадиган таъсирини бадий ифодалашга интилади. Ҳар бир шахс тарихда ўзининг ёрқин изларини қолдирмоғи учун, аввало, у халқига, Ватанига содиқ бўлмоғи даркор. Бунинг учун унда маънавий етуклик ва руҳий поклик фазилатлари камол топиб улгурган бўлиши шарт. Маҳмуд Торобий ўзбек халқининг ана шундай фарзанди. Унинг мўғуллар истибдодига қарши бош кўтариб, жабрдийда халқни орқасидан эргаштира олганлиги юксак инсоний фазилатлар соҳиби бўлганлигини кўрсатади. Торобий шеърининг лирик қаҳрамони сифатида тарих бағрида туриб, халқнинг садоқатли фарзандлари тимсолига кўтарилиб, дил дардини изҳор қилади. Агар тарих ва замон диалектикаси масаласи нуқтаи назаридан қараганда, Торобий — замондошимиз. Шунинг учун шеър тарихий мавзуда битилган бўлса-да, уни замонавий асар дейишга ҳаққимиз. Дарвоқе, Ш. Раҳмоннинг тарихий мавзудаги шеърларидаги замонавийликнинг теранлигини таҳлил этар экан, И. Ҳаққулов: "Бунинг сабабларидан бирини унинг тарихга тўғри ва ақлли нигоҳ ташлай олиш, қалби замоннинг илғор тушунчаларига чанқоқлик салоҳияти билан изоҳлаш мумкин"³³, — деб ёзади.

³² Ўша асар. 47-бет.

³³ Ҳаққулов И. Бадий сўз шукуҳи. 212-бет.

Хоинлар инсоният пайдо бўлибдики, манфур манфаатлар хизматида ҳамиша мавжуд. Хоинлик туйғули инсоният бутун тарихи давомида сонсиз фожиаларга дучор бўлиб келди. Бу фожиаларни ҳар бир даврнинг ўз фидойилари вақтида англаб, уларга қарши курашиб ҳам боришди. Бу ҳақиқатни замонамиз мисолида ҳам кузатишимиз мумкин. Шу боис Торобий сиймосида Ш. Раҳмон, аввало, фидойи замондошлар сиймосини умумлаштиришга интилади. Қолаверса, унда шоирнинг сиймоси ҳам ўта курашчан бир қиёфада М. Торобий сиймосига ботиний уйғунлик касб этган. Шеърда лирик қаҳрамон қалбининг изтироблари, руҳиятининг фарёд оловига чулганган манзаралари шу қадар теран очилганки, ўқувчи ҳар доим М.Торобийнинг аламли нидоларини тинглаётгандай бўлади. Чунки унинг фикрлари, туйғулари инсон қалбига ниҳоятда ошшо туйғулар. Зеро, хоинлар фитнаси замонани шундай боши берк кўчага бошлаётганини ўқувчи яхши билади. Халқ, Ватан қисматиға куйиб, тақдирига қайғурган лирик қаҳрамон, ҳатто, душмани — хоинни ҳам ўзига яқин олиб, ўзлигини танишга, она заминининг тозаллиги ва мустақиллиги учун курашга даъват этади:

жоним — жигаримсан,
Сен-да одамсан,
лоақал кўзингда бир ёш кўрсайдим.
Лоақал қовушиб қолган қўлингда
сўнгтиси бўлса-да,
бир тош кўрсайдим.
Битта тош кўрсайдим,
фақат битта тош —
зулмлар бошини синдирадиган,
гўзал дунёларни топтаганларнинг
фосиқ кўзларини тиндирадиган.³⁴

³⁴ Раҳмон Ш. Очиқ кунлар. 58-бет.

Руҳан уйғоқ инсоннинг руҳан ўлик вужудга бундай мурожаати ўқувчи қалбини ларзага солади. Зеро, хоин агар руҳан тирик бўлганда бу йўлга кирмаган, Ватанини, халқини ҳеч қачон ҳар қандай манфаат учун сотмаган бўларди. Лирик қаҳрамоннинг унга "жоним-жигаримсан" деган мурожаатлари, қўлида тош кўриш ҳақидаги истаклари — булар мушоҳадага даъват этадиган туйғулардир. Унинг Ватани, халқини — "гўзал дунёларни топтаганлар"дан қасос олишга ундашларининг ижтимоий илдизлари жуда теран ва мустаҳкам. Аммо хоин — манфаат, мақтовнинг қули:

Сени алқадилар
кифтингга қоқиб,
мақтовлар ёғилди оққуш паридай.
Мен эса йиғладим эна-еримнинг
топталган қоронғу оғушларида.
Эна-ей,
Эна-ер,
қонимни ичгил,
тезроқ адо бўлсин жисмимда хўрлик.³⁵

Бу шоирнинг шунчаки ҳаёлий ёки ҳавойи гаплари эмас. Улар ҳар бир фидойи фарзанднинг қалбига яқин фикрлар. Гўё Торобий дилини куйдирган бу оҳлар аслида ҳар бир замондош қалбига фарёд бўлиб кирувчи ҳақиқатлар. Булар эса қаҳрамоннинг мавжуд, сиёсатга муҳолифлигидан далолат беради. Чунки мамлакатда ҳукмрон бўлган коммунистик сиёсат фақат халқлар дўстлиги, миллат равнақи ва улар она тупроғининг дахлсизлиги ҳақида баландпарвоз гаплар айтиб келди. Амалда эса унинг исботи кўринавермади. Сиёсатга ишончи қолмаган, миллий ҳақ-ҳуқуқини таниган ҳар бир халқнинг илғор фарзандлари вужуди исёнга тўлди. Ушбу шеър лирик қаҳрамони Торобий ўзида ана шундай исённи му-

³⁵ Ўша асар. 59-бет.

жассамлаштирган инсон сиймоси. Кўрқув, манфатпарастлик, шухратпарастлик унга ёт. У "Эна-ер" хоини эмас, балки вужудини ёқаётган исёнини зўрга босиб яшаётган, зулмга қарши очик жангга чиқа билмаётганидан афсусланаётган, фақат халқнинг кўзи очилишидан умидвор, киндик қони тўкилган тупроғидан, аждоглари ҳаёт йўлидаги нурлардан мадад кутиб, дард чекаётган инсон. Унинг туйғу ва тафаккур оламини, руҳий дунёсини ёритаётган маънавий чироғ — аждоглarning ўзликни англаб туриб, уни ҳимоя этиш йўлидаги курашларидир. Булардан кўринадики, шеър курашчан, ҳақиқатга ташна инсон руҳий дунёсининг рангин манзараси сифатида қимматлидир. Унда маҳзун, ғамгин руҳнинг суврати тўла шаклланган. Аммо у руҳ фақат исёнга ғарқ. Уни исён дарёсидан тапқарида тасаввур қилиш мумкин эмас. Чунки у дарё бошланган замин адолат, ҳақиқатга завол етган маконда эди.

Агар Ш. Раҳмоннинг юқорида таҳлил этилган шеърлари ҳақидаги фикрларни хулосалайдиган бўлсак, унда асосий эътибор кўпроқ эътиқод масаласига қаратилган, дейиш лозим. Зеро, эътиқодсиз киши ҳар қандай пасткашлик ва ёвузликка қодир. Агар киши эътиқодли бўлса, аждоглар меросига, тарихнинг ўзига берган моддий ва маънавий бойликларига, миллат, Ватан, тил сингари муқаддас ҳилқатларга бениҳоя буюк эҳтиром, меҳр, ҳурмат билан муносабатда бўлади. Агар унинг акси бўлганда ўн беш-ийгирма аср умр кўрган обидалар, маънавий хазина — китоблар ва бошқа бойликлар ҳақида биз ҳеч нарса эшитмаган, кўрмаган, билмаган бўлардик. Демак, аждоглardan бизгача етиб келган барча нарсалар инсон эътиқодининг ҳимоясида бўлган. Инсон эътиқодидан, руҳий бойлигидан айрилган замонда худди биз яқин ўтмишимизда амалга оширган ишлар вожиб бўлади. Ана шу пайтдаёқ, инсоний

эътиқод тушунчасидан кечмаган шеъриятнинг огоҳликка чорловчи бонги туфайли, уйғоқ виждон ва руҳиятларнинг исёни туфайли тарихга қилинаётган хиёнатлар бироз тўхтаган эди. Ш. Раҳмон лирик қаҳрамони ана шундай эътиқодли, диёнатли, руҳли инсонлар сиймосидир.

Тарих Хуршид Даврон шеъриятида ҳам ўзига хос бир тарзда намоён бўлади. У ҳам кўпинча қаламкаш дўстлари сингари тарихий жойлар, шахслар қисматини, кураш йўлларини замонга ибрат сифатида таништиришга ҳаракат қилади. Ана шу жараёнда лирик қаҳрамон руҳий олами теранлик билан очилади ва унга даврнинг ўтказган таъсири аниқ намоён бўлади. Х. Даврон Чор ҳукумати босқинига бағишланган бир қатор шеърлар ёзган. Бу шеърлар халқимиз тарихининг сохталаштирилган саҳифаларининг ҳақиқатларини билишда муҳим аҳамият касб этади. Х. Даврон ҳақиқатнинг юзини, халқнинг кўзини очишга интилиб, Намоз қисматини замондошига ибрат қилиб кўрсатади. Агар тарих саҳифалари варақланганда уларда халқи, Ватани учун жонини бахш этган кўплаб фидойилар ўтганлигининг гувоҳи бўламиз. Зеро, улар ҳукмрон сиёсатга ва унинг раҳбарларига қарши беҳуда бош кўтармаганлар. Намоз Чор Россияси мустамлака сиёсатининг кишанларини парчалаш, халқ, Ватан тупроғини озод кўриш истаги билан қўзғалган ва она халқи манфаатини ҳимоя қилиш мақсади билан курашга отлайган. Бу тарихий ҳақиқатларни такрорлаб ўтиришдан мақсад шуки, шоир биринчидан, Намоз қаҳрамонлигини шеърга айлантириб, тарихга эҳтироми ва эътиқодининг юксаклигини намоёиш этган. Иккинчидан, Хуршид Давроннинг асосий мақсади замон, давр ҳақидаги ўз фикри, мушоҳадаларини билдириш, маънавий танглик заминини кўрсатиш ва замондошлари қалбига таъсир ўтказиш. Х. Даврон Намоз қис-

матини замондошига ибрат қилиб кўрсатар экан, уни фақат яхшиликлар сари бошлашга интилади. Бундай шеърларни таҳлил этиш ўз-ўзидан сиёсатга муносабат билдиришни тақозо этаверади. Чунки шўролар мамлакатада 70 йилдан ошқроқ ҳукмронлик қилган сиёсатнинг ваъда ва кўрсатмаларига қараганда унинг кўп миллатли халқи аллақачон коммунизм қуриши, ҳамма тенг ҳуқуқли, ҳар кимнинг ери, бойликлари бедахл ва ўзиники бўлиши керак эди. Бу гоё барча миллатларни ўзига ишонтирди. Ҳеч кимда унинг сароб бўлиб чиқишига шубҳа туғулмади. Аммо 80-йилларга келиб, ана шу ишонч туйғуси кўпчиликни тарк этди. Уларда яшаётган жамиятининг келажаги ҳақида аниқ тасаввур қолмади. Бу ҳақиқатни ҳар бир халқнинг зиёли фарзандлари олдиндан илғаган, тушуниб етишган. Шунинг учун ҳам кўпчилик шоир ва адиблар ҳаёлан тарихга қайтиб, замонни кузатдилар, келажак ҳақида қайғурдилар. Уни инқироздан сақлашнинг маънавий чораларини изладилар. Х.Давроннинг "Намоз йўли", "Намоз ҳақида қўшиқ", "Ботир Намоз ўлими", "Намознинг қиличи ҳақида эртак" шеърларида интиқом, қасос маслаги ҳукмрон: "Намоз йўли"да ўқиймиз:

Намоз кетар...
Йўллар устида
Муқаннаю Широқ излари.
Қаршисида титраб осуда,
Тўмариснинг порлар кўзлари.
Намоз кетар...
Қасос туғилар,
Тобланади ханжар каби тан.
— Қайтма, ўғлим, сен мени қутқар!
Шивирлайди ғамдийда Ватан.³⁶

³⁶ Даврон Х. Болаликнинг овози. Тошкент, 1989. 111-бет.

Ҳар бир халқ, миллатнинг анъаналари ўлмасдир. Шу жумладан, унинг кураш анъаналари ҳам. Қачонки, миллатнинг тили, Ватанига тажовуз бўлар экан, унинг қонида кураш руҳи бош кўтариши, табиий. Демак, Намоз руҳида ажодлари руҳининг уйғониши, қонидаги интиқом туйғусининг жунбушга келганлиги ҳам анъаналарнинг ўлмаслигини англайди. Шоир бу билан нима демоқчи? Айтмоқчики, агар замондошлари руҳи, виждони уйғоқ бўлса, тил, Ватан, миллат равнақи учун курашсин.

"Намознинг қиличи ҳақида эртак" шеъри ана шу Ватан, миллат, тил масаласи ҳимоясини ўзида мантиқан мужассам этганлиги билан қимматли. Намознинг қиличи — бу юқорида айтилган учта муқаддас ҳилқат ҳимояси учун ажоддан авлодга ўтиши шарт бўлган меросий эътиқод, интиқом туйғуси рамзидир. Намоз хоинлар томонидан ўлдирилди. Аммо у кўзлаган мақсадини тўла амалга оширолмади. Унинг сўнаётган кўзларида авлодлардан умид учқуни муҳрланиб қолади. Шоир бу туйғуни қалбида, руҳида уйғота олмаётган замондошидан ноумид ҳолда:

Ҳеч ким уни изламас,
Ҳеч ким уни кўрмайди.
Ва қилич ўч ҳақида
Кечалари куйлайди.
У фақат қўрқар уни
Олмаса бас қутлуг дам
Юрагида қасоси
Бўлмаган бирор одам.³⁷

дейди. Бу қилич ҳақида ёниб сўйлаётган лирик қаҳрамоннинг гаплари — унинг қалбини оловга, руҳиятини ларзага солган даврнинг дардлари. Савол туғилади: кимдан қасос олиш, кимга қарши курашиш

³⁷ Ўша асар. 116-бет.

керак? Жавоб эса шундай: миллати ва мансабидан қатъи назар Ватан, миллат тушунчасини англамаган, уларни севмаган, ҳимоя қилмаганларга қарши курашмоқ, қилган хиёнатлари учун улардан қасос олмоқ керак. Халқ, Ватан, тил камситилган жойда ҳеч қачон тараққиёт ҳам, дўстлик ва биродарлик ҳам бўлмаган. Шеър дунёга келган даврда худди ана шу касалликнинг илдизи чуқурлаша бошлаган эди. Намозлар ва уларнинг қиличлари айни пайтда ўша илдизни қирқиш учун зарур бўлиб қолди. Намоз қисмати ва кураш йўллари бағишланган бу шеърлар қасос шеърлари. Уларда лирик қаҳрамон замондошини хушёрлик ва фидойиликка чорлабгина қолмайди, балки ўз руҳиятидаги, дилидаги исён оловини ҳам жасорат билан ошкор этади. Ўзига ҳамдари ва ҳамфикрлар излайди.

Тарих бағрида замонни вояга етказиш, шу заминда келажак тарбиясини бошлаш Х. Даврон лирик қаҳрамонининг бош мақсадларидан бири. Бу унинг "Афросиёб сўзи" шеърида жуда ёрқин бир тарзда кўзга ташланади. Тарих — бобою момоларнинг руҳини, кураш ва орзу-интилишларини бағрига олган улкан бир ҳилқат. Бугунги авлод нимаики мақсад қилган бўлса, албатта, ўз тарихига таяниб қилмоғи лозим. Агар ҳар қандай жисмнинг таянч нуқтаси бўлмаса, у ўз мувозанатини йўқотади. Тарихига таянмаган замон ҳам шундай. Йилнинг фасллари бўлганидек, инсон умрининг ҳам фасллари бўлади. Агар бу кенг маънода олинадиган бўлса, инсоният тарихи ҳам фаслларсиз бунёд бўлмаган. Тарих фаслларининг ҳар бири авлодлар учун улкан ҳаётӣ тажриба мактаби.

Шеърда тарих замонага мурожаат қилар экан, ёзидаги даврон чангларида, кузидаги ёмғирга айланган инсон дарди, ғамидан, қишида қалбларни музлатган нафрат, номус, қасос бўронидан, баҳоридаги тоза ва бокира майсага айланган аждодларнинг

мангулик меҳри, умиди ва жасоратидан сабоқ беради.

Кел, бўтам, ағана, кўксимда силкинган
Майсазор устига, ахир, сен менинг
Саратоним, кузим, қишим, баҳоримсан.³⁸

Демак, бола ота-онасиз, унинг тарбиясини олмай чин маънодаги инсон бўлиб вояга етолмайди. Тарихини танимаган, ундан ажралган давр ҳам худди шундай. У инсон орзулари, кураш ва интилишлари тўла маънода рўёбга чиқадиган замонага айлана билмайди. У йўлидан адашиши, уни асрлар қонида яшаган номус, қасос, жасорат тарк этиши мумкин. Шеър лирик қаҳрамони эса буни истамайди. Уни замонасининг ана шу туйғуларни беқадр қилаётганлиги қийнайди. Тарихда инсоният ҳаётининг ҳайкалига айланган муқаддас мерос — Афросиёб сўзлари билан замондошига мурожаат этади. У ўз руҳида бедор яшаётган аждодлар руҳининг қудратидан уларга ҳам улашгиси келади. Чунки даврнинг маънавий ташналик палласига кирганлиги ва унинг чорасини тополмай аросатда қолиб кетаётганлигини лирик қаҳрамон жуда яхши англаб етган.

Кетаман "Девон-ул-луғатит турк"ка
Ҳасратим, қувончим олиб кетаман.
Мозийни бугунга, заминни кўкка,
Қалбимни "Девон-ул-луғатит турк"ка
Улай деб кетаман, бир кун етаман.³⁹

Бу ерда лирик қаҳрамоннинг аввалги шеърларидаги тарихни замонага яқинлаштириш, яъни "Мозийни бугунга", улаш мақсадидан қайтмаганлиги кўриниб турибди. Дарвоқе, "Девон-ул-луғатит турк оҳанглари" шеъри Х. Давроннинг тарихга — мадани-

³⁸ Ўша асар. 136-бет.

³⁹ Ўша асар. 195-бет.

ятимиз, тилимиз тарихига бўлган этиқодининг ниҳоятда юксаклиги белгисидир. Шоирнинг ҳасрати ҳам, қувончи ҳам — халқ. Халқ эса бугун ўтмишидан бениҳоя узоқ масофаларга олиб кетилган. Оралиқ масофа узоқлашган сари улар ўртасидаги жарлик кенгайиб, чуқурлашиб бормоқда. Шоир руҳиятига изтироб олиб кирган бу ҳақиқат уни беихтиёр тарих бағрига чорлайверади. У эса интилаверади, қарор эса қатъий: барибир "бир кун етман". Лирик қаҳрамон бу сўзларни шу қадар ишонч билан айтадики, ўқувчи беихтиёр унинг фикрлари доирасига тушиб қолади. Сабаби ўқувчи ҳам лирик қаҳрамон билан қондош, жондош, руҳдош. Руҳий яқинлик бор жойда бир-бировни тушуниш осон, мақсадлар уйғунлашуви, табиий.

Илдизи бақувват дарахт узоқ яшайди. Тарихидан ажралмаган халқ ҳам шундай. Ўз ўтмишидан юз ўтириб, ўзганинг бугунидан умидворлик бемаъниликдир. Бундай бемаънилик эса замонанинг қиёфасини белгилаш даражасига етиб борган пайтда унга чиқолмаган, чора кўришга ожизлик ҳиссини туйган лирик қаҳрамон ўзининг орзу-умидларига тарих бағридан макон излайди. Халқини ҳалокатдан асрашнинг йўллари аждодлар маънавий мероси хазинасидан ахтаради. Турк тилининг бутун бойлиги ва гўзаллигини "Девон-ул-луғатит турк" асарида сақлаб қолишга муяссар бўлган Маҳмуд Кошғарий руҳига сиғинади.

У айтмас: -Шайтон, -деб, у айтар: -Баёт.

У айтмас: -Ўлим, деб, у айтар: -Ҳаёт

У айтмас: -Кечам, -деб, у айтар: -Эртам.

У айтмас: -Бугуним. Айтар: -Будуним.

— Хайр! -демас, -Салом, -дер, -салом, набирам!⁴⁰

Булар юракни орзиқтирувчи тансиқ ҳақиқатлар-ку?! Қалбининг кўзлари даврон чангларидан тозаланаётган ўқувчи лирик қаҳрамон туйғулари ифодасидан тўлқинланиб, ўз аждодларига соғинч билан талпиниши, сўзсиз. Чунки унинг мудроқ руҳини уйғотувчи лирик қаҳрамон фикрлари ниҳоятда тегаран ва таъсирли. Яшашга, курашга чорловчи бу сўзлар тарих нурлари ёрдамида бугунги маънавият чироқларини тамоман сўнишидан асровчи қудрат. Хўп, руҳи, виждони уйғоқ ўқувчи, лирик қаҳрамон билан ҳамфикр, унга ҳамдамлик қила олади. Аммо замона руҳи-чи? Яхлит ҳолда олганда, лирик қаҳрамон руҳининг исёнлари, замонанинг руҳини бутунлигича ўз оқимиға торта оладими? Бу жуда қийин масала. Лирик қаҳрамон ана шу мураккабликка жуда яхши тушунади ва фикр-қарашлари, курашлари йўлида пайдо бўлаётган тоғдай тўсиқларни енгишга ўзидан куч излайди:

"Девон-ул-луғатит турк"да очун ёруғдир.

Йўл ҳўб узундир, юлдузлар йироқ.

Етмоқлик гумондир, кетмаклик-зарур.

Юраклар-долғали, орзулар-тирик.⁴¹

Бу мисраларнинг ҳар бири фикрий теранлиги жиҳатидан битта мустақил асарнинг гўявий юкини ўзида мужассам этган дейилса, муболаға бўлмайди.

"Девон-ул-луғатит турк" — бу тарих тимсоли. Унинг ёруғ кунлари, тунларини ёритган юлдузларининг шуъласи замонани ҳам ёритишга қудрати ёғмоғи рост. Замоннинг улардан узоқлаштирилганлиги эса улкан фожа. Ўтмиш бағрида нурланиб турган "ёруғ очун"га замондошнинг етмоқлиги лирик қаҳрамон қалбига гумон уруғларини ташлайди. Сабаби, биринчидан, замондоши маънавияти ўз ўт-

⁴⁰ Ўша асар. 116-бет.

⁴¹ Ўша жойда.

мишининг нурлари билан эмас, балки бошқа ёруғликлар таъсирида шаклланганлиги бўлса, иккинчидан, мақсади шубҳали кучларнинг анча барқарорлиги эди. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамонни "нима қилмоқ керак?" деган савол ниҳоятда қийнайди. Руҳий тушкунлик инсонни ҳалокатга тезроқ етказувчи омиллардан бири. Лирик қаҳрамон эса курашиш, ҳақиқатни тиклаш учун дунёга келган. Эзгу ниятга хиёнат қилиш ҳам уни маънан нобуд этиши мумкин. Шунинг учун у бутун борлиги билан "тарихни замонага, заминни кўкка улаш", келажакка қўл бериш учун курашга шай. Юқоридаги шеърда маънавий мероснинг замона руҳиятини ўзгартиришдаги, янада аниқроғи, шакллантиришдаги аҳамиятига урғу берилган бўлса, "Маҳмуд Кошғарий" шеърида шахснинг маънавий камолоти, унинг инсониятга, жамиятга бериши мумкин бўлган руҳий бойликлари масаласи ёритилади:

Чол билар, сўзлар — бу, халқнинг юраги,
Халқ ўлмас — сўзини ўлдиролмасанг...
Хира кўзин узмай ошпоқ вароқдан,
Битаркан энг оддий улғу сўзларни,
У сўзларни эмас, забун бўлмоқдан
Аслида қутқариб қолди бизларни...⁴²

"Маҳмуд Кошғарий" шеърининг лирик қаҳрамони ўзини фақат замон олдида бурчдор деб эмас, балки тарих олдида ҳам қарздор деб билади. Зеро, замонни қутқармоқ учун фидойилар қадди дол, беъмдор тарихга қувват бўлолмаса, кейин қеладиган ҳеч авлод ўтмишни она тарих сифатида эъзозлай олмайди. Аммо лирик қаҳрамон яшаётган даврнинг ўзи руҳидан, виждонидан айрилган бўлса-чи?! Йўқ, давр яхлитлигича руҳсиз, виждонсиз бўлолмайди. Ҳамма давр-

ларда бўлганидек, боболар руҳи руҳида яшовчи фарзандлар туғилиб туради. Улар жерак бўлса, тарихга сиғинади, уни идеаллаштиришгача бориб етади. Чунки бошқа иложи йўқ. Қандай қилиб бўлса-да, замондош қалбида тарихга меҳр, унга талпинмоқ туйғусини уйғотиш зарур. Бу жиҳатдан Х.Давроннинг "Ўрхун-Энасой тошлари" шеъридаги:

Энди бу тошларга ўйиқ саволлар
Бизни ўртаётир — совир дил қони:
"Элим будун эрди.
Элим энди қани?
Ботирли будун эрди,
Ботирлари қани?..."⁴³

мисраларининг давр олдида турган ниҳоятда долзарб сўроқлар эканлигини тан олмай бўлмайди. Дарҳақиқат, эл-элат, унинг фидойилари, ботирлари қани, ахир? Улар бор, аммо уларнинг миллий туйғулари, гурури сўниш даражасига етган аҳволда. Булар ҳақида ўйлаш гурури баланд, руҳияти уйғоқ ҳар бир кишининг дилига алам, ўкинч зилзиласини солади. Изтиробли қалбига ҳамдард излайди, уларни топишга ва сафини кенгайтиришга интилади. Руҳан чарчаган вақтда элига, юртига афсонавий қаҳрамонлар — Алпомишлар руҳидан мадад тилайди. Бир пайтлари руҳларга қанот, орзули дилларга қувват бўлган Алпомишни диллардан, руҳлардан бадарға қилишга уринган замонга лаънат айтади. Ахир алпомишларидан айрилган ҳар қандай элни, миллатни, ҳалокат ютмоғи аниқ. Миллатни ҳалок этиш учун қуролнинг ҳожати йўқ, уни тилидан, руҳияти озиқланадиган миллий, маънавий булоқларидан ажратилса, шунинг ўзи етарли. Ана шу мақсадда балки юртимиз алпомишлари қатогон қилиниб, мангу уйқуга маҳкум этилгандир. Вақт келганда эса улар руҳини уйғот-

⁴² Даврон Х. Қақнус. Тошкент, 1987. 63—64-бетлар.

⁴³ Ўша асар. 150-бет.

моқ ниҳоятда зарур. Бу Х. Давроннинг "Алпомишнинг қайтиши" шеърининг бош ғояси. Шоир ёзади:

Бепоеъ далада бир ботир ухлар,
Сочлари чатишиб кетган гиёҳга.
Қай садо ботирни яна қайтарар
Бу кўҳна, бу соқов, бу кар дунёга?⁴⁴

Сочлари она тупроғига, унинг гиёҳларига чатишиб кетган ботир ким? У бизнинг бугунимизга она бўлган тарихимиз бағрини абадий макон этган фидойи қаҳрамонлари — фарзандлари руҳи. Онани унутиш мумкин бўлмаганидек, тарихни — ўтмишни унутиш кечирилмас гуноҳ, тузатилмас хато. Аммо бу гуноҳкорлик бизга қайдан бўлса-да, ёпишиб олди. Шу боисдан лирик қаҳрамон "соқов, кар дунё"га забонли бўлиш, аجدодларининг нидосини эшитишдек бахтни излайди. Бу Алпомиш сиймосида умумлаштирилган руҳий бедорлик ва эътиқод туйғуси. Зеро, тарихни замонга яқинлаштириш учун, аввало, замондошлар қалбида, вужудида ухлаб етган "Алпомиш"ни — руҳ ва эътиқод туйғусини уйғота билиш керак. Бундай кучни замондан топиш мумкинми? Мана шу савол лирик қаҳрамонни азоблайди. Аммо у "ҳа" ёки "йўқ" дея олмайди. Бу жавобларнинг ҳар иккаласини ҳам замини бўшдек туюлади унга. Лекин ўзининг руҳиятини ёритиб турган бир тола нурга интиқлик билан талпиниб турганлиги сезилади. Талпиниш туйғуси ўқувчи вужудини ҳам забт этади. Бу келажакдан умид туйғуси эди:

Хира кўзларини узмай уфқдан
Донишманд чолгина йўлга термилар
Ва айлар башорат: "Уни уйқудан
Уйғота олади фақат болалар".⁴⁵

⁴⁴ Ўша асар. 152-бет.

⁴⁵ Ўша жойда.

Кўзлари хиралашган чол — тарих тимсоли. У ҳар куни бугундан — беоқибат фарзандидан нажот кутавериб, толиққан. Чунки бугундан умидворлик туйғуси фақат тарихни эмас, балки замоннинг ўзини ҳам тарк этаётир. Шунинг учун ҳамма умид келажакдан. Аммо келажак бугундан бошланади. Аввало, бугуннинг Алпомиш сиймосидаги соғлом кучларини уйғотиш эсдан чиқмаслиги даркор.

"Алпомишнинг қайтиши" ҳақида фикр юритган И. Ҳаққулов: "Одатда бундай... образларда халқнинг жасорат, кураш, мукамаллик ҳақидаги тушунчалари, ўзликни англаш, унга доимий интилиш фалсафаси илгари сурилади"⁴⁶, — деб ёзган эди. Дарҳақиқат, ўзлигини англаган инсонгина тарихини ҳурмат қилади, замона соғломлиги учун курашади, келажакнинг эса ўтмиш қусурларидан халос бир тарзда бунёд бўлишини орзу қилади.

Хуллас, Х. Давроннинг тарихий мавзудаги шеърларида замон бор бўйича ўз аксини топади. Замонанинг асл қиёфасини чизиш эса шоирга осон бўлмади. Давр дардларини лирик қаҳрамон руҳий дунёси қабатларидан ўтказиб, ўқувчи руҳиятига таъсир кўрсатиш даражасида акс эттириш шоирдан жуда катта маҳорат ва билимни талаб қилади. Шу билан бирга унинг меҳр, эътиқод ва курашчанлик туйғуларининг ҳақиқий эгаси бўлишини ҳам тақоза этади. Зеро, Х. Даврон шеърларини ўқиганда гўё шоир тафаккури фақат тарих қабатларини ёритишга йўналтирилгандай, унинг хазинабони бўлиш орзусида изланаётгандай туюлади. Бу ҳақиқат. Аммо шеърларда яна бошқа ҳақиқат ҳам борки, уни рўёбга чиқариш замоннинг қисматини қаро қилаётган ҳодисаларга барҳам бериш ва келажак тақдирини белгилашга катта ёрдам кўрсатади. Мана шу ҳақиқатлар уйғунлиги замондош руҳиятига жуда катта

⁴⁶ Ҳаққулов И. Бадиий сўз шукуҳи. 356-бет.

маънавий озиқ беради ва уни келиб қолгани жар ёқасидан қайтаришга кўмакдош бўлади.

Ушбу бўлимда ўрганилган тарих, замонга нисбатан лирик қаҳрамон муносабати шуни кўрсатадики, у узоқ йиллар мобайнида давом топган маддоҳлик кайфиятидан кечиб, ўзининг ҳақиқий қиёфасида яшаб, миллий маънавий чашмалардан чанқоғини қондиришга интилган. Бу эса ўзбек шеъриятида миллийликнинг равнақиға қўшилган ҳисса эди. Лирик қаҳрамон руҳий дунёсидаги исёнларнинг шеърға муҳрлана бошланиши, шубҳасиз, адабиётнинг ютуғи, унинг ўзлигига қайтиш сари қўйган қутлуг қадами бўлди. Бу йўлда Э. Воҳидов, А. Орипов, Р. Парфи, О. Матжон, У. Азим, Ш. Раҳмон, Х. Даврон шеърияти лирик қаҳрамонлари дунёқараши, тафаккур тарзида ажралмас бир уйғунлик юз очдики, бу фақат халқни маънавий юксалиш сари бошловчи нур манбаига айланди. Натижада, руҳан баркамол, фикран етук замондошимизнинг сиймоси лирик қаҳрамон қиёфасида умумлашган ҳолда намоён бўла бошлади. Бу қаҳрамон яшаётган даврининг асл моҳиятини тушуниб, ўзи йўл қўйган хатоларни англаб, келажакни улардан асраш учун ўзича жасорат кўрсатди. Қалб маслағи уни, аввало, тарих бағрига чорлади. Унинг руҳий қудратини руҳига сингдириб, келажак истиқболига чиқишга даъват этди. Хуллас, шеърийтда психологизм — руҳий дунё манзараларини теранлик билан, тадрижий равишда очиш, тасвир этиш, таҳлил қилиш ва уни кўдинча тарих ва замон муносабатлари моҳиятини ёритишга йўналтириш масаласи бош мақсадга айланди.

Шеъриятда тарих, замон ва келажак диалектикаси тасвирининг бош ғоявий ният сифатида танланиши ва унга лирик қаҳрамон муносабати инсон қисмати ва тақдири масаласини даврнинг ижтимоий, сиёсий ва маънавий муаммолари доирасида ўр-

ганиш, инсоннинг жамиятда тутган ўрни масаласини бадий тадқиқ этиш демакдир. Бу масала сўнгги йиллар ўзбек шеъриятининг йўналишини, юксалиш йўллариини белгиловчи омил бўлди.

2.2. ҲАЁТ ҲАҚИҚАТИ ВА ҒОЯВИЙ-БАДИЙ МУШОҲАДА КўЛАМИ

Жамият ва инсон муносабатларининг шеъриятдаги ғоявий, бадий тадқиқи замондош шоирлар шеъриятида жуда теранлик билан амалга оширилган. Улар бир томондан, инсон қисмати, миллат тақдир масалалари борасида тарих, замон ва келажак муносабатлари ёрдамида фикрлаш, рост ва зарур гапларни халқ қалби ва руҳиятига олиб кириш учун интилдилар. Иккинчи томондан, моддий ва маънавий инқирозлар кучайиб, сиёсатчилар ҳам бунга маълум маънода ён бера бошлагач, жамият ва инсон, янада аниқроғи, жамият ва шахс муносабатларини эркинроқ бадий таҳлил эта бошладилар. Бошқачароқ қилиб айтганда, ижтимоий ҳаётга сиёсат таъсирининг оқибатларини ўрганиш, мавжуд жамиятни ташқил этувчи инсон — шахснинг ахлоқий-маънавий даражалари ҳамда уни юксалтириш, мукаммаллаштириш сингари муаммолар ечимини излашга астойдил киришдилар. Натижада, халқ ҳаётининг аччиқ ҳақиқатлари шеърият тилига кўчирила бошланди. Бу тамойиллар 60-йиллардаёқ илдиз ота бошлаган эди. 70-йилларга келиб, бу йўналиш кучайди. Чунки биринчидан, ҳаётда, жамиятда чигалликлар кўпайиб бораётган бўлса, иккинчидан, уларнинг гирдобида яшамок ҳар бир шахс учун ниҳоятда мураккаблашиб бораётганлиги ҳеч кимга сир бўлмай қолди.

Э. Воҳидовнинг "Бонг уринг" шеъри лирик қаҳрамони замондошларини лоқайдлик, безътиборлик чангалидан қутқариш учун бошланган курашнинг фаол

қатнашчиларидан эди. Лирик қахрамон беҳуда кечган умр — вақтга ачинади ва унга жамиятни издан чиқарувчи, инсонни ҳар қандай ижодкорлик кайфиятидан маҳрум этувчи куч сифатида муносабатда бўлади. Мана шу вақтга бепарволик, ўтган умрга ачинмасликнинг ўзи, балки жамият, тузум моҳиятидан, унинг амалдаги қонуниятлари туфайли келиб чиққан бўлса, ажаб эмас. Капиталистик жамиятда рақобат асосида яшаш қонуниятга айлангани учун унда инсон яхши ҳаёт кечириш учун бор имкониятини ишга солишга интилади. Бу, албатта, жамиятда хусусий мулкчиликнинг ҳукмронлигидандир. Бизда эса хусусийлик тушунчасига қарши ўт очилди. Ҳар бир соҳада умумийлик масаласи устун қўйилди. Балки шунинг учун лоқайдлик, таллончилик, ўзи бўларлик, хўжасизлик сингари салбий сифатлар жамиятни емира бошлагандир. Мана шу масалалар биринчи навбатда сиёсатчиларни ўйлантирмоғи, ҳокимиятни бошқаришнинг янгича ва яхши йўллари излашга ундамоғи шарт эди. Аксинча, бу масала сиёсатчиларни эмас, балки кўпроқ халқнинг зиёли фарзандларини ўйлашга, фикрлашга ундади. Улар жамиятда иқтисодий, маънавий-ахлоқий парокандалик бошланаётганлигини айтиб, аввало, сиёсий раҳбарларни, кейин эса халқни ҳабардор қилишга ошиқдилар. Бунинг жамият ва унинг сиёсати қандай қабул қилди? Дастлабки даврларда бу кайфият хушланмади, албатта. Шунинг учун ҳам Э.Воҳидов ушбу шеърида ёнаётган вақт тимсолида ёнаётган эзгу ишлар, яратиш, яшатиш, кашфиётлар олами, энг асосийси, инсонийлик, меҳр, саховат, поклик, гўзаллик, қисқаси, ёнаётган умр, ҳаёт ҳақида даҳшатга тушиб бонг уради:

Одамлар,
уйкудан
уйғонинг,

Шошилинг, қидиринг
тез нажот.

Жон куйсин,
қалб ёнсин
сиз ёнинг,

То ёниб
кетмасин
бу ҳаёт.⁴⁷

Демак, лирик қахрамон инқирозга кетаётган жамиятни сақлаб қолиш учун шу жамиятни ташкил қилган виждонли одамлар қалбига исён солиш ниятида бонг урмоқда. Жамият емирилса, яхши ҳам, ёмон ҳам барабар куюди — ўрмонга ўт кетса, ҳўлу қуруқ барабар ёнади. Бу умумий ёнғиннинг олдини олиш учун хусус ёнмоғи, ҳар бир қалб ёнмоғи, руҳ исён билан уйғонмоғи шарт. Шунинг учун лирик қахрамон ўз руҳиятида уйғонган исёни барча руҳиятларга улашмоқ ниятида бонг урмоқда. Руҳ уйғоқлиги виждон саломатлиги, инсоният бахти, жамият равнақи демакдир. Шу боисдан шоир лирик қахрамон руҳиятидаги исёни кучайтирмоқ, ундан одамлар қалбига, тафаккур оламига, маънавий дунёсига зиё олиб кирмоқ илинжида инсониятга — халқига мурожаат этади. Бу мурожаат туйғуларнинг, ҳис ва ҳаяжонларнинг кучли тошқинлари, руҳнинг шижоатли, курашчан манзаралари тасвири орқали ўқувчига етказилади.

Э. Воҳидовнинг "Арслон ўргатувчи" шеъри жамиятни, тузум моҳиятини остин-устин қилувчи, ундаги ижтимоий-сиёсий аҳволнинг танглиги, инсон — шахс қисмати ҳаққоний равишда очиб бериш кучига эга бир асардир. Ҳаётни бир томошагоҳга қиёслаган шоир жамиятда тутган мавқеи, нуқтаи назаридан турли тоифалардаги одамларга нисбатан ўз му-

⁴⁷ Воҳидов Э. Сайланма. 2-жилд. Тошкент, 1986. 32-бет.

носабатини билдиради ва шулар замирида жамият ва шахс муносабати бадиий кашф этилади. Зеро, 70-йиллар охирларида, яъни шеър дунёга келган даврда томошагоҳ эгасининг ҳам, арслон ўргатувчининг ҳам ҳали қўли баланд эди. Улар қанчадан-қанча арслонлар — уйғонган руҳий исёнларни "банди қафас" қилиш имкониятига эга эдилар. Жамиятни ҳали орзулар аршида кўраётган омма эса "арслон ўргатувчи" маҳоратининг сеҳрида эди. Арслон тимсолидаги лирик қаҳрамоннинг:

Шер зотини масхарабоз
Қўлига бериб,
Мард ҳолидан
Роҳат олиб қилган ҳандалар,
Лаънат сизга,
Томошабин, гумроҳ бандалар!⁴⁸

деган фикрлари руҳан бедор, имони бугун, туйғу ва тафаккур исёни вужудини ёндирадиган даражада кучли инсоннинг мавжуд жамиятга муносабатининг ёрқин кўзгусидир. Шеърда, асосан тўртта куч ўзини намоён этади. Уларнинг ўзаро муносабати лирик қаҳрамон нигоҳида таҳлил этилади. Томошагоҳ — бу жамият, арслон ўргатувчи ана шу жамият мафкурасининг қули, арслон уларга қарши бедор руҳларда қўзғалган исён, томошабин — кўзи, қалби ҳақиқат нуридан тўсилган, маънавий қашшоқлик гирдобига тортилиб, манқуртга айлантириладиган халқнинг тимсоли. Булар ўзаро муносабатга киришар эканлар, ўзларининг ҳаётдаги ўрнини ўқувчи кўз олдида намоён этиб боришади. Бу ўша даврнинг бугун моҳиятини, одамлар дунёқарашининг, маънавиятининг даражаларини кўрсатувчи аянчли манзаралардир. Арслоннинг қалбидаги исённинг кучлилигини таъкид-

⁴⁸ Ўша асар. 93-бет.

лаган ҳолда унинг даврга мослашиб, "олов чамбаракка" ўзини уришини лирик қаҳрамон асло ёқламайди. Лекин уни очиқ айтмайди, айтолмасди ҳам. Агар арслон образи 80-йиллар ўрталарида дунёга келганда, у ҳеч қачон, "чарх-фалакнинг" ўт олишини тилаб, ўзини "олов чамбаракка отмас" эди. Аксинча, арслон ўргатувчини ўз орқасидан эргаштириб, унинг чамбарагини синдириб, "томошабин"ларни "гумроҳлик" гирдобидан тортиб олиб, томошагоҳни остинустун қилиб, ҳужумга ўтарди. Арслонда исёни кучли, аммо ҳали унинг ҳаракатини қўллаб-қувватлайдиган муҳит кучсиз эди. Шундай бўлса-да, бу исён шеърда ниҳоятда кучли ва ёрқин ифода этилган.

Абдулла Орипов шеъриятида эса жамият ва инсон муносабатлари ҳамда шу жараёнда ечими изланажак ижтимоий, сиёсий, маънавий муаммолар бошқачароқ тарзда намоён бўлади. Яъни лирик қаҳрамон бу муносабатларни Э.Воҳидов лирик қаҳрамонидек четдан кузатиб туриб, таҳлил этмайди. Балки инсон ҳаётини мураккаблаштирувчи нимаики воқеа бўлса, уни ўз шахсига қаратилгандек қабул қилади. Бу "мен" ўзида-баъзан кўпчилиكنи умумлаштирган ҳолда гавдаланса, гоҳида якка шахсининг ҳаётдан, одамлардан кўрган ситамлари туфайли пайдо бўлган кечинмалари билан намоён бўлади. Бунда жамият характери очиқ баҳоланиб, унга нисбатан одамлар муносабати умумлашган ҳолда кўринавермайди. Кўнинча воқелик лирик қаҳрамон руҳий олами, қалби қатларидан ўтиб, ўзиники шаклида ўқувчига етиб боради. Лирик қаҳрамон ниманики танқид қилса ёки маъқулласа, у унинг ўз шахсий муносабати тарзида ифода этилади. Аммо бундан А. Орипов лирик қаҳрамони жамиятдан, халқдан айри яшаб, фақат ўз дардларини қуйлаш билан банд бўлган, деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим. Аксинча, лирик "мен" да халқ, унга жабр қилувчи шахслар қиёфасида жамият, сиё-

сат, маъно-мазмуни ниҳоятда теранлик билан умумлаштирилган.

Шоирнинг "Кўриқхона" шеъри — фалсафий датоват ва чақириқ шеър. Хўш, шоир нимага чорлайди? "Оламда кўп нарса камёб" бўлиб қолган бир пайтда инсофни ("Инсоф йўқолмасин, ўранг мустаҳкам..."), эзгуликни ("Эзгуликни асранг, оламда у ҳам Тождор турна каби бўлмасин камёб"), оқибатни, ҳаёни, имонни, виждонни асрашга чақиради. Чунки шоир наздида "дунё ҳам, инсонлар қалби ҳам, ёвузликдан зада кўриқхона"га айланиб қолган. Шеърда инсон камолоти, ҳар бир халқнинг миллий, маънавий даражаларини юксалтириш учун кураш масаласи кўндаланг туради. Лирик қаҳрамон мушоҳадалари замирида жамият қиёфаси ўз аксини тўла топгандай кўринади. У юз тугган инқироз, маънавий парокандалик гирдобидан халқни олиб чиқиш муаммосининг мантикий ечимлари ўқувчи мушоҳадасига ташланади.

А. Орипов лирик қаҳрамони руҳий дунёси манзаралари тадқиқи шуни кўрсатадики, унга одамлар, халқ ғами, унинг қисмати ва тақдири масаласи ўчмас қилиб муҳрланган. Чунки халқнинг ҳар томонлама камолоти унинг миллат сифатида дунё юзида абадий яшаб қолишининг асосий заминидир. Мана шу нуқтаи назардан унинг шеърларида гинахонлик туйғулари устиворлик қилади. Бунда шоир халқини камситиш ниятидан умуман йироқда туради. У халқининг ўз ҳақ-ҳуқуқини таниб, уни ҳар қандай шароитда талаб қилиши ва қўлдан бермаслиги тарафдори. Шоир она халқини, элдош-юртдошларини қанчалик танқид қилмасин, барибир уни шунчалик меҳр билан севади. Унинг ҳимояси учун ҳамма нарсага тайёр. Лирик қаҳрамон нафрати муҳаббатдан яралган. Халқни севгани учун ҳам унинг ажодларига нолайиқ ишларини ниҳоятда қоралайди ва ундан халос қилиш чораларини излайди. Масалан, "Оло-

монга" шеърининг лирик қаҳрамони руҳий оламининг манзаралари билан танишадиган бўлсак, у ниҳоятда тушкун ҳолатда. Чунки у ўзи истаган, орзу қилган фазилатларни халқда кўролмаётир. Шу ўринда битта нарсани эсдан чиқармаслик лозимки, шоир "оломон" сўзида бутун бир миллат ёки халқни умумлаштириш фикридан узоқ. Чунки шоир бу сўзни салбий маънода қўллайдики, унда миллат ёхуд халқ шаънига доғ тушурувчи, нолайиқ шахсларни умумлаштиради. Зеро, маълум бир халқ уюшган жамиятда турли хил тоифадаги одамлар ҳам уюшганлигини унутиш мумкин эмас. Тоифалар эса ақли, дунёқараши, маънавий ва ахлоқий даражалари нуқтаи назардан турли хил поғоналарни эгаллаган бўлади. А. Орипов оломон деганда халқ ва миллат сифатида шаклланмаган тўдани назарда тутаяди. Миллий руҳ, миллий ғурур ва эътиқоди суёт кимсалар гуруҳида эса фидойилик ўрнини лоқайдлик, кураш ўрнини томошабинлик эгаллаган бўлади. Абдулла Орипов бу нарсани жуда чуқур пайқаган ва ҳаққоний очиб берган. Бунда шоир савол-мурожаат йўлини танлаганки, бу эса ўз-ўзидан, аввало, оломончилик "тарихи"га диққатни қартади:

Машраб осилганда қаёқда эдинг?
Лорка отилганда қаёқда эдинг?
Суриштирганмидинг Қодирийни ё,
Қалқон бўлганмидинг келганда бало?⁴⁹

Бундай тоифада ёки унинг вакили бўлмиш якка бир кишида жамиятга муносабат қай тарзда шаклланган бўлиши ҳаммага аён. У жамиятни тафтиш қилиш, инсон манфаатига зид ишларни фош этиш хусусиятидан маҳрум бир тарзда кўринади. Дарҳақиқат, шундай бўлди ҳам. Сабабсиз оқибат бўлмагани

⁴⁹ Орипов А. Ёшлар армони. Тошкент, 1984. 423-бет.

каби, бу ҳолни юзага келтирган омиллар анча. Зеро, халқ сиёсатга дадил аралаша олмади, жамиятга зиён етказувчи ғояларга қарши курашишга ожизлик қилди. Бу эса шоир лирик қаҳрамони руҳида ўзига хос манзаралар кашф этди. Унда ўз аксини кўрган оломон ҳақиқат олдида бош эгишга мажбурдир:

Ҳукмлар ўқилур сенинг номингдан,
Тарихлар тўқилур сенинг номингдан.
Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан?
Нечун томошага бунчалар ўчсан?
Қаршингда ҳасратли ўйга толаман,
Қачон халқ бўласан эй, сен — оломон?!⁵⁰

Бундан кўринадики, халқ ҳокимиятни эмас, ҳокимият халқни бошқариб келган ва уни манқуртларча ижрочилик қисмати⁵¹га қул қилган. Тузумнинг халқ кўзини боғлаган ғоялари ва уни кўр-кўрона қўллаб-қувватлаб, ўзини-ўзи инқироз чоҳига ташлаётган олмон ҳаракатлари шоир руҳиятида исён қўзғайди. Чунки бошқа шеърларда шоир лирик қаҳрамони она халқига бўлган меҳр туйғуларини жиловлай олмаган тарзда номоён бўлса, "Оломонга" шеърида у меҳридан кўра алами устун, ҳасрат гирдобига инсон сифатида гавдаланади. Зеро, шоир бу ерда ҳақ. Шеър дунёга келган 1980 йил халқимиз ҳаётининг чинакам инқирозга юз бурган йилларидан бири эди. Айни пайтда худди шу йилларда халқ онгига бир уйғониш ҳам бошланган эди. "Оломон" шеъри эса оломонни асрий ғафлатдан қутилишга даъват эҳтиёжидан туғилган. Сиртдан қаралганда, Абдулла Ориповнинг "Ҳайронлик" шеъри мавзу ва муносабат эътибори билан "Оломон"га алоқаси йўқдай кўринади. Аслида эса "Ҳайронлик"да ҳам оломончилик психологияси, оломон ахлоқига хос жиҳатлар

тадқиқ этилганки, бунда энг қайғулисиди, яхшилик билан ёмонликнинг, диёнат билан хиёнатнинг, хуллас, оқ билан қоранинг ажратиб бўлмас даражада қўшилиб — қоришиб кетганлигидир:

Чиндан ғалат эрур дунё ишлари,
Миянг ғовлаб кетар ўйлаган сари.
Диёнат, хиёнат аралаш бари,
Боқиб бу савдога, ҳайрон ўтдик биз.⁵¹

Абдулла Орипов ҳамма улкан ижодкорларга ўхшаб, ишорат "тили" билан гапириш, улар орқали ҳақиқатни гавдалантириш маҳоратини яхши эгаллаган. Мана бу мисраларга эътибор беринг:

Ҳар қалай бахтлимиз — тирикмиз магар,
Қолган гаплар эса ўтарда кетар.
Бамисли карнайга ишқи тушган кар,
Боқиб бу савдога, ҳайрон ўтдик биз.⁵²

Шоир учинчи мисрага жуда катта ижтимоий-сиёсий маъно юклайди. Бу мисра халқ мақолидан бунёд бўлган. Ундаги "кар"нинг "карнай"га "ишқи" жамият ва шахс ўртасидаги муносабатни ниҳоятда аниқ ва теран ифодалашга хизмат-этган. Англаган ва билган инсоннинг ажабланиши ёки ҳайронлиги билан англамаган ва билмаганларнинг ҳайронлиги ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Абдулла Орипов лирик қаҳрамонидаги "ҳайронлик" дунё ҳодисотлари ва инсон табиатини чуқур англашдан туғилганлиги учун у ўқувчини мушоҳадага чорлайди. "Мен кимман?" "Нимага қодирман?", деган саволларга очиқ-ойдин жавоб қайтаришга мажбур қилади. "Оқни қора" дедириш, "жуфтларни тоқлатиш", "қинғирни тўғри" деб тан олдириш жамиятда одатдаги ҳолга айланган эди. Лирик қаҳрамонни замондошининг

⁵⁰ Ўша жойда.

⁵¹ Ўша асар. 449-бет.

⁵² Ўша жойда.

ҳаёт тарзига айланиш даражасига етаётган ана шундай мунофиқликларга бефарқ бўлганлиги ачинтиради. Чунки бундай шахс "ёмоннинг, ёмонлигини", ҳақнинг ҳақлигини, оқнинг оқлигини ҳимоя қила олиш қобилиятини кўрсата олмас, сўзда адолатни, амалда ноҳақликни қўллайдиган жамият қонун-қоидаларига қарши боролмас ва ўзининг ҳаётдаги мавқеини белгилашда қатъият кўрсатолмас эди. Мана шу фоже ҳақиқат А.Ориповнинг "Биз" деган тўртликда жуда маҳорат билан акс эттирилган:

Биз аввал ҳам ёмон эдик, ҳануз ёмонмиз,
Раҳмон боқмас, иблис ёқмас шўрлик инсонмиз.
Сўз сўзласак — маҳмадона, жим турсак — сақов,
Шу тариқа на бутдоймиз ва на сомонмиз.⁵³

Тўртликда ифода этилган ҳақиқат А.Орипов лирик қаҳрамонининг армонли ўйлари, туйғуларига қоришиб, бутун шеъриятида яшаб қолди. Шоир шеърлари лирик қаҳрамони руҳий оламида фоже манзараларнинг дунёга келишига сабаб бўлди. Бу манзаралар "Оломон" да кучли эҳтирос, ҳаяжонлардан ранг олса, "Ҳайронлик" да туйғулар, руҳий изтироблар жунбуши лирик қаҳрамонни азоблайди. "Уқтириш" да лирик қаҳрамон қалбини кемираётган туйғулар силсиласини, руҳиятини нурсизлантирган ҳислар бўронини ошкор қилолмай қийналади. Шу боисдан у ҳақиқатни, воқелик манзарасини ҳаётдаги чигалликларни ўқувчига оддийгина ҳикоя қилиш билан чекланади. Бу шеърларнинг ҳар қайсисида лирик қаҳрамон руҳий дунёси тасвирига ўзига хослик муҳри босилган. Бу муҳр психологик тасвирнинг инсон руҳиятининг рангларини кашф этувчи қудратини кўрсатади.

Абдулла Ориповнинг саксонинчи йилларнинг ўрталарида яралган шеърларида ҳаётга танқидий му-

носабат ва муросасизлик ҳиссиётлари янада кучайди. У ошкоралик ва қайта қуриш-имтиёзларидан яхши фойдалана олди. Бир пайтлар шоир "Руҳим" шеърларида:

Сенга на бўронлар кор қила олур,
Сени на йўқотиб, бор қила олур.
Сен мисли камалак — юксак ва сўлмас,
Камалакни эса парчалаб бўлмас.⁵⁴

деган эди. Бунда шоир, руҳ ва ўзининг руҳий қудратига ишонган, унинг жамият тазйиқидан устунликка етишишини назарда тутган эди. Аслида руҳ абадиятга мансуб мавжудлик. Лекин инсон ҳаётлигида, вужуд ҳали тирик экан руҳнинг воқелик таъсирида пайдо бўлувчи ҳолатлари ниҳоятда кўп. Бу ҳолатлар инсоннинг жамиятдаги ўрни, ҳаёт тарзи, яшаш мақсадларини белгилашда муҳим бир асосдир. Агар инсон руҳан пок ва соғлом бўлса, унинг қалбидаги орзу ва мақсадлар карвони чексизликка томон йўналаверади. Агар бу руҳ тўхтовсиз зарбаларга дуч келаверса, у албатта, ўзининг табиий ҳолатлари ва қудратидан айрила бошлайди. Шу маънода А. Ориповнинг "Ўғлим Илҳомжонга" ва "Ўзлат" шеърларида эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Бу шеърларга асос бўлган замин ижтимоий, ахлоқий, сиёсий зарбалардан зада бўлган қалб ва руҳият. Уларни дардли руҳнинг суврат ва манзаралари деса, хато бўлмайди. "Ўғлим Илҳомжонга" шеъри қаҳрамони ҳаётида бошланган "изғиринли куз"нинг лавҳалари ўқувчига ҳам оғир ҳолатлар пайдо қилади.

Ташқарида секин қораймоқда куз,
Баргларни зил ҳаво келмоқда босиб.
Томай-томай деган томчидай юлдуз
Менинг руҳиямга ғоят муносиб.⁵⁵

⁵⁴ Орипов А. Йиллар армони. 219-бет.

⁵⁵ Орипов А. Ишонч кўприклари. 122-бет.

⁵³ Орипов А. Ишонч кўприклари. Тошкент, 1989. 145-бет.

"Секин қораймоқда" бўлган қуз нафаси, "бар-ларни" босиб келётган "зи ҳаво", "томчидай юлдуз" титроғи — булар инсоннинг ҳам қисмати, ҳам рухий ҳолати, ҳам қалб ҳасратини бирликда қўрса-тувчи тимсол ва ташбеҳлардир. Шoir уларни моҳи-ятан моҳирона мувофиқлаштирган. "Зил ҳаво" ис-тант, истамант, жамият, тузум ва муҳит ҳақида фикрлашга ундайди. Шунингдек, "Елғизлик, надо-мат, офрик, хусумат" ўз-ўзидан табиий равишда ана шу тушунарларга боғланади:

Елғизлик, наломат, офрик, хусумат
Умр йўлларини буржга тикилар.
Тақирда ўстирган элим бир дарахт
Меванин тердлар, сўнгра йиқилар.⁵⁶

Бундай қаратанда, лирик қаҳрамоннинг ёлғиз-лик ҳақиқати табиғий равишда аслида эса бу — ҳақиқат. Бу шеър дунёга келган замонда ҳар бир мустақил шахс, айниқса, истеъдодли шахс тўғрисида "бир дарахт" эди. Ҳақиқатда ҳам бундай "дарахт" дар қанчалек серҳосил бўлмасин, замоннинг тўфон ва бўронлари шунларнинг атрофида чарх урар, эрмакка шохлари синдирилар, мевалари терилиб, сўнгра қулатилар эди. Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қо-лирий, Усмон Носир илмизига боғла урилган ана шундай дарахтлар эди. Абдулла Орипов бошқа бир шеърда шoir умрини қўтон ичига ўсган бир дарах-тга ўхшатади. Давр ва мафқура қўюлгари Абдулла Ориповнинг умр дарахтига ҳам кетма-кет ҳаммалар қилган бўлса-да, уни бутунлай қўлатиб олмади. Ле-кин у чиндан ҳам "тақир" жамиятнинг фарзанди эди. Шунинг учун ўша жамият фарзандларининг маъ-навий-рухий қийинчилик ва дарду азобларини қўрса-тишда катта натижаларга эриша олин.

Ҳар бир ижодкор шахсда истеъдод билан бирта-ликда миллий ғурур ва ўз халқи ҳамда она тўғроғи-га улкан меҳр ҳам бўлмоғи шарт. Истеъдод бўлса-ю, Батан ва халққа меҳр туйғуси истеъдод даражасида бўлмаса, бу ҳам катта ноқислик. А.Орипов халқ, Ва-тан меҳри билан яшаб, шу туйғуга садоқат тўғайди елғизланишдан ҳам бенаасиб қолмаган истеъдод. Шу-нинг учун унинг ўғлига муқожаатида жамиятга му-носабати бир қадар кескин. Аммо Абдулла Орипов "ёруғ қулар орузи билан яшатадиги ва қурашган-лиги учун, ҳатто, тушда ҳам орузга содиқлигини таъкидлайди:

Ором олсам атар, ният қил ҳар дам,
Ёруғ қулар қирсин меннинг тушимга.⁵⁷

Бир пайтлар Чўлпон "Қаро қулар туши меннинг бошимга", — дея нола чеккан эди. Абдулла Орипов-нинг "ёруғ қулар" орузи ўша қаро қуларни хо-тирга келтирди ва унинг тарихи миллиятимиз ҳаёти-да доимий равишда ҳокимлик қилиб келиш фожиа-ларини мулоҳаза этишга рағбатлантирди. Масалата-дан баҳо бериладиган бўлса, Абдулла Орипов "Ўз-анга шундай изчиллик ва узвийлик нуқтаи назари-дан баҳо бериладиган бўлса, Абдулла Орипов аъча-лат" номи билан шеър яратилишининг замирида аъча-кент ва катта маъно яширинганлиги ҳам равшанла-шди. Маблумки, ўзлат — бир тушга чекинмиш, хил-батта юз бўриш, янада аниқроғи, тасаввуф маслоти-тағаблари бўйича тарқи дунё қилиш демак. Хўш, Аб-дулла Орипов, лирик қаҳрамонининг ўзлатни ишти-ёр этишига сабаб нима? Нима учун ҳаётга мустақил-қалам ташлаб бошлашдинок, қуриш, яратиш, ҳай-қилиш ошпан бу шахс учун нота ўзлат нажот манзи-

лига айланди экан? Бу саволларга осон жавоб қайта-риш қийин. Чунки Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони анча қийин, мураккаб, машаққатли ва қарама-қаршиликларга тўла ҳаёт йўлини босиб ўтган. У авваллари ишонган нарсаларга кейинчалик ишонмаган, олдинлари суянмоқчи бўлган ҳақиқатлари сўнг саробга дўнган, халойиққа талпинган, лекин ёлғизланган ("Заминдек айланган савдоли бу бош, Қолди қисмат ичра заминдек танҳо..."), хуллас, умиднинг барини тутмоқ бўларкан, доимо армонга, ғуссага дуч келаверган. Ўтирган умри ниҳоят уни узлат эшигига юзма-юз қилиб қўйган. Шунинг учун унинг мана бу қарори бир кун ё бирданига пайдо бўлган қарор ва иқрори эмасди:

Менга узлат керакдир,
Издиҳомдан тўйганман,
Тўда-тўда жойларга
Энди бормай қўйганман.
Изтиробли турмушнинг
Савдоси зўр бағоят,
Инжа, нозик руҳни у
Енгиб олди ниҳоят.⁵⁸

Демак, узлатга сабаб "изтиробли турмушнинг савдоси" ва "инжа, нозик руҳ"нинг унга таслим бўлишидир. Буни енгилиш эмас, худди Алишер Навоийга ўхшаб "даҳри бемаъни элидин" қочиш, дунё ёлғонларидан бешиш ва тафаккур завқига берилиш деб англаса, тўғри бўлади.

Руҳнинг енгилмоғи — бу инсоннинг ҳаётдан илинжи узилмоғи демак. Лирик қаҳрамоннинг ўзи ҳам ҳайрон бу ҳолга. Наҳот, инсон қисмати шундай бўлса?! Йўқ. Ҳамма ҳам бундай қисматга дучор бўлавермайди. Фоже қисматга дучор бўлувчиларнинг аксарияти фидойи қалб ва бедор руҳият соҳибларидир.

Улардаги бу ноёб бойлик барчага муяссар эмас. Мана шу муяссарлик бахти — уларнинг бахтсизлиги ҳам. Лирик қаҳрамоннинг "Нечун ўксук бандаман, Нечук бахтсиз инсонман", — деган афғони бежиз пайдо бўлмаган. Нега? Ахир А.Ориповдек фидойилар элу юртга бениҳоя зарур-ку? Аммо бу заруратнинг қадри унинг жамият, халқ томонидан қай даражада англаб олиниши ва эъзозланмоғи билан боғлиқ. Жамият маънавий ғариб аҳволга тушиб, унда ташналик, чанқоқлик туйғуси сўнган бўлса, истеъдодли фарзандлар фидойилиги, ғамхўр ва меҳрибонлиги беқадрлигича қолавериши, табиий. Истеъдодларни асраш, эъзозлаш ўрнига уларга нисбатан гўлларча муносабат ўз кучини кўрсатавериши тайин. Жамиятни издан чиқарувчи, ниҳоятда мавқедор бундай ёвуз куч олдида ожизлигини тан олган шоир тафаккур қуввати ва кучига таянмаганида ёвузликка муносабат билдириб:

Қай ёвуз куч дафъатан
Солди мени бу ҳолга,
Нечун уйғоқ идроким
Мойил бўлди малолга.⁵⁹

деган саволни ўртага ташлай олмасди. Бу эса ёвузлик ва зўравонликка асосланган жамиятни инкор этишнинг бир йўли эди. А.Орипов лирик қаҳрамони учун умр давоми элнинг юрагида, "ўксикларнинг тилагида"дир. Лирик қаҳрамон руҳи эл қалбига чироқ ёқса, "ўксиклар" тилагида нур бўлиб, порласа, уларга мадад, қувват бўлолса, бу унинг умри абадийлигидир. Кўринадики, лирик қаҳрамон узлатга чекинишни ният қилган экан, бу унинг элидан, юртидан бутунлай ажралиб кетишини билдирмайди. Балки унинг учун муқаддас узлат элнинг, юртнинг юрагидир. Демак, лирик қаҳрамоннинг ҳаётдан уми-

⁵⁸ Ўша асар. 123-бет.

⁵⁹ Ўша жойда.

дини сўндирган омиллар, унинг элдан меҳрини со-
вута олмаган. Яхшими, ёмонми қандайлигидан қатъи
назар, унинг учун ҳамиша муқаддас халқи ва Вата-
нига бўлган меҳри шоир қалбини асло тарк этол-
майди.

А. Орипов шеърятини кузатиш, айниқса, ке-
йинги икки шеърининг таҳлили шуни кўрсатадики,
унинг лирик қаҳрамони ниҳоятда мураккаб вазият-
да, шароитда яшашга мажбур бўлган. Чунки у муро-
сасозлик, замонасозликка ён беришдан ўзини қан-
чалар эҳтиёт қилган бўлса-да, баъзида бундан чеки-
нолмай қолган. Бироқ, маҳзун руҳнинг нидоси
сифатида дунёга келган шеърлар жамият ва инсон
муносабатининг теран таҳлили, манзараси сифати-
да ўқувчи қалбига муҳрланиб қолади. Бу эса замон-
дошларимизни манқуртликдан халос этиш йўлида-
ги энг дадил қадам сифатида авлодлар эъзоз ва эъти-
борига лойиқ адабий, маънавий ҳодиса бўлди. Чунки
А. Орипов шеърятида руҳ ҳамиша бедор ва безовта.
Оғриқли ҳислар, туйғулар ҳамиша унга ҳамроҳ. Дард,
меҳр, шафқат, нафрат ва ғазаб ҳам унинг йўлдоши.

Аммо А. Орипов овози — ёлғиз овоз эмасди. Унинг
хамроз, ҳамфикр ва ҳамдардлари сафи кенгая борди.
Зеро, бунга ҳаётнинг, жамият ва сиёсатнинг ўзи ҳам
замин ярата бошлади. Халқ эркига, ҳуқуқларига ик-
кинчи даражали нарса сифатида қараш каби иллат-
ларнинг юқори кўтарилиши фидойи кишилар қал-
бига қаҳр ва исён туйғуларини кучайтириб борди. Бу
исён туйғуси биринчи навбатда ўз аксини шеърят-
да кўра бошлади. Ана шундай исённинг ўзига хос
манбаларидан яна бири Омон Матжон шеърятини-
дир.

Шоирнинг шундай асарлари борки, уларда давр,
жамият моҳияти, ундаги ижтимоий-сиёсий ва маъ-
навий муаммолар манзараси ўзининг ҳаққоний ак-
сини топади. Унга нисбатан лирик қаҳрамон муно-

сабати ижобийликдан анча узоқ масофаларда зоҳир
бўлади. Шўро жамияти инсоннинг фақат фикр-
қарашларини эмас, балки ҳис-туйғуларини ҳам таъ-
қиб этар, Усмон Носир айтганидек, кўпинча ҳисни
хароб ҳам айлар эди. Шунинг учун Абдулла Орипов-
нинг "Шоир бўлиш қийин, шоир бўлиш оғир, То
кишан бор экан, юрт оёғида...", деган сўзлари деяр-
ли юз фоиз ўзини оқлар эди. Лекин таъқиб ва таз-
йиқлар шеърят нигоҳини эрк ва ҳурриятнинг му-
қаддас сарманзилларидан четлаштиришга қодир
эмасди. Зоҳиран хотиржам ва келишувчан бўлиб кў-
ринган ўзбек шеърятини ичдан бир исён ва вазмин-
лик либосига бурканган интиқом маслаги билан
ҳаракат этарди. Шу ҳаракатга маълум бир ижодий
ҳисса қўша олган шоирлардан бири Омон Матжон
эди. Унинг услуби учун хос хусусиятлар хусусида
сўзлаганда, рамзийлик ва мажозийликни назардан
соқит қилиш мумкин эмас. Омон Матжоннинг "Оқ
каптар", "Ветеранлар", "Қайси йил кўкламда...",
"Кушлар", "Ҳамид Олимжон ҳақида қўшиқ" шеър-
лари моҳиятан бир-бирини тўлдиради. Шоир шеър-
лари кўпчилигининг қаҳрамонлари кушлар. "Оқ кап-
тар"да тинчлик ва осойишталик, поклик рамзи бўлган
каптар "не-не қутлуг жойларни эгаллаган" ва қабих-
ларнинг нопок дилини овлаган тўтиларга қарама-
қарши қўйилади. Ҳар иккала куш — каптарнинг ҳам,
тўтининг ҳам ҳаётда (одам қиёфасида юрган) про-
тотиплари бор. "Кушлар" шеърини эса Омон Мат-
жон:

Менинч юрагимда ранг-баранг кушлар,
Билмам, қачонлардир қурмиш ошиён.
Хаёлнинг талвосли парвози шундан,
Шундан кўксимдаги ғавго, тўполон.⁶⁰

⁶⁰ Матжон О. Сени яхши кўраман. Тошкент, 1981.
297-бет.

мисралари билан бошлайди. Хўш, лирик қаҳрамон юрагида ошиён қуриб, руҳиятида ғавғо, тўполон бошлаган қушлар қандай қушлар? Қушлар инсон юрагида ошиён қуриши мумкинми? Ўқувчини ўйлантирадиган ушбу саволларга шеър орқали аниқ жавоб берилади. Бу жавоб ўқувчига ҳақиқатни — мансаб ва мавқе туфайли худбинлик ботқоғига ботиб, халқдан ажралиб қолаётган шахсларни ва уларга қарши курашишга қодир фидойиларни таниш имконини яратади.

Шоирлар ҳақиқат ва ҳалоллик, эзгулик ва яхшилик куйчилари, курашчилари сифатида қадим-қадимдан машҳур ва манзурдирлар. Бу фидойи қалблар халқ манфаатлари учун, ҳақиқат учун фикр жангига киришар экан, катта тўсиқларга, қаршиликларга учрашлари, табиий. Ана шу хислатлари учун улар ўтмишда "чархи кажрафтор"нинг дастидан озор чекиб келишган. Бундай ҳолат баъзан "англашилмовчиликлар оқибати" ёрлиғи остида давом этиб келди. Бунда нуқсонни шоирдан эмас, ҳаётдан излаш лозимлиги гўё унутилди. Ижодкорнинг ҳақ ёки ноҳақлигини аниқлаш ва шундан кейин уни "тартибга чақирувчи, тарбияловчи калтак" тайёрлаш эсдан чиқиб қолади. Шоир ёзган ҳақиқатларни ҳаёлидан эмас, балки ҳаётидан олади. Шунинг учун ҳам нуқсонлар илдизини ҳаёт бағридан излаш, ундан кейин ижодкорнинг ҳақ ёки ноҳақлик даражаларини аниқлаш мақсадга мувофиқ келади. Шундай экан, Омон Матжон шеърларида фош этилаётган "тўтилар", "уришқоқ, питрак" беданалар, ўз қадрини билмайдиган, "бебурд, безбет, ишқирт, ялқов" қушлар тимсолидаги шахсларнинг борлиги ҳақиқат.

"Ҳисларига осмон тангу тор" келган Омон Матжон лирик қаҳрамонининг "Қалби жаҳон ичра митти бир жаҳонга" айланади. Унда ошиён қурган қушлар ичида "... ўзгача, рангпар, меҳнаткаш, қанотла-

ри чайир, камтар бир қуш бор"лиги унинг руҳиятини тушқунлик комидан бир қадар асраб туради. Дарҳақиқат, ҳаётда "қушлар"нинг хулқ-атвори мураккаблашиб кетаётган бир пайтда "фасллар ўзгарсада" эътибор қилмай, она юртни макон тутиб, она халқнинг дардларини бағрига жо этиб яшовчи "қушлар" ҳам кўп. Чунки бундай қушлар тимсолидаги маънавият эгаларини, фидойи шахсларни "фасллар ўзгариши" заррача таҳликага солмайди. Улар ўз қиёфасини ўзгартирмайдилар. Бу қушлар жамият қиёфасини белгилаш даражасида кўпайиб бораётган нафс бандаларидан, мансаб, манфаат қулларидан жуда юксакда туриб, фақат юртнинг "улуғвор дарёларида" сув ичиб, "зумрад кенгликлардан", осуда, тоза масканлардан ризқ теради. Шунинг учун ҳам уларнинг қалби инсон учун "меҳр ва ёғду" манбаи бўлиб қолади. Шулар боис ҳаёт алғов-далғов замонда ҳам нисбатан тинч ўзандан оқади. Лирик қаҳрамон ана шундай қудратга эга одамларни соғинади, уларнинг кўпайишини истади. Шунинг учун ҳам у: "Асли шу қуш боис, шу соғинч боис Мен тирик юрибман она заминда", — дейди.

Омон Матжоннинг "Ҳамид Олимжон ҳақида кўшиқ" шеърида асарларининг қаҳрамонига айланган қушлардан биттаси — афсонавий Семург ҳамда Ҳамид Олимжон муносабати ва мулоқоти асосида ҳаёт ва инсон, шахс ва жамият муносабатларининг, муаммоларининг қирраларидан биттаси кашф этилади. Яъни афсонавий сюжет замирига ҳаёт ҳақиқати сингдирилади. Афсона ва ҳақиқат уйғунлашган нуқтада лирик қаҳрамон руҳиятидаги исён рангларининг ниҳоятда ўткирлиги намоён бўлади.

Омон Матжоннинг бу шеъридан шоирнинг ўзи ким, у нима учун курашади, унинг ҳаёт мазмуни қандоқ бўлиши керак, шоирларнинг қалби бошқаларникига ўхшайдими? деган саволларга жавоб то-

памиз. Чунки истейдодли, халқи учун фидойи шоирлар ҳақиқат, ҳалоллик, адолат ҳимоячиси сифатида ҳар қандай миллат қалбидан жой оладиган кишилар ҳисобланади. Уларнинг қалби — шеърларида инсоният бахти ва тинчлигининг посбони сифатида ҳамиша бедор ва безовта. Унинг ҳаёт мазмуни, ижод моҳияти ана шулар учун курашишдан иборат. Шоир ҳақиқат нури тўсилганда, ҳалоллик ўрнини нопоклик эгаллаганда, яхшилар бахтига ёмонлар чанг солганда, тинчлик, осойишталикка путур етганда қалбини парча-парча қилиб бўлса-да, руҳий исён кўтарди. Мана шу исёнкор руҳ, қалб билан яшаб, унинг ҳар бир қатламига, ҳужайрасига сингиб кетган "нур, адолат ва эзгулик учун кураш" қудратини ҳаёт ва инсон камолоти йўлига бахш этади. Мана шоир қалбининг бошқаларга ўхшамаган фазилати. Шоирлар қалбининг зарблари эса ҳамиша залворли, асрлар оша замонага ҳамнафас, ҳамдард, ҳамқадам. Улар руҳи, қалби шеърларида яшаб, инсоният бахти учун доимий курашлар оташлари ичра ёнади, аммо куйиб кулга айланмайди. Шоирнинг "Бор бўлсинлар ерда доимо фидойи жонлар" мисраси ана шу ҳақиқатнинг чашмаларидан қониб сув ичган. Бу мисра бағрини нурлантириб турган ҳақиқат лирик қаҳрамоннинг бутун маънавий оламини, руҳий дунёсини ичдан ёритиб турибди деса, хато бўлмас. Ҳаётни, одамларни, уларнинг мақсади ва интилишларини доимо кузатиб борган шоирнинг ҳар бир қадамда эришилаётган ютуқ нимада-ю, ютқазилаётганлари қайси нуқтадалигини айтишга виждонан даъват этганлиги кўриниб турибди. Баъзи шеърларида Омон Матжон халқини жондан севишини айтади, ўтмишидан куйиниб гапирди, бугунини янада яхшилаш чорларини излайди, келажagini шу куннинг энг яхши дамларидан бошлашни истади. Ана шу жараёнда инсон қалбининг меҳр бўлиб қуйилмай, тош бўлиб ури-

ладиган, бутун бир халқни бадном қиладиган шахслар хатти-ҳаракати туфайли элга етадиган озор шоирни безовта туйғулар, ўйлар оламига олиб кетади, руҳиятида сўнмас исён уйғотади. Натижада, уни бундай кимсалар маълум бир халққа мансуб бўлмаслиги керак деган фикр қийнайди. Уларни эл-юрт шаънига тушган доғлар деб билади. Бу доғларни кетказишнинг турли чораларини излайди, қийналади. Охири шундай қарорга келадик, уларни изсиз йўқотишнинг бирдан-бир йўли келажаги туманлар ичра кўринмаётган жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий муаммоларини ҳал этишнинг йўлларини излаб топишдир.

Хуллас, Омон Матжон шеърияти лирик қаҳрамонида курашчанлик руҳи кучли. Бу руҳ — жамиятнинг инқироз қомига тортиш хавфини туғдирган бухронга қарши шеърият қалбида бош кўтарган исён руҳи.

Омон Матжон ижодида соф сатирик ёки юмористик асарлар кам учрайди. Лекин шоир кейинги даврларда сатира ва юморга ҳам кенгроқ мурожаат эта бошлади. Бунинг самараси — "Ҳой қарғавой", "Фалончининг фикри", "Самарқандлик куёв", "Хафа хўроз" сингари асарлари шу жиҳатдан эътиборга лойиқ. Шоир уларда ҳам инсон ва халқ манфаатларини ҳимоя этиш майлларини ошкор қилади. Ўз қалбининг "Ҳақнинг элчиси, имонни асровчи олов тугунча" эканлигини турли муносабатлар билан, турли йўсинда қайта-қайта таъкидлайди. "Самарқандлик куёв" шеърида ўткир сатира ва енгил юмор бир-бири билан қўшилиб кетган. Бу асарида шоир билса ҳазил, билмаса чин қабилида иш тутади ва жамиятни ичдан емираётган ҳодисаларни гўё енгил кулги билан ошкор этади. Аммо бу ҳазилнинг замирида ўта зил фикрлар, аччиқ ҳақиқатлар ётибди.

Шеър лирик қаҳрамони ва унинг руҳий дунёси тасвири масаласига келганда, шуни айтиш керакки, унинг руҳиятида ҳам кучли исён мавжуд. Агар унда ана шундай исён бўлмаганда, қаёққа узатса қўли етиши мумкин бўлган қонун ҳимоячиларига қарши гапирмаган, улар тўғрисидаги ҳақиқатни айтмаган бўларди. Лекин шоир лирик қаҳрамонидаги жамиятга нисбатан уйғонган исённи миллий урф-одатлар пардаси остида ошкор этади. Бунинг сабабини ўқувчи яхши англайди, лирик қаҳрамон тилга олган масалаларга муносабатини белгилашда адашмайди. Бундоқ қараганда, шеърда О. Матжон лирик қаҳрамонининг курашчан ва исёнкорлиги дарҳол кўзга ташланмайди. Агар унинг фикрлари моҳиятига тегаран назар ташланса, унинг бағрини куйдириб турган исён оловини сезиш қийин эмас. А. Орипов лирик қаҳрамони ўзининг дарду аламини, исёнларини дарров ошкор этади ва ўқувчи руҳиятида ҳам шундай ҳолатни пайдо қилади. О. Матжон лирик қаҳрамонидаги вазминлик барча исёну курашларни бағрига олиб, ўқувчи руҳиятига уларни ҳам қандайдир босиқлик билан ўтказади.

Омон Матжон "Хафа хўроз" шеърида ҳам худди "Самарқандлик куёв" шеърида қўллаган услубининг яна бир қиррасини намойиш этади. Бунда ҳаётга соя солаётган иллатлар кичикроқ бир мансаб эгаси, аммо катталарнинг қулига айланиб яшашдан безган, ўзлигини англай бошлаган шахс — хўроз тимсолида фош этилади. Ҳақиқатан ҳам, ҳаёт тарзига чуқурроқ разм солган, мушоҳада қилган ҳар бир одам "хўроз" ҳикоя қилган ҳодисаларга ўзининг ҳам гувоҳлигини яхши ҳис қилади, шоирнинг ҳақлигига ишонади. Уларга қарши кураш туйғусини унда ҳам ҳаётнинг ўзи ва ҳам унинг шеърият кўзгусидаги ҳаққоний акси янада кучайтиради. Мана шу катта наҳанглар нафсини қойдириш учун туну-кун куйиб-пишган, халқ бойлик-

ларини, давлат мулкани, хазиналарини талаган югурдак мансабдорларнинг аянчли аҳволи ўқувчинини ачинтиради ва қаҳрини ҳам кўзгайди. Ачинарли томони шундаки, "хўроз"ларнинг ўз хатосини англаган ҳолда ўзи ўзини қулдек яшашга маҳкум этганлиги, маънавиятида нур йўқлиги. Нафратлантирадиган томони эса улар ўзининг жамиятдаги мавқеини, қуллигини била туриб, аммо кураш туйғусидан бегоналиги.

"Хафа хўроз" қалбдан, кўзлардан уқиш, дардли туйғуларни туйиш, сўзсиз ифодаларни теран англаш натижасида дунёга келган асардир. Шунинг учун ҳам шоир хўроз образини яратди ва унга ўзининг иккита ғоявий нияти нуқтаи назаридан мурожаат этди. Бунинг биттаси — хўроз зиммасига авж олиши лозим бўлган курашлар ҳақида ҳаммадан олдин виждони бир оз уйғониб, ғафлатда ётганларни руҳан уйғотиш ва уларга ҳаёт ҳақиқатидан озгина бўлса-да, иқтидори доирасида хабар бериш вазифасини юклаш. Зеро, хўрозни бундан ортиқ даражада исёнкор қилиш мумкин эмас, чунки бунга давр монелик қилиши, табиий эди. Иккинчиси, агар шоир мақсадига чуқурроқ қаралса, хўроз типидagi шахсларни фош этиш, уларнинг билиб билмасликка, кўриб кўрмаганликка олиш хусусиятларининг ҳаёт, жамият тараққиёти учун ниҳоятда хавфли эканлигини айтиш. Аввало, кураш оловида ана шундай кимсаларни куйдириш, кейин уларнинг ўзига керак пайтда елкасидан қоққай, вақти келганда манфаати учун бошини мажақлаган ҳомийларини яксон қилиш. Халқ ғамидан узоқ лоқайдларни ёхуд ғамига ғам қўшувчи офатларни даф этишдан иборат эди.

Шоир, сўзсиз, "Хафа хўроз" шеърида мақсад ва ниятларининг теран бадиий ифодасини беришга муваффақ бўлган. Битта хўроз воситасида ҳаётнинг жуда кўп оғриқли нуқталарини очган ва уларни даволаш

масалаларини дадил кўтарган. Бу жиҳатдан "Ҳой, қарғавой" шеъри ҳам шоир лирик қаҳрамонининг курашлари моҳиятини англатишда муҳим аҳамият касб этади. Бу шеърда ҳам ният, муддао битта, аммо ифода бошқача. Олдинги шеърда шоирга хўроз образи ёрдамга келган бўлса, бунда қарға кўмакдош, востита. Иккаласи ҳам халқ ғамидан четда. Хўроз ўз манфаатини эсдан чиқармаган ҳолда, бошқалар нафсини қондириш учун югуради, қарға фақатгина ўз нафсининг қули.

Маълумки, ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам қарға салбий шахслар тимсоли сифатида кўринади. Шоирга мана шу қарға образи ижтимоий ҳаётдаги нолойиқ ҳодисаларга ўз муносабатини билдиришга имкон яратади.

Ҳой, қарғавой, муборак бўлсин,
довинг келиб қоптими, ўртоқ!
Нечун сенга етишиб қолди
кумриларга тегмаган пишлоқ?⁶¹

Бу мисралар замиридаги киноя ва кесатикларга йўғрилган ҳақиқат руҳидан англашиладики, шоир ноҳақликка қарши кураш жабҳасида. Бу курашда маънавий юксаклик, поклик билан маънавий қашшоқлик ва нопоклик юзма-юз. Албатта, бунда шоирнинг ҳақиқат ва ҳалолликка нисбатан ишонч ва эътиқоди адолат учун бутун тарих бўйлаб курашиб келаётган халқники, инсониятники. Аммо ҳақиқатни юзага чиқариш ниҳоятда оғир, машаққатли иш. У узоқ муддатларни, бутун-бутун умрларини талаб қилади. Шу билан бирга шоирнинг ишонч ва эътиқод туйғулари қанчалик мустаҳкам, иродаси қанчалик метин бўлишидан қатъий назар қарғанинг уч юз йил, яъни ёмонлик ва ноҳақликнинг узоқ умр

⁶¹ Матжон О. Дарахтлар ва гиёҳлар китоби. Тошкент, 1984. 77-бет.

кўриши уни жиддий ўйлашга мажбур этади. Бу ўй шеър орқали бошқаларга ҳам ўтади.

Тагин уч юз йил яшайди-я,
дунё шу-да, ким ҳам тўйибди?!
Нафс курсин, ҳатто қаргани
тил-забонсиз этиб қўйибди!⁶²

Шоир мана шу узоқ, мазмунсиз умрни ҳаётда доимо поклик ва тўғрилиқ устидан қўли баланд келадиган ноҳақлик ва нопоклик рамзи сифатида кўради. Шунинг учун шоир бу кераксиз, узоқ умрни қисқартирувчи "баланд қўл", синдирувчи кураш ҳаёли билан шеърлари руҳида яшайди. Ўз ҳукмини айтиб, ўқувчи ҳукмини кутади.

Ҳаётда қарғасимон кишилар кўпчиликни ташкил этолмайди, улар маълум бир халқнинг дунёқарашини ва интилишлари, курашлари рамзи бўлишдан ҳам бутунлай узоқ. Шунинг учун уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракати кўзга тез ташланади ва нафрат нишонига айланади.

Хуллас, Омон Матжоннинг юқорида танишганимиз шеърлари курашчан, ҳақиқатдан нурланган шеърлардир. Шунинг учун ҳам улар ўқувчи дилига жуда яқин, сирдош шеърлар. Шоир қалбидаги меҳр чашмасидан сув ичиб, нафратга айланган туйғулар — Голиб туйғулар суврати сифатида улар доимо ўқувчи руҳиятига ниҳоятда уйғундирлар.

Рауф Парфи шеъриятида жамият ва инсон муносабатлари, шулар замирида дунёга келувчи ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-маънавий муаммолар ҳамда уларнинг лирик қаҳрамон руҳий дунёсига таъсири алоҳида ранглар касб этади. Шу билан бирга Р. Парфи шеърияти лирик қаҳрамони руҳияти манзараларидаги мунг, ғам рангларининг устиворлиги билан

⁶² Ўша жойда

А. Орипов шеърияти лирик қаҳрамониға руҳдош. Шу боисдан адабиётшуносликда кўпинча унинг шеъриятининг худди А. Ориповникидек юзаки, нотўғри таҳлиллари дунёга келди⁶³. Аслида у ҳеч қачон ҳаёт ҳақиқатини нотўғри талқин қилмаган, жамиятдан норозилик туйғуларини беҳуда ифода этмаган. Унинг барча қарашлари, поэтик таҳлил ва тимсоллари аниқ заминга таянган ҳолда юзага чиқарилган. Шеърият жамият, тузум сиёсатини жон-дили билан маъқуллаб, ҳаётда фақат қувонч ва шодликни кўрган бир пайтда Р. Парфи лирик қаҳрамонининг мураккаб ва эзгин руҳини англаш ҳаммага насиб бўлмади. Масалан, шоирнинг "Она тилим" шеърини олиб қарайлик. Шеър 1965 йилда дунёга келган. Бу даврда она тилини улуғлаш қаттиқ танқидга учраши аниқ ҳақиқат эди. Аммо шоир кўрқмади. Жамиятда барқарорлашган қарашларга, ҳодисаларга дадил баҳо берди ва ўз муносабатини баён этишга эришди. "Она халқим" дея сўзлаган қалблар таъқибга олиниб, миллатчи сифатида қораланишга маҳкум этилган бир пайтда Р. Парфи:

Офтоб фарзандидир олтин далалар,
Офтоб сочқи сочар боши узра балқиб,
У сенинг тилингда айтар аллалар
Офтобдек ардоқли, эй, Она халқим.
Мен эрка ўғлингман, гоҳ шеър айтурман,
Гоҳ тушиб олурман сўқмоқ изингга.
Сени ёзмак учун ортга қайтурман,
Сени ёзajakман бутун кўзимга.⁶⁴

дейди. Шоирнинг қалбини ўртагай ҳақиқат кейинги уч мисрада юзага олиб чиқилган. Шоир тилга олган "сўқмоқ из" катта бир дард. Буюк алломалар илми-

⁶³ Қаранг: Шукров Н. Лирик қаҳрамоннинг маънавий олами// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1981. 29 май.

⁶⁴ Парфи Р. Сабр дарахти. Тошкент, 1986. 82-бет.

ни, ақл ва таффакур қудратини олам сахнига олиб чиққан, тенги йўқ туйғуларга йўғирилган, бениҳоя қудратли руҳдан қаноатланган шеърият билан дунё қалбини бойитган тил Р.Парфи яшаган даврга келиб, "сўқмоқ из"лардан юришга мажбур эди. Бу ҳақиқатни тан олиб, дил дардларини иккиланмай ошкор этишга жазм этган шоирнинг қарори жамият бағрига урилган тигдек даҳшатли эди. Шунинг учун ҳам шеър лирик қаҳрамони "она тили" ҳақида қогозларга ёзиш бефойда эканлигини англаб, "Сени ёзajakман бутун кўзимга", дейди. Демак, кўзга ёзиш она халқи кўз қорачиғидай ардоқли туюлган фарзанднинг жасоратидан дарак берувчи ҳолатдир. Бу ҳолат гирдобиди қийналган қалбнинг туйғуларида ўзидан қониқмаслик, норозилик, айбловчи сифатлар ниҳоятда қуюқ. Бу сифатларнинг ўткир, қалбни ўртовчи, вужудни куйдирувчи, руҳни исён оловида ёқувчи ранги "Шоир, шеър айтмоққа сен шошма фақат Улуғ Алишернинг қутлуғ тилида" мисраларида ниҳоятда тиниқлашиб кетган. Маънавий қарздорлик туйғусидан ўртанган қалб ўзини аждоқларга садоқатсизлик ва нолойиқликда айбламоқда. Р. Парфи лирик қаҳрамонининг бу ҳолати давр руҳини теран англаш, жамиятни бошқараётган сиёсат моҳияти ва мақсадини аниқ, чуқур тушунганликнинг маҳсулидир. Шу боисдан лирик қаҳрамон руҳий оламини тушқунлик кайфияти қамраган. Аммо шоир бу кайфият чангалида қолиб кетишни ҳам хоҳламайди. На-тижада, унинг руҳиятида курашчанлик туйғулари бош кўтаради. Ҳақиқат ҳимоясига отланган умидлар ёрқинлик касб этиб боради. Қуёшнинг абадийлигига ишонган лирик қаҳрамон она тилининг ҳам қуёшдек мангулигига ишониб:

Сен-да абадийсан, эй, она тилим,
Сенда аён бўлғай шафқатим, қаҳрим

Ҳеч қачон, ҳеч кимса ололмас юлиб,
Ҳақиқатни юлиб ололмас, бағрим.⁶⁵

дейди. Лирик қаҳрамоннинг бу сўзлари ҳозир ўша пайтнинг башоратидай туюлади. Дарвоқе, бугунги ўзгаришлар, чинакам тенглик, озодлик учун интилиш ва курашларнинг маънавий илдишлари Р. Парфи сингари шоирлар шеъриятида уна бошлаган. Натижада, зимдан олиб борилган маънавий жанглар ўз самарасини берди. Халқ ўзлигини топиш сари қадам ташлади. Унинг тили давлат томонидан ҳимояга олинди. Бу жамиятнинг тозариш сари юз бурганлигидан, халқнинг уйғонганлигидан далолат. Аммо бу уйғониш палласига кириш осонликча кечмади. Унинг учун қанчалик маънавий курашлар олиб борилди. Юқорида кўрганимиздек, Э. Воҳидов, А. Орипов, О. Матжон шеърияти халқни маънавий покланиш сари бошлаш йўлидаги курашларнинг бошида турди. Уларда, аввало, инсоннинг мудроқ руҳиятини ғафлат кучоғидан тортиб олишга интилиш кучайди. Инсонни озод руҳ билан яшашга ўргатиш бош мақсадга айланди. Зеро, эркин руҳли инсонгина жамиятни қайта қуришга қодир. Унинг моддий ва маънавий бойликларини яратишга қобилдир. Шу маънода Р. Парфи шеърияти лирик қаҳрамонининг ҳаёт ва жамиятга муносабати ўрганиладиган бўлса, унинг ҳам замондошларига ҳамроз ва ҳамфикр эканлиги ўзини юзага олиб чиқади. Аммо шоир руҳиятида халқ, Ватан қисмати уйғотган исённи шеърларида ифода этиш жараёнида ниҳоятда қийин ҳолатларни бошидан кечирди. Юрагини, вужуди-ю руҳини кемираётган аламли туйғуларни изҳор этиш осонликча амалга ошгани йўқ. У Ватан, миллат, тил тақдирини ўйлаганда ўзини унутиб яшади. Шу ерда шоирнинг

"Лутфихоним", "Уйғон болам!" шеърлари ҳақида фикр юритиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Шоир бу шеърни яратган даврда халққа қараб, тўғридан-тўғри "Уйғон!" деб хитоб қилиш осон эмас эди. Лекин Р. Парфи она халқини уйғонишга чорлашнинг йўларини излади. Бу хусусият фақат Р. Парфининг эмас, балки халқ, Ватан меҳри билан яшаб, ижод қилаётган барча истеъдодларнинг услубига ҳам хос бўлди. Р. Парфи руҳиятига исён солаётган ҳақиқатни айтиш учун машҳур санъаткор куйлаган халқ қўшиғи "Уйғон болам" паноҳига чекинди. "Ёлғиз сен ухлайсан, ёлғизим болам" мисраси билан шеърини бошлайди шоир. Шоирнинг "ёлғизи" — бу унинг дунёда яккаю ягона она халқи, Ватани. Шоирни ўртаган алам ҳануз унинг ғафлатдан уйғонмаётганлиги. Зеро, уйқудаги одам ҳамма нарсадан беҳабар ва бенасибдир. Қачонки, "майсалар шивирласа, тоғлар ҳайқирса, дарёлар, далалар уйғоқ" бўлса-ю, нега унинг она халқи уйғонмайди?! Чунки у ухлашга, ғафлатга маҳкум этилган. Буни халқининг ўзи англаб етганича йўқ. Шоир дилига халқ хулқ-атворидаги мана шу ҳалигача анланмаслик фожиаси аламли титроқ бўлиб киради, руҳини чўктиради. Унинг лирик қаҳрамонини ўкинч туйғулари исканжага олиб қийнайди:

Умиднинг кўзи кўр аччиқдир фироқ,
Ахир мен аламман — чинқирар алам.
Бу голиб туркуда бўлмиш эди жам,
Она юртим, элим, топталган тупроқ.⁶⁶

Аламда ёнган руҳ "чинқирғи" ниҳоятда даҳшатли ҳол. Бу ҳолатга тушган инсон — даврига нисбатан бош кўтарган ғалаён соҳиби. Ахир, ҳамиша голиб бўлиб келган "турку" халқнинг, юрт-элнинг — Ватаннинг топталишини англаб етган инсоннинг унга

⁶⁵ Ўша жойда.

⁶⁶ Ўша китоб. 178-бет.

⁶⁸ Ёша жойда.

Инсон — шахснинг ижтимоий ва маънавий ҳаётидаги фаолиятини ўз измига солган жамият сиёсати-га қарши исён У. Азимнинг "Қўқсимни очаман..." деб бошланувчи шеърида ўзини кучли намоён этади. Лирик қаҳрамон шахсида тақдирдош, қисматдошлар ҳаётининг аянчли, бўғиқ ҳолатлари мужассам этилган. Лирик қаҳрамоннинг барча кечинмалари трамвай билан боғлиқ равишда юзага чиқади. Зеро, темир излар — социалистик тузум солган излар инсонни эркин ҳаракатдан, изланиш, интилиш, та-шаббус ва ҳур фикрлиликдан маҳрум этган ёвуз куч-га айланди. У. Азим лирик қаҳрамони бу масалани ёритишда замондош дўстлари лирик қаҳрамонига ҳамдард ва ҳамрозликда дадиллик кўрсатди:

Кўксимни очаман. Чекинар ғафлат.
Карахтлик тўкилиб борар манглайдан...
Қайси муюлишда юрибсан йиглаб —
Трамвай, мен сени англайман.⁶⁹

Трамвай тимсолида гавдаланган инсон фожиаси ниҳоятда даҳшатли. Эрки, ҳуқуқи ҳар томонлама бўғилган, сиёсатнинг чизган чизигидан чиқолмайдиган манқуртликнинг зўрловлар йўли билан яратилаётганлигини ҳис қилиш, англаш, аммо бундай даҳшатли ҳолатдан омон қолганларнинг ҳаёт ва кураш йўлларини кўз олдига келтириш инсоннинг қанчалар ақлли, бардошли мавжудотлигини, илоҳий қудрат, руҳ унга мададкорлигини кўрсатади. Ахир, "трамвай" бўлиш қисматга айлантирилган, қалб кўзларига тупроқ сочилиб, тафаккур уммонлари чайқатилган бир даврда шоирнинг:

Бунчалар бешафқат бу қўш темир из,
Бу тақдир чангали — бераҳм, маҳкам.
Тақдирдош, қийналдик, ахир иккимиз,
Бу темир из билан, темир из билан⁷⁰

деган фикрлари киши осмонида чақнаган чақмоқдек даҳшатли ва кутилмаган эди. Инсоннинг идеал жамият дея тўхтамасдан мақталаётган жамият ва унинг қонун-қоидаларига қарши бош кўтариб, тутқунлигини ошқор айтиши бадий адабиёт бағрида исён оловининг ёлқинланиб бораётганлигидан, бу эса қалбу руҳиятларга уйғонишнинг учқунларини ташлаётганлигидан дарак берар эди. Учқунни алданга олдириш эса ҳар бир инсон руҳиятининг қудратига боғлиқдир. Ана шу қудратни, аввалю, ўзида топа билган лирик қаҳрамон темир издан тушиш, эркинлик инсон учун буюк бахт эканлигини айтади:

⁶⁹ Азимов У. Дарс. Тошкент, 1986. 56-бет.

⁷⁰ Ўша жойда.

Бу — бекат, дедилар. Тўхтадик гингишиб,
Кетдик, бўл, дедилар. Югурдик ҳайрон,
Бугун темир ғафлат изидан тушдим,
Оёғим тупроқда — бу роҳатихон!⁷¹

Аммо барча "трамвай"ларни темир издан тушириш, ҳаммани бирдай ҳаракатга келтириш ва ўзлари жойланган қолипларни синдириш даражасига етказиш осон иш эмас. Чунки биринчидан, ҳали жамиятда солинган темир излар ниҳоятда мустаҳкам бўлса, иккинчидан, шу излардан юришга маҳкум этилганларнинг барчасининг маънавий даражаси, руҳий етуклиги бир хил эмас эди. Маънавий, руҳий тенглик, уйғунлик бўлмаган жойда ҳаракатда ҳар хилликнинг сақланиб қолиши, табиий. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамон руҳиятидаги ғалаён ранглари баъзан сарғайган ҳолда:

Ана, трамвайлар осиб қўйилган
Совуқ симдорлардан ўт чиқиб борар⁷²

тарзида намоён бўлади.

У. Азимнинг кўпгина шеърлари инсон руҳий дунёси кашфининг рангин манзараларидан бир лавҳа. Бу лавҳаларда табиат, жамият баркамоллиги учун кураш мужассам. Зеро, табиати асралган жамиятда инсон қадр-қиммати ҳам йўқолмайди. Чунки инсон табиатнинг ақлли, идрокли бир мўъжизаси сифатида жамиятни шакллантиради. Ватанида қадр, эъзоз топган инсон руҳий эркинликдан баҳраманд бўлади. У. Азим лирик қаҳрамони ҳаммаша руҳ, эркинлиги учун курашади. Шоир бу курашни кўпинча руҳнинг исёни, ғалаёнли ҳолатларини чизиб баробарида тасвирлашга эришади.

Шоирнинг трамвай ҳақидаги шеърида баёнга нисбатан ҳаяжон ранглари, туйғулар жунбуши тасвири

⁷¹ Ўша жойда.

⁷² Ўша жойда.

устунлик қилади. Лирик қаҳрамон руҳини қақшатган жамиятнинг иллатларига нисбатан ғазаб, нафрат туйғулари мисралар бағрида портлай бошлайди. Натижада, ўқувчи ўзининг шеър руҳига, шоир руҳига кириб қолганини, лирик қаҳрамон ҳолатига тушиб, дилида бош кўтарган эрк, ҳақиқат истаган туйғуларнинг тошиб бораётганлигини ҳис қилади. Ўқувчини ана шу даражага етказишнинг ўзи шеърда лирик қаҳрамон руҳий ҳолатининг теран кашф этилганлигини ва унинг таъсир кучи ниҳоятда чексизлигини белгилайди. Зеро, психологик асарнинг қиммати ҳам ана шунда.

Одамлар маънавий даражаларининг нотенглиги, уларда руҳий яқинликнинг йўқлиги жамиятга муносабатнинг "ибтидоий" шакллариининг пайдо бўлишига бош сабабдир. Бу "ибтидоийлик"ни белгиловчи асосий хусусият шу жамиятнинг аъзоси бўла туриб, унга бепарволик билан қарашдан иборат. Албатта, бу фақат шахсий менига хизмат қилувчи онгнинг, савиянинг тараққиётдан анча орқада қолганлигидандир. Бу инсон характерида ташаббус, кураш, яратишдан четга тортувчи лоқайдликни тугдиради. Лоқайдлик касали билан оғриган вужуд руҳсиз жасад билан баробар. У ижодий фикрлашдан, воқеликдан хулоса чиқаришдан, бировнинг дардини англашдан, гўзаллик ва нафосатни ҳис қилишдан маҳрумдир. Бундай тоифалар жамиятни ҳар хил иллатлардан тозалаш зарурлигини тушунмайдиган хавфли одамлар. Аммо инсониятнинг ундан ҳам хавфли бир қисми борки, у ҳамма нарсани тушунади, англайди, сезади, ҳис қилади ва атрофида кечаётган воқеа-ҳодисаларига ҳушёр боқади. Лекин унинг шахсий мени турганда жамият келажаги ҳам, инсон тақдири ҳам ҳеч нарса эмас. Шоир ана шундайлардан инсониятни асраш учун "Ёнаётган одам" шеърдаги фидойи қисматни ибрат қилиб кўрсат-

моқчи бўлади. Бу одамнинг вужудига эмас, балки қалби, руҳига ёнғин тушган. Бу ёнғинни келтириб чиқарган омил жамиятнинг разиллик, лоқайдлик комига айланиб, яхшилар учун зиндонлик касб этаётганлигидир. Атрофда лоқайд тинчликни яратиб, "Ёнаётган одам"ни тушунмаётган жамиятни қандай баҳолаш мумкин?! Зеро, руҳи исён оловида ёниб, жамиятни қутқармоқ, унда фақат яхшилик имконини яратмоқ ўрнига, ўзини панага олиш инсонни тубандан-тубан кўрсатувчи хусусиятдир. Шоир эса инсоннинг юксак даражага кўтарилишини, ўз шаънини улуг тутишини истайди. Шу боисдан, унинг исён оловига тушган руҳи "ёнаётган одам" тимсолига айланади. Аммо унга ҳамдард руҳ топилмайди... Чунки кимдир "Гулхан тафти"дан ўзини четга олади, кимдир "қўлини юзига қалқон" қилади, бир хил кимсалар эса:

— Ахир ҳозиргина тинч эди олам,
Қайдан пайдо бўлди бу гулхан-одам?
Қандай яхши эди бутунги ҳаво!
Шаҳарга ловиллаб чиқди бир боло...⁷³

деб зорланади. Мана шу қарашларнинг ўзи маънавий чириётган жамиятнинг асл моҳиятини очиб ташлайди. Ҳеч бўлмаса, "сиз учун... ёняпман" деб айтишга тили айланмай, мажоли етмай, ёниб кетаётган одамга қараб: "У нима учун ёнаяпти", — деб қизиқмаслик инсоннинг инсоний қиёфадан чиққанлигини кўрсатмайдими?! Уни асл қиёфасига қайтариш учун битта эмас, жуда кўп одамлар ёнмоғи, ёнганда ҳам қалби, руҳини яхшиликнинг, меҳр ва бедорликнинг оёқлари остида ёқмоғи зарур. Мана шу ҳақиқатни англаймоқ учун ёнаётган руҳ сувратини шоир шундай чизади:

⁷³ Азимов У. Иккинчи апрел. Тошкент, 1987. 12-бет.

оқибатлардан излашни ўқувчининг ўзига ҳавола этади. Чунки жамият ва уни идора этаётган сиёсат инсонни руҳан парчаланиб кетишга маҳкум этди. Бунинг оқибатида инсон эътиқодидан, энг муқаддас туйғулардан ажралиш палласига кирди. Бу туйғулар она, фарзанд, ёр, энг асосий Ватан туйғуларидир. Дарвоқе, "...Ватан Усмон шеърларининг Бош сўзи..."⁷⁶ бўлишининг боиси ана шунда:

Чинорнинг тагида бўлиниб ётибман -
Шунда бир сўз баргдай лабимга кўнар:
"Ватан" дейман, тақрор айтаман "Ватан..."
Бирлаша бошлайди юрак, ақл, тан...⁷⁷

Демак, лирик қаҳрамон (инсон) ўз фожиасини англаб етмоқда. Унинг вужуди парчаланиб кетса-да, руҳи парокандалик асоратида бутунлай қолиб кетмади, тўғриси кетолмади. Шунинг натижасида, у Ватанни асрамоқ лозимлигини вужуд томирларига қуя бошлайди. Бу эса яна инсонда вужуд ва руҳ уйғунлигини тиклайди ва уни уйғониш палласига олиб кирди. Шоир лирик қаҳрамони бошидан кечган ушбу жараёнда узоқ йиллар давомида халқимиз ҳаётида кечган ижтимоий-сиёсий ва маънавий бўҳронларни мантиқан умумлаштиришга эришган. Улар эса инсон руҳияти таҳлили жараёнида амалга оширилган. Инсон — лирик қаҳрамон қалбининг, руҳининг қатларини бир-бир очган шоир ўқувчига ана шу қатламлар рангини чуқур англатишга эришади. Руҳнинг парокандаликка дучор бўлиб, вужудни тарк этиш даражасига етиб, аммо яна инсон ва заминга қайтиши қалбни уйғотишга, ўзликни англашга даъвати ниҳоятда теран очиб берилган. Замондошлар қалбида, руҳиятида худди шундай жараёнлар кечаётганлигига ёки кечиши ниҳоятда зарурлигига ўқувчини

⁷⁶ Қаранг. Ҳаққулов И. Бадиий сўз шукуҳи. 252-бет...

⁷⁷ Азимов У. Иккинчи апрел. 51-бет.

ишонтира билган. Бу шоир томонидан ўйлаб чиқарилган бадиий тўқима ёки афсона эмас. Балки У. Азимнинг ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантирганлигидир. Бу эса шеърда руҳий таҳлилнинг ниҳоятда чуқурлашувига сабаб бўлган.

У. Азим шеъриятидаги лирик қаҳрамон руҳий дунёсини ўқувчига ҳеч қийинчиликларсиз англатиш услуби Шавкат Раҳмон шеъриятига ҳам хосдир. Унинг лирик қаҳрамони ҳам юқорида фикр юритилган шеърият қаҳрамонларидек халқи, Ватанига содиқ ва фидойи. Уларга қарши турган ҳар қандай кучга муроасиз. Эътиқод ва имон бутунлиги учун курашчи. Шахс ва жамият муносабатларига ҳамда шу заминда кечаётган ижтимоий-сиёсий ва маънавий ахлоқий муаммоларга ҳеч қачон бефарқ бўлмаган инсон.

Ш. Раҳмон шеъриятида ижтимоий норозилик туйғулари 80-йилларда ниҳоятда чуқурлашди. Бу ҳаммага маълум бўлган — жамиятдаги инқирозлар билан боғлиқдир. Ана шу жараёнда унинг шеърларида, энг аввало, миллий ғурурнинг уруғлари уна бошлады. Кейин эса эрк, озодликка интилиш туйғулари бош кўтарди. Ғафлатда қолган бутун бир халқни уйғотиш туйғуси эса янада шиддатлироқ тусга кирди. Ана шу вақтда дунёга келган битта шеърида Ш. Раҳмон қаҳрамон қилиб "сув ичаётган отлар ва ухлаётган ботирлар"ни танлади. Уларнинг ҳаммаси рамзий маъноларга эга. Бу маъноларни англаш — ниҳоятда кучли руҳий исён ичра қолмоқдир. Отлар — ўзининг шиддати, қудратини унутиб, ғафлатдан бош кўтаролмай қолган руҳият рамзи. Ботирлар сеҳрланган ёки мажбурлаб туйғулари кишанланган, ўзлигини унутган, Ватан меҳридан бегона этилган, хуллас, манқуртга айлантирилаётган халқ тимсоли.

Кўк ёллари сувга ботириб,
не замонки сув ичар отлар.

Атрофдаги кўм-кўк адирлар -
 Ўтовларда ботирлар ётар...
 Нима бўлган уларга ахир,
 ё сеҳрлаб қўйганми сувлоқ?
 Нега жимлик босган воҳада
 беғам ухлар ботирлар узоқ?⁷⁸

Зеро, халқ руҳини кишанлаб ташлаш уни йўқ қилиш билан баробар. Мана шу ҳақиқат ўтида ёнган шоир ботирлар — халқни уйғотиш, унинг руҳи — "кўк ёлли отларга" ўз шиддати, қудрати ва гўзаллигини қайтариш учун курашга ҳамиша тайёр. Халқ ва юрт эрки учун кураш ҳар бир фидойи фарзанд учун ҳам фарз, ҳам қарзлиги унинг руҳиятида ҳамиша бедорликни барқарор этувчи кучга айланади. Бундай ҳолат — руҳ исёни шоирнинг бошқа бир туркум шеърларини ҳам дунёга олиб келдики, улар фақат она ер озодлиги, она халқ эрки учун кураш туйғуси билан ёниб, даврни уйғонишга чорлаб турди.

Шоир бошқа бир шеърида "Ким эдим-у ким бўлдим энди" саволини кўндалант қўяди. Бундай олиб қараганда ушбу савол жуда кўп шеърлар, мақолалар моҳиятини белгилаб, социалистик жамият берган ва беражак беқиёс бахтдан "куйлатган" эди. Нега бу савол Ш. Раҳмон лирик қаҳрамонини инграшга мажбур этган? Саволнинг икки хил талқинидан қайси бири ҳақиқатга яқин? Ушбу саволларга эндиликда жавоб бериш ва Ш. Раҳмон лирик қаҳрамони руҳияти манзараларига сингиб кетган ҳаёт ҳақиқатини ошкор айтиш мумкин. "Коммунизм қурилаётган" даврда шоирга бундай мисраларни ёзишга журъат берган қудрат — ана шу ҳақиқат бўлган.

...қайга кетар ёшлигим, кучим,
 исёнларга, ғазаб, нафратга,
 оғриқларга тўладир ичим...⁷⁹

⁷⁸ Раҳмон Ш. Юрак қирралари. Тошкент. 1981. 43-бет.

⁷⁹ Ўша асар. 82-бет.

Лирик қаҳрамоннинг бу армонлари даврнинг, ўзлигини англаш сари интилаётган она халқ ва она юртнинг армонлари ва исёнларидир. Ўзи, халқи, Ватани учун сарфланмаган куч, ақл, ўртанмаган қалб ҳақидаги-теран ўйлар ҳур фикрли инсон учун нафақат армонга айланиши, балки фожиа олиб келиши ҳам муқаррар. Шоир шеърларидаги Ватан туйғуси ҳақида фикр юритган мунаққид И. Ҳаққулов "Ватанни англаш — Шавкат шеърларидаги бош ғоя, сарбон туйғу. Шу туйғу уни ҳаётнинг маъноси ҳақида кўп ва жиддий ўйлашга мажбур қилади",⁸⁰ — деб ёзган эди. Ватанни англамаслик, ҳаётнинг ана шу фожеликка йўғрилган саҳифалари ҳақидаги ўйлар Ш. Раҳмон лирик қаҳрамони руҳиятини изтироблар гирдобига тортиб, вужудини ўтга солганлиги кўриб турибди. Аммо у ноилоҳлиқ азобида қийналади. О. Матжоннинг "Ёнаётган дарахт", У. Азимнинг "Ёнаётган одам" шеърлари лирик қаҳрамонларидек, ёниб бошқаларни уйғотишга интилади, баъзан эса ҳеч кимни уйғотолмай, ёқолмай кулга айланмасам эди, деган қўрқувли ўй гирдобига ўртанади ва:

Кўпроқ яшаб қўйдим-шекилли:
 ой, кун сайин хотирам — оғир —
 етти қават осмон тепамда,
 елкаларим сирқираб оғир⁸¹

дейди. Руҳ қанчалик кўп қийналса, жисм — вужуд ҳам шунчалик чарчайди. Аммо бу ерда лирик қаҳрамон узоқ умр кўриб, жисмонан қариганлигидан эмас, балки кам яшаб кўп кўрганлигидан, руҳий чарчоқнинг исқанжасида ўртанаётганлигидан, руҳ қуши парвоз учун етти қават осмон узра жой тополмай, вужуд қийналаётганлигидан, қалбини кемираётган армон тирноқларининг кун-бакун ўткирла-

⁸⁰ Ҳаққулов И. Бадий сўз шукуҳи. 203-бет.

⁸¹ Раҳмон Ш. Юрак қирралари. 82-бет.

шиб бораётганлигидан сўзлайди. Мисралар манти-
фига жамият, тузум танқиди ниҳоятда чуқур жой-
лашган, инсон вужудини ёқиб, шиддат билан оқиб
бораётган руҳий исённинг манзараси маҳорат би-
лан муҳрланган. Бу лирик қаҳрамоннинг:

парвардигор,
бор бўлсанг агар,
эзма ўғлим елкаларини...⁸²

ноласи орқали ижтимоий ҳаёт моҳиятининг теран
фош этиб ташланганлигида янада равшанлик торта-
ди. Шоир бошқа бир шеърида оёққа осилган тошлар-
дан қутилишга даъват этган бўлса, бунда елкани эза-
ётган қўллар деймизми ёки тошларми улардан озод
бўлиш учун курашга отланишни халқидан ўтинади.
Ўғлининг — келажак елкаларининг бегона юклардан
халос бўлишини истади. "Кўзларимдан кўра ҳаётни
елкаларим кўрибди кўпроқ..." мисралари маъзида
ноҳақликнинг оғир юкларидан яғирга айланган елка
соҳибининг ўтган кунларига интиқоми, келажакка
умиди мужассам.

Аммо шоирнинг истаклари, умидларига қанот
бахш этувчи руҳнинг исёнлари гоҳ кўтарилиб, гоҳ
пасайиб туради. Нега? Зеро, инсон руҳиятидаги, ай-
ниқса, кайфият одами ҳисобланган шоир зоти хул-
қидаги таъсирчанлик шундай бир фазилят ёки хусу-
сиятки, у сал нарсадан юксалиб кетса, сал нарсадан
тушунқунликка қараб йўналиши аниқ. Бу ҳолатни
Ш. Раҳмоннинг "Умр — қумсоат..." деб бошланувчи
шеърининг лирик қаҳрамони руҳий дунёси исёнла-
ридаги ранглар орқали жуда аниқ тасаввур қилиш
мумкин.

Умр — қумсоат ҳам
яримлаб қолди,

⁸² Ўша жойда.

кўнглим тўлгани йўқ билганларимдан.
Ёдимни оғритар кечирганларим,
кўпдир қилмаганим қилганларимдан⁸³

мисраларида тушқун руҳ ҳукмрон. Ўтган умрига ачи-
наётган, бугунидан афсусланиб, келажagini тасав-
вур этолмаётган инсон руҳиятининг синиқ манза-
раси ўқувчига ўз ҳукмини ўтказиб қўяди. Уни кеча,
бугун ва эртасини бир-бир тафаккур элагидан ўтка-
зишга мажбур қилади. Лирик қаҳрамон ҳали ўқув-
чининг замонлар ҳақидаги фикри бир тўхтамга кел-
май туриб, давр манзараси кўчган руҳиятининг бош-
қа рангларини очиб ташлай бошлайди. Аммо шу
ўринда "Балки ўқувчининг замонлар ҳақидаги ўз
фикр, хулосалари бордир? Улар шоирники билан мос
тушармикан?" — сингари саволлар пайдо бўлиши,
табiiй. Агар шундай саволлар туғилса, улар ҳаққо-
ний. Зеро, шоирнинг фикрини ёки лирик қаҳрамон
руҳий ҳолатини бир хилда қабул қилиш ёки англаш
керак деган фикрдан биз ҳам узоқмиз. Истаган одам
Ш.Раҳмон лирик қаҳрамони билан баҳслашиши,
унинг қарашларини маъқуллаши ёхуд инкор қили-
ши мумкин. Аммо ҳаётнинг ҳаққоний рангларини
тўғри англаган ҳар бир инсон Ш.Раҳмон лирик
қаҳрамони руҳиятида кечаётган исёнга бефарқ ва
бетараф бўлолмайди. Аксинча, ўзи ҳам ана шу исён
ичра гарқ бўлиб:

Кун келди,
оҳларинг учадиган кун,
юрагинг оламга сигмайдиган кун,
юзингни босганча ернинг юзига
оилкиниб-силкиниб
йиглайдиган кун⁸⁴

⁸³ Раҳмон Ш. Уйғоқ тоғлар. Тошкент, 1986. 121-бет.

⁸⁴ Ўша жойда.

мисраларидаги фикр, руҳ оқимиға тушиб қолади. Чунки бу фикр ҳақиқат заминидан униб чиққан. Агар ҳақиқат шоир фикрларига қанот бўлмаганида, руҳиятига исён олиб кирмаганида у "Кун келди" деган сўзларини қатъият билан айтмаган, келган куннинг манзараларини алам билан акс эттирмаган бўларди. Асосий эътиборни жамият ва ундаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий муаммолар танқидига қаратган шоир фикрларида ҳаётдан узоқ, ҳаёлий гаплар йўқ. Лирик қаҳрамоннинг ҳаёт, одамлар, уларнинг бутуни ва келажаги ҳақидаги изтироблари, ўйлари ўқувчи фикрида теранлик, руҳиятида бедорликни кучайтиришга хизмат қилади. Унинг:

Кимни бахтли қилдим,
кимни умидвор
кимларга кўнглимни ёриб сўйладим.
Мен нима беролдим, мозий қаъридан
чўзилган саноқсиз ожиз кўлларга?⁸⁵

мисраларида иложсиз инсон руҳининг оғриқли, дардли нидоси кучли. Нега у бунчалик бечора ва ночор аҳволга тушди? Унинг кўлидан бирон-бир кимсага яхшилик қилиш у ёқда турсин, ҳатто, ўз кўнглига ўзи таскин бериш ҳам келмайди. Ҳислар, туйғуларни ўзи жиловлай олмайди ёки уларни бирон-бир мақсадга хизмат қилдира билмайди? Шоир бу эътирозларининг барчасига "келган кун" нинг моҳиятини мантиқан фoш этиш орқали жавоб беради. Мавжуд жамият ва ундаги ҳукмрон сиёсатни кескин танқид қилувчи бу шеър лирик қаҳрамон руҳий дунёсининг нурсизланган рангларининг манзарасидир. Чунки давр фожиали ҳолатга тушган, уни асрашнинг эса чоралари ҳали бутун бир жамиятнинг билим доирасидан, руҳияти, иродасидан анча узоқ

масофада бўлиб, унга етишмоқ йўлида улкан тўсиқлар мавжуд эди. Лирик қаҳрамон "йиғлайдиган кун келди" деганда руҳиятидан тўкилаётган алам ёшларига ишора қилади. Шу билан бирга бу ёшларнинг бошқа руҳиятларни уйғотиш, йўлини ғуборлардан тозалаш, халқ, Ватан бошида тўпланаётган булутларни, улардан ёғётган фожиаларни йўқотишга ундаш қудрати борлигини яширмайди. Унинг "Мендан нима қолур, абадий нурлар" деган сўзи ана шу курашчан руҳ ҳақида боради. Инсон ҳаётини нурсизлантираётган фожиаларни куйдирувчи руҳ нури ҳақида фикрлайди. Шоир "Уриниб-суриниб сира тўлмаган бир кўнгил қолади қолса ҳам мендан" мисралари билан шеърни якунлайди. Чунки ҳали даврни фожиалар гирдобидан олиб чиқадиган, ўша фожиалар билан курашчан руҳият ўртасидаги тўсиқларни кўтариб ташлайдиган кучлар нисбатан кам эди. Мана шу камлик шоир — лирик қаҳрамон қалбида, руҳиятидаги кемтик, бўш жойларни пайдо қилган ва уни ана шундай ҳолатга солган.

Шеърни ўқиш жараёнида ожизлигини ҳис қиладиган руҳ манзараси ўқувчини тинч қўймайди. Бу ҳолат унинг вужудида ҳам худди шундай тўлғонишларни пайдо қилади. Қийноқда, азобли туйғулар билан қовуриладиган қалбда жамият ва унинг муаммоларига, даврга нисбатан исён уйғонади. Шу пайтгача ўзида бор бўлган норози туйғулар ранги яна қуюқлашади. Лирик қаҳрамонга ҳамдардлик, ҳамрозлик туйғулари кучаяди. Буларнинг барчаси шеър жонида — лирик қаҳрамон қонида кезаётган руҳнинг қудрати туфайлидир.

Шоир — лирик қаҳрамон руҳиятининг исён билан ўртанган ҳолати, қалбидаги ҳислар, туйғулар мазмунини пардаламай, ошкор айтиши, уларнинг эса тезкорлик билан ўқувчи руҳиятига кўчиши — буларнинг ҳаммаси руҳият — психологик тасвирнинг

⁸⁵ Ўша жойда.

юксаклигидан дарак беради. Ш. Раҳмон шеърда психологик тасвирни юксалтириб, чуқурлатиб бориш принципини тўла қўллайди. Унинг ёрдамида лирик қаҳрамон руҳий дунёсини давр, жамият, сиёсат билан ботиний боғлаган ҳолда теранлик билан очиб боради.

Ш. Раҳмон лирик қаҳрамони билан Хуршид Даврон лирик қаҳрамони руҳий дунёси манзараларида ўхшашлик кўп. Аммо бу ўхшашлик фикрий ва руҳий айнийлик, бир хиллик белгиси эмас. Лекин фикрлаш, ҳис қилиш, туйиш нуқтаи назаридан ҳар иккала лирик қаҳрамонда уйғунлик бор. Шу ўринда бир хиллик ва уйғунлик тушунчаларини бир маънода англашдан узоқ турмоқ лозим. Зеро, бу тушунчалар ўзига хослик мантиғидан бетўхтов озиқ олиб туради.

Ҳар иккала тенгдош, замондош шоир давр дардлари билан қийналади. Унга маънавий малҳамлар излайди. Лекин бу изланишлар ҳар бир шоирнинг инсоният ўтмиши, бугуни ва келажакка муносабатларнинг ўзига хос ифодаси билан ажралиб туради.

Х. Давроннинг "Чилилик дўстларга" шеърида яшаётган жамиятининг инсон учун қафас эканлигини, халқ эса эрк, Ватан, миллат, бурч, виждон туйғуларидан "покланаётганлигини" очиқ айтолмасдан қийналганлигини сезиш қийин эмас. Лекин шоир буни айтишнинг йўлини имкон қадар топган. Яъни Чилида хунта томонидан содир этилган қонли воқеалар шоирга қалбида қамалиб келаётган дардларни айтишга шароит яратган.

Эрк нима?
Озодлик нима?...
Юрт нима?
Ватан нима?...
Халқ нима?
Миллат нима?...

Бурч нима?

Виждон нима?

Буни англаганга қийин бўлади.⁸⁶

дейди шоир. Дарҳақиқат, ўша турғунлик йилларида ҳозиргидек эркин ҳис қилиш, Ватан дея уни ҳимоя этиш, миллатим дея фахрлана билиш мушкул эди. Оқибатда кўпчиликда бурч, виждон туйғуси зимдан заҳарланган ва улар салкам манқуртга айлантирилган. Ана шу муқаддас туйғуларни қалбида асрай билганларга эса ниҳоятда қийин бўлган ва шоир айтганидек, улар "Ўлимдан сўнг тириламам деб, Ўлимдан кўрқмасдан ўлган". Худди ана шу туйғу, руҳ Х. Давроннинг "Мен севаман ўзбек даласин" мисраси билан бошланувчи шеърида қад ростлашга мушарраф бўлган. Бунда шоир ўзининг она юртига бўлган фарзандлик меҳрини изҳор этади. Лекин шоирнинг руҳиятидаги кемтик ўринларни тўлдирадиган манбаларни тополмаётганлиги кўриниб туради. Бу "Очиқ кетсин, майли, кўзларим" мисрасида ўз ифодасини топган. Қачон инсоннинг кўзи дунёдан кетаётганда очиқ қолиши мумкин? Айтилишича, агар инсон ҳаётидан-рози бўлмаса. Бу ерда ҳам худди ана шу мантиқ бор. Демак, лирик қаҳрамон ҳаётдан норози. Унинг инсон сифатида истак ва орзулари ўзи хоҳлаганича ушалмаган. Чунки у туғилган юртига бўлган меҳрининг қудратини кўрсата олмай, яъни она тупроғини ўзиники сифатида ҳис қилолмай ўтиб бормоқда. Шоир:

Кун келади, замин бўларман,
Ҳеч кимнингмас, сенинг бўларман.
Майсаларинг шивирлаганда
"Ҳаёт" деган сасинг бўларман.⁸⁷

⁸⁶ Даврон Х. Қақнус. Тошкент, 1987. 37-бет.

⁸⁷ Ўша асар. 43-бет.

мисраларида кўзининг "очиқ кетаётганлиги" сабабларининг моҳиятини очишга интилади. Демак, лирик қаҳрамон она юртини фарзанд сифатида севишга, эъзозлашга ҳуқуқсиз, ҳимоя этишга ожиз. Қачонки, унинг ҳоки она заминга қўшилгандагина ушалмаган орзулари ушалиб, беқиёс меҳрию садоқати унга уйғунлаша олиши мумкин. Лирик қаҳрамон руҳиятида ҳаётнинг нурсиз ранглари мужассамлашиб, унинг мисраларда ўз аксини топишга сўзсиз, жамият ва сиёсий мафкурадаги адашмишлар сабаб. Жамият шахсни шунчалар руҳий, маънавий ожизликка олиб келган экан, буни англаган инсон ўша жамият ва унинг сиёсатини қандай ҳимоя этсин?! Аммо бундай жамиятни ҳимоя этиш туйғуси ҳалигача — мустақиллик туйғусини туйгунча манқуртсифат замондошларимизда йўқ эмас эди. Хуршид Даврон ва бошқа истеъдодли ижодкорларнинг, халқим, юртим деган фидойиларнинг курашлари туфайли манқуртлик дардига даволар излашга интилишлар кучайди. Жамият сиёсатининг халқ ижтимоий-маънавий даражаларини нақадар тубанликка тортганлигини англаш жараёни бошланди. Шоир "Ўғлим Темурга" шеърида руҳан англаниш ва уйғонишнинг меваси — жасоратнинг рангларини аниқ тасвир этади.

Ўғлим, бу ер —
Бизнинг еримиз.
Ўзимизнинг еримиз,
Кўрқмасдан қадам ташла.⁸⁸

Бундоқ олиб қараганда, булар оддий сўзлар. Лекин содда қурилган мисралардаги сўзлар замирида кучли руҳий тугён кезади. Бу тугённи юртини, халқини севган, унинг қўл-оёқларига урилган кўринмас кишиларни кўра билган, англай олган, мустақиллиги учун курашга тайёр инсонгина ҳис қилади.

⁸⁸ Ўша асар. 46-бет.

Ўз қалбидаги, руҳиятидаги уйғониш илдизларининг она заминга эрк, истиқлолни соғинган туйғулар орқали боғлиқ эканлигини тушунади. Бугунга келиб, инсон — лирик қаҳрамон руҳиятининг озодликка шунчалар ташналигини ҳис қилади. Шу даврга қадар она юртинг қаер, деган саволга фақат туғилиб ўсган тупроғини тилга ололмай, катта масофаларни, кенгликларни кўрсатишга ўргатилган қалбнинг кафтдек ерга она юртим, деб муносабатда бўлишга етишиш соғинчи ва меҳрини, интиқ ва интизорлигини ифодаловчи исмсиз туйғуларнинг рангини муҳрлайди. Бобо ва момолар ҳимоясида асралган, уларнинг қони ва кўз ёшларига қорилган бу заминга эгалик қилиш ҳисси, лирик қаҳрамонни ўзида пайдо бўлган ана шу ҳиссиётни фарзандига — келажакка ҳам юқтиришга, унда ўзликни англаш туйғусини тарбиялашга даъват этади:

Йиқилсанг, кўтарар
Сени бу тупроқ.
Йиқилсанг, турмоқни ўрганасан,
Турмоқни ўрган, ўғлим.
Йиқилсанг, эмаклама,
Эмаклаганим етар, ўғлим.⁸⁹

Эмаклашга маҳкум этилган халқ вакилининг ўз қисматидан келажакка жасорат билан сўзлаши мавжуд жамият сиёсати ва тузумни емириш учун шиддат билан етилиб келаётган миллий уйғонишнинг белгиси эди. Аммо бу уйғониш миллатчилик заминида дунёга келмади. Ҳамиша қалбида миллатидан қатъи назар, ҳар қандай фидойи ва ҳақиқатсевар инсонга нисбатан меҳр туйғуси беқиёс, бирон-бир халқнинг адолатсиз сиёсатни зўрлаб ўтказиб келганларга нисбатан адоватсиз бўлиши мумкин эмас. Шо-

⁸⁹ Ўша жойда.

Мен кўрқаман...

Кўрқаман...

(Бунга

Ҳар одамдек, бор, ахир ҳаққим.)

Бу сўзларга ишонадими

Кўп сўзлардан алданган халқим?⁹²

деган эди. Бу мисраларга яширинган фикрлар жамият ва инсон — шахс муносабатларининг нақадар кескинлашиб бораётганлигидан дарак бермоқда. Аммо шоир лирик қаҳрамони даврнинг қаҳрли нафасини туйиш, ҳис қилиш баробарида меровланиб бораётган омманинг аҳволини билган ҳолда "Англаб топа олармикан у Ҳақиқатни шу кўп сўзлардан — фақат шундан кўрқаман..." дейди. Кўринадики, уни кўрқувга солган туйғу даврон эгаларининг адолатдан чекинганигина эмас, балки ана шу адолатсизлик қурбони бўлган халқнинг ўз-ўзини англашда қийналаётганлиги ҳам эди.

Шоир лирик қаҳрамон ҳаяжонлари, руҳий тўлғонишларини акс эттирар экан, ана шу жараёнда даврнинг ҳам руҳини, жамият нурсиз манзараларининг сиёсий ва маънавий илдизларини очишга интилади. Миллий масалада ўзини пардалаган ҳолда фаоллик кўрсатаётган шовинизмнинг асл мақсадини фош этишга ҳаракат қилади. Жамиятда юз бераётган парокандалик оқибатида халқ бошига ёғилаётган кулфатлар йўлига кўксини қалқон қилгиси келади. Инсон психологияси — руҳияти қирралари адолатдан бебаҳра халқ фожиаси фонида очилади ва ўқувчи лирик қаҳрамон руҳий дунёсида кечаётган жараёнлар моҳиятини жамият иллатлари тасвири билан танишиш давомида англаб олади.

Миллат ёки халқнинг манқуртга айланиши унинг йўқлик сари равона бўлганлигини кўрсатувчи даҳ-

⁹² Ўша жойда.

шатли ҳодиса. Бу ҳодисани "камол" топтириш ёки тезлаштириш учун жамият сиёсати қанчалар хизмат қилмади, ахир. Аввало, тарихи, тилини унуттириш, кейин туғилган жойини, киндик қони тўкилган тупроқни Ватан дейишдан истиҳола эттириш, катта масофаларни эгаллаган жойларни она-Ватан деб мақтаниш даражасига етказиш, мерос анъана ва урф-одатлардан орлантириб, англамаган анъаналарни қабул қилдириш, миллий маданият, санъат намуналаридан бошқа халқларникини устун қўйдириш ва уни жорий этишга ружу қилдириш, қисқаси, ўзликни унуттириш буларнинг барчаси халқни манқуртга айлантиришдаги энг муҳим омиллар бўлди. Бу омилларни ҳар бир миллатнинг ўзи кашф қилмади, албатта. Миллат аста-секинлик, жуда устамонлик билан мажбуран ўз таназзулининг "кашфиётчиси"га айлантирилди.

Ўз она тилини унутган зотлар
Торобий мақбарин вайрон этганда,
Мен ҳеч кимнинг кўзига эмас,
Мен ўзимнинг кўзимга боқдим.⁹³

Бу ерда лирик қаҳрамон ўзгалардан эмас, ўзидан ўпкаламақда. Зеро, ким келиб, нимани мақтаса, ўшани ўзиникидан азиз ва афзал билган одамдан ёки бутун бир халқдан гина қилиш шоирнинг хатоси ёхуд ўз миллатини камситишнинг белгиси эмас. Бундай олиб қараганда, халқнинг фоже аҳволга тушиб қолишига фақат ташқи омилларни сабаб қилиб кўрсатавериш ҳам бир ёқламаликка олиб келади. Балки халқимиз ҳуқ-атворидаги шарқона соддалик, садоқатлилиқ, ишонувчанлик, маълум маънодаги сиёсий гўллик туфайли ҳаётимизга тикиштирилган барча "янгилик"ларни, унинг оқибат-натijasини ўйламай қўш қўллаб қабул қилавергандирмиз. Бу

⁹³ Ўша асар. 156-бет.

янгиликлар кўнглимиз, кўзларимизни сеҳрлаб, ўзлимизни унутишга чорлаганда, орқамизга қайрилиб қарамай, бизни қўллаб-қувватлаб турган тарихимиздан назаримизни олиб қочгандирмиз. Хуллас, бир сўз билан айтганда, вақт келиб, англаниш жараёнига кирдик ва Х.Даврон лирик қаҳрамони ҳолатига тушдик. Англаниш авлод эса гинани ўзидан қилиб, ўз кўзига тикилиб, ўзини маънавий сўроқлар исканжасига олишдек тарихий паллага кирди. Бу ҳолатга тушган қалблар руҳий исёнлар ичра эзилиб, ўзига маломат тошларини ота бошлади. Бу эса лирик қаҳрамон руҳиятида кечирилмас гуноҳнинг ранглари сифатида акс этди:

Ашратхона хужраларини
Кўр манқуртлар булғаб кетганда,
Мен ҳеч кимнинг кўзига эмас,
Мен ўзимнинг кўзимга боқдим.⁹⁴

Кўринадики, "кўр манқуртларнинг" кўзига боқишдан фойда йўқлигини кечикиб бўлса-да, англаниш лирик қаҳрамон ўзини гуноҳкор ҳисоблаяпти. Агар у ўз вақтида англанишида "кўр манқуртни" барча ҳаракатлардан тўхтатган ва янада аччиқроқ ҳақиқатнинг пайдо бўлишига йўл қўймаган бўларди:

Мен ўзимнинг кўзимга боқдим,
Кўрдим: деразаси зимистон уйда
Бир-биримиз кўрмай,
Ёлғизлик эзиб,
Ғамли ўтирдик отам, мен, ўғлим...

Шоирнинг ёлғизлик ҳақидаги фикрини инкор қилиб бўлмайди. Зеро, ҳеч кимнинг она халқини ёмонлашга маънавий ҳаққи йўқ. Айниқса, миллат сифатида ўзбек халқидек саҳий, қалби тоза, бағри кенг, меҳнат-

⁹⁴ Ўша жойда.

каш, содда ва самимий халқ кам топилса керак. Аммо унда бир ёмон қусур борлигини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Бу зарур пайтда бирлаша олмаслиқдир. Ана шу қусур туфайли у яқин 60—70 йил ичида (балки олдин ҳам бўлгандир) қанчадан-қанча моддий ва маънавий ҳазиналаридан ажралди. Натижада, уни ёлғизлик ўз қомига тортди. Шу боисдан ҳам Х. Даврон лирик қаҳрамони руҳий парвозлардан тўхтаган ҳолда ғам, алам домига гирифтор бўлиб, азобланади. Отаси (тарих), ўзи (бугун), ўғли (келажак) сиймосида бир-бирларига қўл беролмай, танҳоликда — ёлғизликда қийналаётганлиги — халқнинг учала замонда ҳам бирлаша олмай аросатда қолган ҳолати манзарасини яратади. Дарҳақиқат, шундай. Отанинг ўғилни қўллаб-қувватлай олмаслиги, ўғилнинг ҳам ўз ўғли камолоти учун фидо бўлолмаслиги бу миллий парокандалик белгисидир. Х. Даврон шулар ҳақида ўйлар экан, халқ руҳиятида миллий уйғониш ва бирлашиш туйғусининг бош кўтаришига маънавий замин тайёрлашга интилади. Ҳар бир қалбда ўз-ўзини тафтиш қилиш, яшаб ўтган умрига танқидий қараш, келажакнинг тарих ва замон йўл қўйган қусурлардан холи равишда бунёд этиш туйғусини тарбиялашга, руҳан ва маънан покланиш сари бошлашга ҳаракат қилади. Ўз қалбидаги фидойилик, руҳиятидаги исёнкорликдан она халқига улашишга интилади. Лирик қаҳрамон руҳиятидаги, қалбидаги ўз-ўзини фош этиш, ҳаётда юз берган барча фоже ҳолатлар сабабини фақат ўзгалардан эмас, балки ўзидан ҳам излаш, ўзини тарбиялашга интилиш хусусиятини барчада кўргиси келади. Мана шу интилишлар боис халқимиз руҳиятида тикланиш жараёни бошланганлигини таъкидлаш жоиздир.

Хуллас, Х. Даврон юқорида ижоди жамият ва инсон муносабатлари, бу муносабатларнинг қай йўсинда шаклланишида муҳим ўрин тутган ижтимо-

ий-сиёсий ва маънавий муаммолар юзасидан таҳлил этилган шоирлар билан бир сафда туриб, миллат тақдири, келажаги учун олиб борилётган ва олиб борилажак курашларга маънавий замин тайёрлади. Унинг лирик қаҳрамони руҳий оламида акс этган давр, ижтимоий тузум, жамият, сиёсат моҳиятининг адабий-бадий манзаралари ўқувчининг қалб кўзини очишга хизмат қилади.

Умуман олганда, шеъриятда жамият ва шахс муносабатларини бадий тадқиқ этиш ва ана шу жамиятнинг равнақи ёки инқирозига хизмат қилиши мумкин бўлган ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётдаги барча ижобий ҳамда салбий ҳодисаларнинг туб моҳиятини очиб бериш баробарида лирик қаҳрамон руҳий дунёсида юзага келган исён манзараларини ўзига хос бўёқларда жонлантирилишини ўзбек шеъриятининг катта ютуғи сифатида баҳоламоқ лозим. Чунки олдинги бобда шеъриятимиз яқин ўтмишини ўрганиб, ундаги руҳсиз лирик қаҳрамонларнинг аксар ҳолатларда руҳсиз инсон тимсоли сифатида дунёга-келганлигини кўрган ва бунда жамият сиёсатининг ниҳоятда кучли таъсирини ҳис қилган эдик. Шоирларимиздаги журъатсизлик ва шижоатсизликдан бир оз ранжиган, шу билан бирга ишонч туйғусининг ниҳоятда барқарорлиги уларнинг кўзи ва тилини боғлаб қўйганлигини ҳам айтган эдик. 60-йиллар ўрталаридан бошлаб, айниқса, 70—80-йилларга келиб эса, ўша ишонч туйғусининг ўрнини шубҳа, гумон, ишончсизлик туйғуси эгаллай бошлади. Бунга, албатта, жамиятни нотўғри йўлдан бошлаган сиёсий мафкура сабаб бўлди. Бинобарин, ишончсизлик туйғуси ижтимоий-сиёсий, иқтисодий тангликнинг аста-секинлик билан юзага қалқиб чиқиши баробарида янада кучайди. Айни пайтда ўз-ўзидан маънавий тангликнинг ҳам чуқурлашмасликка ҳеч қандай имкони қолмади. Мана шу сабабларнинг

барчаси лирик қаҳрамон руҳиятига исён учқунларини ташлади ва у шеърият бағрида даҳшатли ёнғинга айланди. Натижада, юқорида танишганимиз — жамиятни, сиёсатни қаттиқ фош этувчи асарлар дунёга келди. Улар инсон руҳиятини, қалбини теран бадий тадқиқ қилиб, унинг чексиз маънавий таъсир имкониятларини ўзида инкишоф этди. Шу билан бирга улар сиёсатга сиёсатшунос ёки файласуф назари билан эмас, балки инсон қалби, руҳиятининг мусаввири сифатида ёндашишга журъат этидилар. Демак, буларнинг барчаси шеъриятнинг асл манбаига томон қайтаётганлигидан, ҳар қандай таъйиқ ва таъсирларга қарамай ўз вазифасини, бурч ва масъулиятини чуқур англаб, инсон қалби дарду армонларини ҳам кашф этишга интиланлигидан далолатдир.

Шеърият ва сиёсат муносабати азалдан давом этиб келаётган ҳодиса бўлиб, уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Ушбу ҳодисани ўрганиш ҳам, албатта, зарурдир. Зеро, профессор У. Норматов таъкидлаганидек, "Юксак бадиият намуналарини замонадан, сиёсатдан, мафкурадан айри ҳолда нуқул санъат, шакл жиҳатдангина ўрганиш, ўқитиш орқали уларнинг моҳиятини англаш, ҳақиқий қимматини белгилаш қийин"⁹⁵дир. Дарҳақиқат, ҳар қандай юксак ижод намунаси дунёга келган даври руҳидан ажратиб ўрганилса, унинг ғоявий-бадий қиммати, маънавий аҳамияти тўлиқ очилмайди.

Шеър инсон қалби, руҳияти, туйғу ва тафаккурининг маҳсули. Инсон эса жамиятдан ташқарида яшай олмайди. Ҳар қандай жамиятнинг ҳам ўз сиёсати бўлади. Шеърият сиёсатга фаол муносабат кўрсатмай туролмайди. Лекин у бир дастёр каби сиё-

⁹⁵ Норматов У. Ҳақиқат тақозоси// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995, 17 феврал.

сатни қувватлаб, белгиланган чизиқдан чиқмаса, миллат ва халқ олдидаги бурчини тўла-тўқис оқлай олмайди. Етмишинчи йилларга келиб, шеъритимиз ана шу ҳақиқатни ниҳоятда аниқ ва чуқур англаб етди. Шу боис у қайта қуриш ва ошкоралик даври ғоявий ўзгариш ва юксалишларини жуда дадиллик ҳамда қатъий журъат билан қаршилади.

2.3. СОҒЛИРИК ПАФОС: РҶҲИЯТ ИҚЛИМИ ВА ПОЭТИК ТАСВИР КЎРИНИШЛАРИ

Юқорида тарих ва замон, жамият ва инсон муносабатларига лирик қаҳрамоннинг муносабати ҳамда унинг шеъриятдаги инъикоси ҳақида имкон етганича фикр юритилди. Аммо инсон руҳий дунёсидаги чексизликнинг манзаралари ҳам рангиндир. Шунинг учун ҳақиқий шоир ўзини инсон қалби ва

руҳининг муҳофизи, мусаввири деб ҳис қилади. Уни ҳар қандай кўпол, ташқи таъсирлардан ҳимоя қилиш учун курашади. Инсон кўнгли ва руҳий ҳаётини тадқиқ этган шоирлар, сиртдан қаралганда, ташқи воқеликдан йироқлашгандай кўринади. Аслида эса, ташқи дунёнинг кўп муаммолари инсон фарзандининг қалбига йўл топиш, руҳини англаш орқали ҳал этилади. Шу маънода руҳоният тасвирита бағишланган, яъни соф лирик пафосдаги шеърларнинг аҳамияти жуда юксакдир. Бундай асарлар ўзбек шеъриятининг барча даврларида ҳам кўплаб яратилган ва уларга қараб ижодкорнинг санъаткорлик маҳоратига баҳо берилган. Абдулла Орипов айнан ана шу ижодий анъанани илҳом билан давом эттирган шоирларимиздан биридир.

ларию, барча гўзалликлари билан кириб келади. Одамларнинг барчаси эса унга туғишгандек қадрли ва меҳрли туюлади. Ўқувчи руҳиятнинг бундай парвозли, рангдор манзараси билан А.Ориповнинг "Қани най бер менга, дўстгинам" мисраси билан бошланувчи шеъри орқали жуда яқиндан ошно бўлади. Бу шеърда лирик қаҳрамон руҳий ҳолатининг ниҳоятда соф бир тасвири мавжудки, унда фақат шодликнинг, бахтиёрликнинг оҳанглари жаранглайди. Бу жарангни бошқа ҳеч қандай туйғунинг овози бўлиб юборишга журъат этолмайди.

Қани, най бер менга, дўстгинам,
Бергил, майли, рубоб бўлса ҳам.
Бер, бир нафас бўшагиб олай
Тўлиб кетган юрагимни ман.⁹⁶

Бу мисралар ўқувчи учун ҳали лирик қаҳрамон руҳий оламига кириш оstonаси. Чолғу асбобларидан най ёки рубобнинг сўралиши ҳали унга чалинадиган куй қай оҳангда бўлишини белгилаб беролмайди. Чунки най ҳам, рубоб ҳам фақат қувончни эмас, балки ғамнинг мунгли садоларини таратиши мумкин. Худди шунингдек, келтирилган парчадаги охирги мисра ҳам ноаниқ туйғунинг чизгиларидан иборат. Зеро, юракни севинчли ҳислар ҳам, ташвишли туйғулар ҳам тўлдириши мумкин. Демак, ҳали шеър бошиданоқ, шоир руҳиятнинг очиқ манзарасини бермайди. Шеърнинг кейинги тўрт мисрасида ҳам ана шундай ҳолат ҳукмрон. Аммо уларда қувонч туйғуларининг юзидаги пардани кўтариш сари ишора бор. Яъни "Дўстим, тингла япроқчаларнинг шивирлаши эшитилмоқда..." Япроқчалар шивирляптими, демак унинг орқасида яхшилик яширинган. Агар япроқлар шовуллаганда эди, ўқувчи бугунлай бошқа руҳий ҳолат манзарасига дуч келарди.

⁹⁶ Орипов А. Ёиллар армони. 87-бет.

Гўзал, сокин оқшом чўқмоқда,
Тебранади елда чироқлар.
Дарахтзор ҳам сокин солланар...
Қандай маъсум, эрка бу чоқлар.⁹⁷

Яхшиликнинг рангларини лирик қаҳрамон руҳиятнинг мисраларга муҳрланиб бораётган ранглари-дан иллаган ўқувчи руҳиятида ҳам ана шундай ранглар жилвалана бошлайди. Унинг қалбида ўша рангларга мос хуш оҳанглар бош кўтаради. "Маъсум, эрка" дамлар оғушида ўзини эркин ва шод ҳис қилади.

Шоир бу шеърида юқорида айтилганидек, лирик қаҳрамони руҳиятидаги кўтаринки кайфиятни илк мисралардаёқ очиб ташламайди. Аввало, унинг қувончдан энтиккан юрагининг зарбларини сирли бир равишда ифода этади. Бу сирли зарблар сеҳрини оширувчи тасвирга табиат манзараси гўзал чизгиларининг уйғунлашуви ўқувчи қалбини энтиктира бошлайди. Ана шундан кейингина шоир лирик қаҳрамонининг руҳиятини чексизлик бағрига парвоз эттирган исмсиз қувончнинг, шодликнинг рангларини ҳиссиёту ҳаяжонларининг ниҳоятда ўткир ва куюқ бўёқлари орқали чизиб беради. Бу чизгиларда кўринган, қалбига сиғдиролмаётган қувончни куйлашга қаламининг кучи етмай ожизлик қилаётган лирик қаҳрамон уни фақат найнинг сеҳрли қудрати орқалигина ўқувчига етказа олиши мумкинлигини аңтлайди. Шеърнинг:

Кўзларимга бу ёруғ олам
Кўринмоқда бирам суюмли.
Қани, най бер менга, дўстгинам,
Тўкай тўлиб кетган кўнглимни.⁹⁸

⁹⁷ Ўша жойда.

⁹⁸ Ўша жойда.

мисралари ўқувчи кўз олдида шодлик туйғусининг инсон қалбига, руҳиятига бахш эта оладиган буюк қудратини намоён қилади.

А. Ориповнинг бу шеърида лирик қаҳрамон ҳолати теран очилган. Унинг туйғулари рангининг тиниқлиги, уларда ташқи таъсирнинг акси йўқлиги, бир онийлик руҳий қувонишдан ўзини оламни бағрига сиғдириш даражасида ҳис қилиши соф лирик пафос маҳсули бўлган шеър-руҳият манзарасининг мўжизакор қудратидан биттаси бадиий кашф қилинган. Зеро, бадиий тасвир ва руҳий таҳлилининг шеър ниҳоясида кучли уйғунлик, топиши ҳамда лирик қаҳрамон ҳолатининг, ҳис ва туйғуларининг, ҳаяжонларининг ана шу нуқтада очиқ ошкор этилиши бунга гувоҳлик беради.

А. Орипов шеърияти, умуман олиб қараганда, айтиб ўтилганидек, дунё ғаму ташвишлари остида елкалари қавариб кетган инсон руҳиятининг манзараларидан иборатдай туюлади.

Зеро, ҳар биримизга ҳаёт берган сабоқлардан келиб чиқадиган бўлсак, инсон тафаккурда, руҳиятида шодланган, қувонган онларидан кўра ғаму ташвишлар дилини сиёҳ қилган, куйдирган дамлар тасвири кўпроқ, ўчмас из қолдиради. Бу инсон табиати билан боғлиқ ҳодиса бўлса, ажабмас. Шу маънода А. Орипов шеъриятини ўргансак, унда кўдинча шоирнинг дунё, инсон, халқ ғамидан ўртанган руҳининг сувратларини кўрамиз. Чунки фақат қувончли дамлар ҳаёли билан яшаган одамдаги фидойилик фазилатини, севинчли онларни қадрлаган ҳолда Ватан, халқ ҳаётининг ғамгин паллаларида юраги ёниб, руҳий исён ичра яшаган инсон фидойилиги билан бир хил даражада баҳолаш мушкулдир.

Агар эътибор берилса, унинг руҳий ҳолатнинг соф манзараси бўлган, кучли пафос билан яратил-

ган кўпгина шеърларида, юқорида таъкидланганидек, қалбнинг "бир оҳ"га айланган ҳолати сураатлари муҳрланган. Бу оҳ гоҳида уни тарк этган муҳаббатнинг соғинчидан бино бўлса, гоҳида дўстнинг душманлигидан, одамларнинг бепарволигию беандишалигидан, "оломон"нинг халқ бўлолмаётганлигидан, баъзан эса даврон адолатсизлигидан (бу кўпинча тузум ва сиёсат билан боғлиқ), Ватаннинг хорланиб, халқнинг зорланиши ортиб бораётганидан пайдо бўлди. Булар шоирнинг ношудлиги ёхуд ношукурлиги белгиси бўлмай, аксинча, унинг ёниқ, фидойи қалбга, исёнкор руҳга эгалигидандир. Шоир муҳаббат ҳақида куйлаганида бу бобдаги омадсизлигидан нолийди. Лекин унинг баъзи шеърлари муҳаббатга талпинган, уни излаган, етишишга интилган қалбнинг оҳангларида яралганлигини унутмаслигимиз керак. Аммо муҳаббатнинг нотекис йўлларида юриш, шоир лирик қаҳрамонининг ўзини ҳам, туйғуларини ҳам улғайтириб юборади. Аввал оламни кўзига мунаввар кўрсатган муҳаббат энди уни баъзида ниҳоятда нурсиз қиёфага солиб қўяди: Бундай ҳолатга тушган лирик қаҳрамонга руҳий дунёсида чарақлаган куёш юзини парда қоплагандай, кўзларига олам тор ва бечирой, одамлар эса қалбсиз, ҳиссиз тошларга айланиб қолгандай кўринади. Ана шунда у: "Мен муҳаббат тақдиримдан мақтанолмайман", — деган қатъий хулосани "Муҳаббат" шеърида ўқувчи ҳукмига ҳавола қилади. Шеър ҳажми биров каттароқ ва у монологлик хусусиятини касб этади. Лекин ҳажмидан қатъи назар, айтиш мумкинки, унда лирик қаҳрамон руҳий ҳолатининг соф, тиниқ манзараси мужассам. Шеър ҳажмининг биров катталигига сабаб, шоир муҳаббатда омади чопмаганлигини айтиш учун сўзни болалик дамларию, муҳаббат туйғуларининг қалбига илк ташрифи борасидаги хотираларидан бошлайди. Илк севги қалбига чизган туйғулар

гулининг хазон бўлиши — "кўнгил шишасининг бир сўз билан дарз ейиши" лирик қаҳрамонни шундай ҳолатга солганки, энди у ҳеч қачон севги-муҳаббат ҳислари билан ёнолмайди, дунёнинг гўзаллигидан баҳраманд бўлолмайди, ҳаётида эришган муваффақиятлари уни ҳеч ҳам қувонтиролмайди, она дийдори, дўстлар мадади унга тасалли беролмайди. Лирик қаҳрамон ҳолати ўқувчи кўз олдида шундай бир манзара яратадики, гўё дунёда муҳаббат туйғусидан қудратли куч йўқ. Дарҳақиқат, шундай. Муҳаббат туйғусини ҳис қилган ҳар бир инсон учун барча ғаму ташвишлар арзимаган бир нарсдай туюлади. Йўлида кўндаланг бўлган ҳар қандай ғов унга хасчалик сезилмайди. Ҳаёт унга қанчалик аччиқ шаробини тутса ҳам севган қалб уни англамайди. Агар унинг акси бўлса, муҳаббатда омадсиз ҳар бир ошиқ, албатта, А.Орипов лирик қаҳрамони тушган ҳолатнинг турли манзараларини ўз руҳиятида ҳис қилса, ажабмас. Зеро, Нодирабегимнинг "Муҳаббатсиз киши одам эмасдир, Гар одамсан муҳаббат ихтиёр эт", деган мисраларининг моҳиятида ҳам муҳаббатнинг инсон ҳаётидаги ўрни ва ҳатто, инсоннинг муҳаббати билан инсон эканлигининг ниҳоятда мантиқли хулосаси бор. Муҳаббатда омадсизлик А. Орипов лирик қаҳрамони учун ҳаёт гўзаллигини сўндириб қўйган. У бошқа соҳаларда кучган омадларию муваффақиятларини, ҳавас қилса арзигулик дўстлари борлигини, ўзининг соғу саломатлигини қайта-қайта таъкидлайди. Аммо омадсиз муҳаббатнинг сояси лирик қаҳрамонга бахш этиши мумкин бўлган шодлик ва илҳомнинг юзини, улардан шоир руҳиятига келадиган нурлар йўлини беркитиб ташлаган. Мана ўша ҳолатнинг А.Орипов маҳорат билан яратган, ўқувчи қалбига, руҳиятига титроқ олиб кирадиган, уни ҳам лирик қаҳрамон билан бирга қийнайдиган манзараси:

Фақатгина бир куч бордир, фақат угина

Зор йиғлатар, қилолмайман мен унга тоқат.
Ҳаётимда чакнамайсан фақат сенгина,
Толсимда сен бўлмадинг, бахтли муҳаббат.⁹⁹

Бу руҳий манзара шунчалар таъсирчанки, ўқувчининг лирик қаҳрамон билан бирга муҳаббат туйғусининг омонсиз изтиробларида ёнмоғи аниқ. У билан бирга мажнунона туйғулар комида қолиб, ўртанмаслик чораси йўқ. Лирик қаҳрамоннинг:

Кимга шошай, кимни қўмсаб, кимга сиғинай,
Фариштам, деб оқ ювибу оқ тарай кимни?
Кимни Лайлим, Шириним деб, бахтим деб атай,
Ҳаётим, деб чўққиларга кўтарай кимни?¹⁰⁰

деган зорланишлари эса муҳаббат туйғуси тарк этиб кетган ҳар қандай инсоннинг қалбини ҳам зор қақшатмайди деб ким айта олади?! Бу А. Орипов истеъдодининг гўзал меваси. У муҳаббат фожиасини куйлайди. Аммо бу куй шунчалар мунгли бўлса-да, шунчалар сеҳрлики, унинг домидан чиқиб кетишни шоир лирик қаҳрамонига руҳан яқин бўлган ҳар бир қалбнинг истамаслиги аниқ. Чунки шеърда инсон руҳиятининг шунчалар ҳаққоний, шунчалар соф, тоза манзараси чизилганки, ҳар қандай қалб унга ром бўлмай иложи йўқ. Ғамнинг, омадсизликнинг сувратини шоир шундай бир тенгсиз маҳорат билан яратадики, у бошқа қалбни ҳам омонсиз қийнайди, лекин уни ўзига узишмас руҳий ришталар орқали боғласа боғлайдики, аммо узоқлаштирмайди. Бу руҳиятнинг ниҳоятда нафис, оддий одам илғай олмайдиган, илоҳиётдан куч олган инсонгина туюши, сезиши, ҳис қилиши мумкин бўлган қудратининг ҳосиласидир. Муҳаббатда омадсизлик, йўқотилган биринчи муҳаббат, унинг инсон ҳаётидаги ўрни ма-

⁹⁹ Ўша асар. 120-бет.

¹⁰⁰ Ўша жойда.

саласини А. Ориповчалик теран очган шоир бормикан? Бу савол "Биринчи муҳаббатим" шеърининг лирик қаҳрамони билан ҳамнафас бўлган ҳар бир қалбнинг сўрови бўлиши, табиий. Бу шеър севган қалбнинг, муҳаббатидан айрилган ҳар бир юракнинг асл сувратидир. Бундан бошқача таъриф шеърнинг изоҳини ҳам, баҳосини ҳам беролмайди. Зеро, биринчи муҳаббатига етолмаган инсоннинг ҳаётдан кўнгли совуб кетиши аниқ. Вақт ўтиши билан қалбида уйғонган муҳаббатнинг кўзлари аввалгидай ўткир, тийран бўлмаслиги ҳаммага аён. Ҳаётга, одамларга муносабатда ҳам бу қалбнинг ёниқ туйғулари, ҳислари ҳаминша бедор бўлолмайди. Мана шу ҳақиқатни А.Орипов шундай бир маҳорат билан очадик, ундаги сўзлар қудратига лирик қаҳрамонга қисматдош қалблар дош беролмай, аланга олиб эмас, балки тутаб ёна бошлайди:

Ҳолбуки орзулардан жудо ҳам бўлганим йўқ,
Юлдуздай кулганим йўқ, ой каби тўлганим йўқ.
Эрта хазон гул каби сарғайиб сўлганим йўқ,
Сени эслаб йиғлайман, биринчи муҳаббатим,
Эслаб бағрим тиглайман, биринчи муҳаббатим.¹⁰¹

Бундай ҳолатни бошидан кечирган инсон учун шоирнинг мисралари шу қадар яқин ва қадрдонки, ундаги руҳият сувратлари шу қадар соф ва тиниқки, унинг ўқувчига берадиган маънавий сабоғи ҳам шу даражада юксак. Дарҳақиқат, шоир айтганидек, инсон биринчи муҳаббатидан айрилгани билан яшашдан воз кечмайди, ўзини ўзи жисмонан нобуд қилиши ҳам кам учрайдиган ҳодиса. Лекин унинг ҳаётини безайдиган гўзаллик қудрати ўша эҳтирослар билан бирга сўнган бўлади. Унинг туйғуларида гўзалликка, одамларга, ҳаётга бўлган интилиш бар-

¹⁰¹ Ўша асар. 194-бет.

қарорлик ёки ниҳоятда тапналик касб етолмайди. Шоир ана шу ҳақиқатнинг ниҳоятда ҳаққоний ва ҳаётий аксини бера олган. Лирик қаҳрамон руҳий дунёсида муҳаббат фожиасининг тиниқ манзарасини гавдалантира билган. Муҳаббатнинг қудратини ўз қалби, руҳиятида ҳис қилган шоир, ундан айрилиш фожиасидан сўзлаганда ҳам кишини лол қолдирадиган ҳолатни ярата олган:

Йўлин йўқотса одам — муҳаббатга суянгай,
Ғуссага ботса одам — муҳаббатга суянгай.
Чорасиз қотса одам — муҳаббатга суянгай,
Мен кимга суянгайман, биринчи муҳаббатим,
Фақат эслаб ёнгайман, биринчи муҳаббатим.¹⁰²

Ушбу мисралардаги ҳақиқат адашганлик, лоқайдлик ёки ўта мағрурлик оқибатида муҳаббат фожиасига дучор бўлган қалбники. Шоир бу ҳақиқатни қалбининг, руҳиятининг таъриф қилиш мушкул бўлган рангларида озиқлантирган. Айниқса, унинг "Дилдаги оҳим менинг, биринчи муҳаббатим, Ёлғиз олоҳим менинг, биринчи муҳаббатим" мисраларидаги руҳият ранглари таъсирини, ўқувчи руҳиятига берган озиғини сўз билан ифодалаб бериш ниҳоятда қийин. Бундай шеър фақат илоҳиёт билан руҳан уйғунлаша билган қалбнинг ҳақиқатидан бино бўлиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, у ўзи билан ўзи ёлғиз қолган инсон руҳий дунёсида сувратланган илоҳий бир самарнинг маҳсули бўлса, эҳтимол. Аммо қандай бўлишидан қатъи назар, биринчи муҳаббат фожиасини Абдулла Ориповчалик маҳорат билан очиб беришга муваффақ бўлиш маҳолдир.

А. Орипов "Муҳаббат", "Биринчи муҳаббатим" шеърларида бахтсиз муҳаббат эгасининг қалб дунёсини теран ва ҳаққоний акс эттиришга мушарраф бўлган. Инсон руҳий драмасыни маҳорат билан ёри-

¹⁰² Ўша жойда.

та олган. Бу шеърларда олдин айтилганидай, шоир ўзи билан ўзи ёлғиз қолган ҳолатининг акси мужас-сам. Уларда иккинчи бир шахс билан мулоқот ва мунозара йўқ. Лирик қаҳрамон ҳеч кимга мурожаат ҳам қилмайди, муносабат ҳам билдирмайди, буни бошқа бир шахсдан ҳам кутмайди. Лекин шоирнинг яна шундай шеърлари борки, улар ҳам руҳий ҳолат-нинг соф манзараларидан, соф лирик пафоснинг маҳсулидан иборат. Аммо унинг юқоридаги шеърла-ридан фарқи бор. Шоир бунда ҳам ўзи билан ўзи ёлғиз қолган ҳолатда. Лекин у ҳаёлан ўзини бахтсиз қилиб кетган маъшуқа билан боғланади. Руҳиятига соя солиб, уни сўлдирган шахс — муҳаббатини қадр-ламаган қиз билан мулоқотга киришади. Лирик қаҳрамон руҳий дунёсида кечаётган ўтли жараёнлар ана шу ҳаёлан бошланган мулоқот — суҳбат асноси-да очиб берилади. Бу хусусият А. Ориповнинг "Қўйгил, у кунларни эслатма менга" мисраси билан бошланувчи шеърига хос. Шеърда лирик қаҳрамон мулоқотга киришган шахснинг фикри ҳам, туйғу-ларининг даражалари ҳам мутлақо кўринмайди. Ик-кала шахс орасида кечган муҳаббат можароси фақат лирик қаҳрамоннинг мулоҳаза ва мушоҳадалари фо-нида очилади. Аммо у муҳаббат фожиасини бошига солган, бевафо маҳбубани камситадиган, ҳақорато-муз сўзларни айтишдан ўзини эҳтиёт қилади. Чунки лирик қаҳрамоннинг қалбини ҳали муҳаббат тарк этмаган. У ўзини ана шу муҳаббатдан воз кечишга, унутишга қанчалик мажбур этмасин, барибир ке-чолмаслигини, унута олмаслигини билади. Бу туйғу унга бир умр ҳамроҳ бўлишини сезади. Шеърда анча тушқун руҳ ҳукмрон ва унга лирик қаҳрамоннинг қалби тобедур:

Қўйгил, у кунларни эслатма менга,
Қалбимни ёқмасин бу хазон фаслинг.

Энди бегонаман, жонгинам, сенга,
Энди бегонадир менга ҳам васлинг.¹⁰³

Шоирнинг санъаткорлиги шундаки, у ана шу тушқун руҳ изтиробини мисрама-мисра кучайтириб борган ва шу жараёнда инсон тақдирини ҳал этувчи буюк туйғу — муҳаббатнинг ҳаётдаги ўрнини ниҳоятда ишончли ва таъсирчан бир тарзда акс эттира олган. Натижада, илк муҳаббатдан жудо бўлиш фо-жиаси терап очилган.

А. Ориповнинг бу шеърда лирик қаҳрамон ўзи-ни ҳам, жудо бўлган суюклисини ҳам қораламайди. Ёнаётган руҳининг рангларини ўта босиқлик би-лан ошкор этади. "Хайр энди..." деб бошланувчи шеърда эса у муҳаббат фожиасига ўзини айбдор кўрсатади. Лирик қаҳрамоннинг ўзидаги лоқайдлик оқибатида муҳаббати устидан ўқиган ҳукмининг ни-ҳоятда бешафқатлигидан кўнгил қошонаси вайро-нага айланганлиги кўриниб туради:

Сени кеч топгандим, эрта йўқотдим,
Қаргагин, лойиқман сенинг қаҳрингга.
Ўзгалар қалбида қадр уйғотдим,
Бироқ етолмадим ўзим қадрингга.
О, инсон қисмати, бунчалар чигал,
Бунчалар хилма-хил фоже ва аза.
Қисматим, ўзимман гуноҳкор бу гал,
Наҳот, гуноҳкорга қўшиқдир жазо?!¹⁰⁴

Бу парчадаги ҳар бир сўз қисмат қаҳрига йўлиқ-қан инсон фожиасидан гувоҳлик беради. Бахтсизлик гирдобига гарқ бўлган лирик қаҳрамон эъзозлай бил-магани — маъшуқанинг бахтиёрлигига ўзини ишон-тирмоқчи бўлади, аммо руҳияти буни қабул қил-майди. Унинг ўртанган руҳи алдовни ёқтирмайди. Шу

¹⁰³ Ўша асар. 169-бет.

¹⁰⁴ Ўша асар. 152-бет.

боисдан у савол ва ҳукм туйғулари талошида қолиб,
олдингидан ҳам фоже ҳолатга тушади:

Хайр энди, сен кетдинг, беғуноҳ оху.
Бугун сен қайдасан? Қайларда қолдинг?!
Сен бугун кимларнинг маъсум ҳамроҳи?!
Қайси бир одамнинг бахтига ёрсан,
Очилдими сенга толе дарчаси?!
Бугун сен кимларнинг меҳрига зорсан,
Менинг юрагимнинг мажруҳ парчаси.¹⁰⁵

Қайсар руҳнинг суврати ниҳоятда тиниқ ва тоза акс
этган бу парчада. Чунки у сезади, ўзини жуда қат-
тиқ севган, аммо ўзи истамаган ҳолда муҳаббатидан
жудо бўлган қизнинг иккинчи кишини ҳеч қачон
севолмаслигини. У бошқа биров билан ҳаётини боғ-
лаши мумкин. Аммо бу ҳаёт унга тўқис бахт берол-
майди. Олдин кўрганимиз шеърда руҳий дунё тасви-
рини теранлаштириш учун, аввало, шоир ўтган во-
қеани баён қилади. Ана шу жараёнда лирик қаҳрамон
ҳиссий оламининг товланишларини кашф этади
ҳамда руҳий таҳлилни аста-секин чуқурлаштириб бо-
ради. Кейинги шеърда эса шоир лирик қаҳрамон
ҳолатини воқеа баёнида эмас, балки ана шу воқеа
туфайли туғилган кучли руҳий тўлғонишларнинг
тасвири асосида очади.

Шеърларни ўқир экан, ўқувчи лирик қаҳрамон
ўрнида қанчалик уринмасин, барибир шоирнинг
ўзидан бошқа шахсни тасаввур қилолмайди. Нега-
дир А. Ориповнинг ишқий шеърларини ўқиш жара-
ёнида ўқувчи унда шоирнинг ҳаёт йўллари кўра-
ётгандай, унинг овозини тинглаётгандай ёки у би-
лан мулоқотга киришаётгандай ҳис қилади ўзини.
Бу ҳолат бошқа шоирларда айнан такрорланмайди.
Чунки услубий ранг-баранглик, маҳоратда ўзига
хослик бўлгандагина адабиёт камолотга эришади.

¹⁰⁵ Ўша жойда.

Масалан, Омон Матжоннинг муҳаббат мавзусида
битилган, соф лирик пафос ҳукмрон бўлган, руҳий
ҳолатнинг соф манзараларидан иборат "Сени яхши
кўраман" туркуми бутунлай бошқа хусусиятга эга.
Унда ҳам муҳаббатнинг инсон қалбига ташрифи,
унинг руҳий оламига олиб кирган ўзига хос ранг ва
оҳанглари, манзаралари, ҳижрон саҳроларида сар-
сари кезишлар тасвири ва ниҳоят улар ҳақида шоир-
нинг мантиқли хулосалари мавжуд. Бу туркум ҳам
истеъдодли қалбнинг кашфётларидан. Аммо унда
ўқувчи лирик қаҳрамон ўрнида шоирни эмас, бал-
ки ўзини кўргандай бўлаверади.

Бадий адабиётда ҳар бир ижодкор муҳаббатнинг
бетакрор сувратини ўз ҳислари мўйқаламида чизади.
Шу тариқа ёрга бўлган улкан севгининг, ишқнинг
номаси дунёга келади. Бу муҳаббатнома аниқ бир
шахсга аталган бўлиб, унинг марказида ўша шахс —
инсон туради. Бу анъана неча авлод сўз санъаткорла-
ри ижодининг асосий хусусиятларидан бўлиб келди.
Юқорида кўрганимиздек, А. Ориповнинг муҳаббат
ҳақидаги шеърида ҳам ўша анъанавийлик аниқ кўри-
ниб туради. Лекин Омон Матжоннинг "Сени яхши
кўраман" туркумида шоир бевосита маҳбубага эмас,
балки унга бўлган муҳаббат туйғусига мурожаат этиб:
"Сени яхши кўраман", — дейди. Яъни севгини сева-
ди, муҳаббатга муҳаббат билан талпинади. Буни яна
бошқачароқ қилиб тасаввур этиш ҳам мумкин. Яъни
шоир севган гўзалини инсониятни ром этиб келган
туйғу — муҳаббат туйғуси тимсоли даражасига кўта-
ради. Ҳар иккала ҳолатда олиб қаралганда ҳам шоир
туркумда муҳаббатнинг ёқимли, мафтункор, фараҳ-
бахш фазилатларини ҳам, унинг ўз тасаввуридати
ҳаё пардасига ўралган ўта нозик қоматини ҳам, унга
соя ташлаган ҳижрон дардларини ҳам, ҳеч нарса би-
лан қийслаб бўлмайдиган соғинч ҳисларини ҳам,
висол бахтини ҳам хассос қалб туйғуларининг бе-

такрор бўёқларидан ранглантиради. Шунинг учун ҳам бунда сеҳрловчи қудрат бор.

Эдуардас Межелайтис "Тунги капалаклар" китобида: "...Содда ва тушунарли ёзиш керак. Лекин жўн эмас. Шоирлардан мураккаб соддалик талаб қилинади", — деб ёзган эди. Дарҳақиқат, ҳар қандай шеър жимжимадор, дабдабали сўзларсиз оддийгина битилсаю, унинг мантиқий, маънавий, руҳий таъсирчанлиги кучли бўлса, у албатта, инсон қалбини забт этиш қудратига эга бўлади. Шеърни ўқиганда киши ўз қалбини ана шу шеър кўзгусида кўргандай бўлади. Шоир гўёки, унинг дардларини, орзу-армонларини шеърга айлантиргандай туюлади. Омон Матжоннинг "Сени яхши кўраман" шеърлар туркуми ҳам ўқувчини худди ана шундай руҳий ҳолатга солади.

Шоир: "Модомики, севгининг айрим инсон юрагида, турли ёшдаги кишилар ҳаётида буюк руҳий инқилоблар ярата оладиган куч эканини эътироф этиш, эътироф этишгина эмас, кашф этиш, унинг ҳудудсиз туйғу ва ранг товланишларини кашф этиш вақти келди!" — дейди. Шундай экан, унинг "Сени яхши кўрман" туркуми, умуман, муҳаббат лирикаси инсон қалбининг, ундаги муҳаббат туйғуси манзараларининг кашфиёти бўлмаслиги мумкин эмас.

Бу кашфиётни яратгунча шоир муҳаббат мавзuida кўп йиллаб қалам тебратди. Бу анъанавий мавзунини ўзига хос қалб кечинмалари орқали ифода этишга интилди. Лекин ҳали у шеърлар инсон қалби, ҳиссиётлари оламининг мукамал кашфиётлари даражасига етмаган эди. Шундай бўлса-да, улар ўз навбатида "Сени яхши кўраман" туркумининг яралишига ва муҳаббат мавзуси тасвирининг Омон Матжонга хос рангин оламининг дунёга келишига асос бўлди. Зеро, булар муҳаббат туйғуси тасвири-

нинг камалакранг олами — "Сени яхши кўраман" туркуми ҳақида кенг тўхталишни тақозо этади.

Бу туркумни шоир қалбининг ўн икки манзараси, руҳий оламининг ўн икки ҳолати дейиш мумкин. Бу манзара ва ҳолатлар муҳаббат туйғуси муҷассами сифатида мантиқан яхлит, шунга қарамай, уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида мустақил бир асардек ўқилаверади. Аммо туркумнинг бош фазилати ҳали айтилганидай, ички бир уйғунликка, мантиқан яхлитликка эғалигидадир.

Туркумдаги шеърларнинг ҳар бири муҳаббат туйғусининг инсон қалбига, руҳий оламига чизган бир манзараси сифатида гўзал. Ҳар битта манзара муҳаббатнинг фазилатларидан бирини намоён этади. Дарвоқе, шуни айтиш керакки, чинакам муҳаббат қалбини забт этган ҳар бир кишига унинг ҳижрони ҳам, висоли ҳам фақат фазилат бўлиб туюлаверади. Унинг барча азоблари қийноқли фароғат сифатида дилга ёқади.

Муҳаббат фаслини кўрган ҳар битта қалб биландики, у севгисига осонликча етишган эмас. Бунини ҳаёт, муҳаббат тарихидан, унинг куйчиси адабиёт, шеърят тарихидан яхши биламиз. Шунинг учун ҳам Омон Матжоннинг "Сени яхши кўраман" туркумидаги ҳар битта шеър ҳижрон, айрилиқ ғамидан титраган, висол онларига етишиш учун ана шу ғамни умид, ишонч туйғуси қувғинига солган қалбдаги муҳаббатнинг жасорати сифатида қадрли. Чунки туркумни ўқиш жараёнида ўқувчига лирик қаҳрамон билан биргаликда муҳаббат висолига бошловчи йўлларни бирга босиб ўтишга тўғри келади.

Бу эса унга руҳий қудрат, туйғуларига жўшқинлик, баъзан ўта тушкун кайфият ҳам бахш этади. Ҳаёт, яшаш, барибир, шу қадар ширин ва қадрли бўлиб кўриनावеради. Шоир туркумни муҳаббат туйғусига мурожаат билан бошлайди:

Чекинди руҳимдан ташқари.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Матжон О. Сени яхши кўраман. Тошкент, 1981. 246-бет.

Учинчи манзара, ҳолат тасвирида биз "Муҳаббат деб келдим дунёга", деган ошиқ — лирик қаҳрамоннинг излаган ва истаганига етолмаган, дамларидаги тақдирга талабини кўрамыз. Кўпинча инсон ўз мақсад ва интилишларига етолмаган, эришолмаган пайтларида бунинг сабабчиси тақдир деб билади. Содир бўлган ҳодисани тақдир тақозоси деб ўйлайди. Бу инсоннинг руҳиятига, қонига сингиб кетган ақида. Омон Матжон бу ерда шу ақидага зид ҳолда тақдир тушунчасига туйғулардан яралган маломат тошларини ёғдиради. Тақдир деб аталмиш, инсонни малум даражада ўз измига солиб келаётган тушунчага

танқидий ёндашади. Лирик қаҳрамонни унинг измидан юргизмай, аксинча, қаршисига талабгор сифатида олиб чиқади.

Бу манзарада лирик қаҳрамон анча дадил кўрилади. Дадиллик унинг руҳиятига ҳам бир оз кўтаринкилик бергандай бўлади:

Чақин, камалаклар дарғаси, тақдир,
Қисматлар қомусин битганинг маҳал.
Аввал юракларга боқ, титраб турган,
Муҳаббат йўллари рабон эт аввал!¹⁰⁷

Муҳаббат йўллари рабонлигини истаган, шу учун курашга шай лирик қаҳрамон қалби тўртинчи манзарада муҳаббатни ўзига чорлаётган, уни абадий бирга қолишга даъват этаётган бир ҳолатида кашф этилади. Олдинги манзарада муҳаббатнинг йўллари рабонлиги учун курашган шоир лирик қаҳрамони бу манзарада унинг чалғимаслиги тарафдори, жонкуяри сифатида ўртанади. "Кўп кезма дарахтзор боғлар ичинда, Дарахтлар дил дўстинг бўлолмас сенинг... Кўп қолма жаранг сув булоқ бўйида, Бўлоқ ҳам дил дўстинг бўлолмас сенинг..." - дейди. Шоир фикрича инсонга, аввало, чинакам дўст даркор. Муҳаббатга ҳам. Шунинг учун шоир қалбининг, руҳиятининг бу манзарасида муҳаббатни садоқатли, дўст дилда макон тутишини истади, алданмасликка, чалғимасликка даъват этади. "Бу ишқнинг тарихи менинг қалбимда, Сен фақат менинг бўл, меники, менинг," - дея ўрта-ниб, ёниб қалбига чорлайди.

Тасаввур қилайлик. Инсон ўзи севган, ҳурмат қилган одамига фақат яхшилик истади. Уни ўзига дил дўсти, сирдош қилгиси келади. Аммо у кимса бепарво. У дўст тутинмоқчи бўлган, ўзини сирдош

сифатида севган кишини тушунмади ёки тушунса ҳам унинг садоқатини, истақларини ҳурмат қилмади. Шунда бу одам дил дўсти бўлолмаган кишига қандай муносабатда бўлиши мумкин? Душманлик йўлига ўтадими ёки ўз истақлари билан ўзини овунтириб, садоқатсиз дўстнинг фақат яхши томонлари ҳаёли билан яшайверадими? Ёки "сени тош билан урсалар, сен ош билан ур" қабалида кўнгилчанлик билан иш тутадими? Бу масала ўқувчида шуларга ўхшаган жуда кўп саволлар пайдо қилади. Юқоридаги мақол мағзида "ёмонлик қилганга яхшилик қил" деган мантиқ ётади. Туркумнинг бешинчи манзарасида худди ана шу мантиққа амал қилган қалб туйғулари равшанлик касб этади. Бу манзарада лирик қаҳрамоннинг дил дўсти — муҳаббатни қалбига кириб келишига ишонч ва умидлари ранг олади. Унинг ана шу ишонч билан ўзини овунтирган руҳий ҳолати акс этади. Манзарани қалб кўзи билан томоша қилган ўқувчи "ягона овунчи ҳаёл", "қишни кўклардай тасаввур" қилган, "тириклик манбаи орзу" бўлган лирик қаҳрамон руҳий-маънавий дунёсини янада теранроқ англайди, унинг тоза ва шаффоф эканлигини яхши тушунади. Унинг қалбида яралган ишонч, умид, орзулар дунёсининг чексизлигини ҳис қилади. "Кутганлари саховат, карам" қилмаган инсон қалбининг, иродасининг қудратини туяди.

Орзулар дарёсидан дур излаган шоир қалби олтинчи манзарада муҳаббатнинг ёғдуларидан дили ёришмаганлиги сабабларини унинг нурини ҳаё пардаси тўсганлигидан деб билади. Муҳаббатда ҳаёнинг ўрнини инкор қилмаган, аксинча, мантиқан уни жуда юксак қадрлаган лирик қаҳрамон унинг муҳаббатнинг қалбига ташрифига ҳалал бермаслигини жуда истади. Лирик қаҳрамоннинг бу истагида қўполлик ёки ғазаб туйғулари сезилмайди. Аслида бундай туйғу унда ҳаё, ифбатга нисбатан асло йўқ.

¹⁰⁷ Ўша асар. 248-бет.

Юқорида айтилганидай, шоирларнинг муҳаббат тасвири масаласида афсонавий қаҳрамонлар, севишганлар образини у ёки бу муносабат билан шеъриятга олиб киришлари диққатга сазовор. Омон Матжон бу манзарада Зухра ва Лайли сувратларини ҳам ҳаёнинг ҳарир пардаларига ўраб, чизиб ўтади. Бундан мақсад муҳаббатда ҳаёнинг қадри-қимматини кўрсатиш:

Кўлингда Зухрадан гўё бир хат бор,
гўёки Лайлидан мерос қисмат бор,
минг йиллик ёзғутдан қутулолмайсан:
"Анавилар бор-да, ўшадар..." дейсан.¹⁰⁸

Бу ердаги "хат", "қисмат" образлари муҳаббатнинг азалий тақдиридан хабар беради. Зеро, муҳаббат йўллари ҳеч қачон равон бўлмаган. Шу билан бирга шоир "минг йиллик ёзғут"га эга бўлган муҳаббатнинг ҳаё йўлдоши эканлигидан беозор, беғараз ранжийди. Муҳаббатнинг йўлларида чинакам тўсиқлик қилувчи "анавилар" тоифасини фош этиб, муҳаббатнинг уларга қарши иш тутишини хоҳлайди:

Гулим, "ўша"ларга ўчма-ўч очил,
сенинг учун бутун боғлар бўш, очил!
Уларни қўявер, улар қолмаслар,
чунки бизлар каби сева олмаслар!¹⁰⁹

Бу ерда ажойиб бир гўзал манзара кашф этилган. Бу манзара қалб, руҳият ойнасида ўз инъикосини топган орзу ва истакнинг, умиднинг, севгининг суврати.

Муҳаббатнинг "бағри бўш боғларда" — ўз юрагида гул ёзишини кўмсаган шоир қалби еттинчи манзарада, аввало, куз тасвирини чиза бошлайди. Бу тасвир олдинги манзарадаги гул ёзиш истаги амалга

ошмаётганидан руҳан тушкунликка мойиллик аломатидир. Аммо манзарада куз руҳи бутунлай ҳукмронлик қилмайди. Балки аста-секинлик билан қалбнинг ўз бағрига муҳаббат ташрифини кутган, унинг табассумларини соғинган, бу соғинчдан енгилмас қудратга тўлган манзараси устунлик қила бошлайди. Руҳнинг шодликдан қанот боғлаб учишга талпиниш ҳолати кўринади. Аммо саккизинчи манзарада лирик қаҳрамон қалбида умидсизликка мойиллик, лекин уни тан олмасликка ҳаракат сезилади. Ушбу манзарадан маълум бўладики, қалбида умид торлари тараंगлашса-да, унинг узилишини асло истамаётган лирик қаҳрамон ҳолати кўринади. Куну тун қалбига муҳаббат даракчилари бирон-бир хушхабар етказиши умидида яшайди. Шоир атрофидаги ҳар битта нарсана шу даракчига айланишини хоҳлайди. Бу истак анъанавий "сабо" образига мурожаатда аниқ кўринади. Маълумки, мумтоз шеъриятда сўз санъаткорлари "сабо" образи зиммасига ошиқ аҳволидан машуқани хабардор қилувчи, яъни маҳбубнинг дил розини маҳбубага етказувчи вазифасини юклаганлар. Омон Матжон эса ўзига хос бир ижодий йўл танлайдики, бу унинг лирик қаҳрамони руҳий дунёсини ўқувчига янада равшанроқ англатишда муҳим аҳамият касб этади. Яъни сабо Омон Матжон шеърида, асосан хабар олиб келувчи вазифасини адо этади:

Ногаҳон деразам чертилар.
Келган ким? Айни тонг не сазо!
...Ёзаман деб хатлар, ёзмади
Кимди у? Э, сенми, хуш сабо!¹¹⁰

Тунлари бедор тўлғониб чиққан ошиқнинг руҳий ҳолати, бетоқатлик билан ҳар бир сас, сазони

¹¹⁰ Ўша асар. 251-бет.

¹⁰⁸ Ўша асар. 249-бет.

¹⁰⁹ Ўша асар. 250-бет.

муҳаббат даракчиси бўлармикан, дея юрак ютиб, қулоқ тутган инсоннинг қалб манзарасидаги безовталик суврати ҳар бир кишининг ҳислари, туйғулар, ҳаёлларига ғалаён солмай қўймайди. Ўқувчи лирик қаҳрамон билан биргаликда ҳаёлан сабога илтижо қилиш туйғуси билан нафас олади. "Гуллардан ифорли хабарлар" кутади, муҳаббат "дарчасин тўсгучи ичковак толни эгиб, вужудига ғавго" солиш руҳи билан яшайди. Бу руҳни сўридаги хат битилмай ётган "оқ қоғоз, ўсма, қалам" образлари тасвири янада аланга олдиради.

Лирик қаҳрамон кайфиятидаги, руҳиятидаги тушкунлик ҳолатини, қалбининг нурсизланган манзарасини шоир ўта таъсирчан бир тарзда чизиб берган. Бунда ҳар бир оддий сўз шундай бир сеҳрли қудрат кашф этадики, натижада, ўқувчи қалби ана шу қудрат комига тушиб қолади. Аммо бу комдан қутилишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Аксинча, унинг бағрида олов бўлиб яшайди:

Фазони бўйлайди йўлдошлар,
Ер билан сўзлашар Ой, Зухро...
Шу яқин, сас етар бир жойдан
Менга ҳеч хабар йўқ, хат...сабо...¹¹¹

Бу тушкун кайфиятни чизиш билан шоир лирик қаҳрамон умидларини бутунлай узиб ташламайди. Балки бу манзарада умиднинг узилишини, ишончнинг сўнишини эмас, балки сўгинч туйғуларига кирган жунбушнинг ғалаёнини билдиради. Лирик қаҳрамон қалбини оғир қийноқлар азобида ўртаган бу туйғу тасвири ўқувчи қалбини ҳам ана шу ҳис гирдобига ташлайди. Гирдобга тушган қалб:

Соғиндим мен сени.

Кўргим келади.

Лекин айтолмайман ҳеч кимга бун.

Шаҳар ғуж тош ўрмон. Бошимга тушган
қуёшга талпинган оғочнинг кун¹¹²

мисралари руҳи билан яшайди. Бу руҳни ҳар бир қалбга, вужудга шоир юрагининг зиёсидан нурланган сеҳрловчи сўзлар олиб киради. Бу мисраларни шундоқ олиб қараганда оддийгина, соддагина кўринади. Уларда ҳеч қандай сеҳрлилик, мураккаблик йўқдек туюлиши мумкин. Лекин улар қачонки, қалб кўзи билан ўқилса, шу даражада таъсирчанлик, шу даражада муסיқийлик, сеҳрлилик кашф этадики, вужуд беихтиёр равишда мунис, меҳрли, нафис, бокира ҳислар оғушида қолади. Бир вақтлар қалбини ларзага солган ҳислар, туйғулар қайтадан бош кўтарди. Ошиқнинг интиқ, интизор, соғинчларга кўмилган, ҳижрондан зада қалбининг ёниқ манзаралари юракда ўзининг тиниқ сувратини қайта тиклайди. Бу манзара ёшликнинг, муҳаббатнинг сирли оламига етаклайди. Қисқаси, шоир қалбининг соғинч манзараси, руҳий оламининг шунга мос ҳолати ўқувчини сеҳрлайди. Унинг сеҳрланган қалби шоир ҳислари қанотида ўзининг чексиз туйғулар оламига парвоз қилади. Ана шу оламини қайта кашф этаётган ўқувчи ҳаёллари ҳижрон тоғларининг, ўткир қирраларига урилган дамларга қайтгандай оғринади. Ҳижрон азобини сўз билан ифодалаш мумкин эмаслигига ишонади. Лирик қаҳрамоннинг:

Соғиндим, жаҳонда балки ҳеч бир тил
ҳижронни мукаммал ёзганмас ҳали.
Қадим ёзмалардек ул кунлар йитди,
бир сўзингни эслаш олам тасалли...¹¹³

¹¹¹ Ўша жойда.

¹¹² Ўша асар. 252-бет.

¹¹³ Ўша жойда.

деган зорларидан ўртанади. Бу зорга бефарқ қаролмайди. Лирик қаҳрамон билан биргаликда ёнади, куяди. Ўқувчи яна: "Дарахтман. Мен миллион япрогим билан боқаман зор титраб сен келар кунга", деб ўртанаётган қалбнинг ҳамдардига айланганлигини сезмай қолади. Сезган тақдирда ҳам ана шу руҳий ҳолат гирдобидан чиқиб кетишни ҳеч ҳам истамайди. У ўзида, қалбида қандайдир бир ширин қониқиш, энтиқиш туйғусини туяди. Агар диққат қилинса, бу манзаранинг ҳар битта чизгисига ранг берувчи қудратли сўз борлиги маълум бўлади. Бу "соғиндим" сўзидир. Шоирнинг ҳар бир бандни шу сўз билан бошлашининг ўзи ўқувчи руҳиятига ғалаён солиб улғуради. Соғинч туйғударидан яралгандай туюлади ўқувчига лирик қаҳрамоннинг бутун вужуди. Аммо бу соғинчнинг ниҳояси йўқлигига кўзи етади. Лекин висол дарагини ҳам тополмайди. Ниҳоят, барибир лирик қаҳрамон қалбидаги, бутун вужудидаги соғинч ўрнини ишонч йўқолгач, умид узилгач, аламзада туйғулар, изтиробли, нурсиз хотиралар эгаллайди:

Умр ўтар, вақт ўтар,
Хонлар ўтар, тахт ўтар,
Омад ўтар, бахт ўтар,
Лекин ҳеч қачон чиқмас ёдимдан.
Сенинг юришларинг, сенинг кулишларинг.¹¹⁴

Шоир қалбининг, руҳиятининг бу манзараси ундаги умид, орзу, ишонч нурларининг сўнганидан, хотиралар сувратининг хира тортиб боришидан далолат бергандай. Бу ерда тушкун кайфият, мунгли руҳ ҳукмрон. Муҳаббат ҳаёли, орзуси, соғинчи дардида, гоҳ умидлар қувончи қалбига нур бериб, гоҳ умидсизлик андуҳи унга зулматни қамаб, Карбало даштида адашган карвондай сарсон кезган лирик

қаҳрамон руҳий ҳолати ўқувчи руҳиятида ҳам ҳукмронлик қилади. Дунё кўзига фақат ғам-ғуссадан бино бўлгандай туюлади. Ҳаёт дарёсининг ҳеч қачон битта ўзандан, бир текис оқмаслигини уқтиради. Инсонни бардошли, иродали бўлишга, ҳаётнинг синов дамларида адашмасликка ўргатади.

Умр-йўл, қайрилиш кўп,
Учрашиш, айрилиш кўп.
Унутиш, айтилиш кўп,
Лекин ҳеч қачон чиқмас ёдимдан
Ўша кулишларинг, ўша келишларинг.¹¹⁵

Шоир қалбининг ушбу ўнинчи манзарасида ҳис-туйғуларга нисбатан фикр, ақл устун туради. Шу пайтгача лирик қаҳрамоннинг барча хатти-ҳаракатлари, ўй-хаёллари қалб амрита бўйсуниб, ҳис-туйғулар занжирида ҳаракат қилган эди. Энди қалб ва ундаги туйғулар дарёси бир оз тинчланиб, асов тўлқинларини жиловлаб, ақл иродасига бўйсунди. Омон Матжон истейдоди мана шу ўринда яна бир қарра нурланиб кетади. Чунки шоир қалбининг тўққиз маназарасида муҳаббатнинг қалб мулки эканлигини ўзига хос бир равишда қайта кашф этди. Аммо муҳаббатда фақат қалб билан иш тутиш эмас, балки қалб нурига ақл ёғдусини уйғунлаштириш зарурлигини ҳам унутмади. Лирик қаҳрамон руҳий дунёсини ёритишда шеърда қалб ва ақл диалектикасини яратади. Бу диалектика туркумда инсон тирикчилигининг, мавжудлигининг асоси сифатида қўринади. Ўқувчи тафаккурда, айниқса, ёшлар дунёқарашига бу диалектикани шеър руҳи билан ўлмас қилиб сингдириш, улар келажагига ёғдулар олиб кириш билан баробар. Ҳаёт, умрнинг мазмундорлигига маънавий замин тайёрлаш демак. Шоир ўзининг ушбу туркуми — инсон қалб манзараларининг гўзал ранг-

¹¹⁵ Ўша асар. 253-бет.

¹¹⁴ Ўша жойда.

лари, тафаккур нурлари, руҳиятининг ипак қанотлари тасвири билан ана шу ғоятда муҳим вазифани адо этди. Инсондаги маънавият деган буюк оламнинг буюкликлигини ўзича бадиий кашф этди. Ўқувчи қалбини, ақлини ана шу буюкликни янада буюкроқ қилиш туйғулари билан қорди.

Ўн биринчи манзара ақл, тафаккур нурлари билан ҳаёт йўллари, унинг паст-баланд жойларини кўриш имкониятига эга бўлган инсон қалбининг, ундаги қарама-қарши туйғуларнинг исёнидан ранг олган. Бунда муҳаббатда омадсиз қалбнинг умид ришталари узилган, ишонч нурлари сўнгандай кўринади. Қалбини нафрат, алам туйғулари кемирган лирик қаҳрамон руҳий оламининг суврати чизилади. Унинг:

Энди учрашувлар бўлмас, биламан,
Бир кунда тўрт фасл эврилмас энди.
Гийбат қашқирлари, ҳасад итлари
Энди очдан ўлинг, кетинг, бас энди...¹¹⁶

деган ғазабнок, ҳаётдаги разилликлардан жирканган, ўртанган қалб туйғулари ўқувчи қалбида ўзига ҳамоҳанг туйғуларни уйғотади. Натижада, ўқувчи кўзига ҳам ҳаёт жуда мунгли кўринади. Нурлар жилваси кўзларни олмайди. Атроф-оламда кулранг муҳит пайдо бўлади. Гуллар табассумидан ажаралади, боғларда кузнинг аччиқ, аёзли шамоллари кезади, хазонлар тўзғийди, қуёш юзига қора пардаҳар тортади, бирдан совуқ томчилар бош узра тўкила бошлайди, оёқлар лойда судралади, вужуд титрайди, кўзлар эмас, қалб, руҳ йиғилайди...

Бу манзарада лирик қаҳрамонни муҳаббат билан учраштирган "сирли Шодлик" ва энди ажаратаётган "англаб бўлмас Ғам"нинг аёвсиз кураши ана шундай намоён бўлади. Лекин шу курашлар орқасида

қолиб, лирик қаҳрамон қалбининг жони сифатида ҳаракатдан тўхтамган умид туйғусини ҳам сезиш, ҳис қилиш қийин эмас:

Илинж шул:
кўр тақдир ажратса ҳамки,
Пинҳона қовушган икки туйғуни,
Менинг юрагимдан узолмас асло
Сендан ёдгор қолган нурли қайғуни...¹¹⁷

Бу ишонч туйғусининг, умид учқунларининг ҳали бутунлай сўнмаганидан далолатдир. Энди энг охирги ўн иккинчи манзарада ана шу ёдгор қолган "нурли қайғу" нурли шодликка айланади. Чунки ҳаётда ҳақиқатнинг эгилиши бор, нурлар йўлини сунъий тўсишга уринишлар бўлган, қалбга, ҳис-туйғуларга четдан ҳукмронлик қилиш ҳаракатлари рўй берган, яъни муҳаббат йўлларига тўғонлар қурилган. Аммо ҳақиқат синмаган, ички бир қудрат билан яна қаддини тиклайверган. Нурлар зулмат пардаларини йиртиб, ўзининг эркин ҳаракатига йўл очган. Муҳаббат ҳам кучли тўсиқларни емириб, ўз эгасини топган. Буларнинг барчаси инсоният умрининг давомлилигига асос, устун бўлган. Омон Матжон охирги манзарада ҳаёт ва инсон бошидан кечиб келаётган ана шу савдоларга рамзий якун ясаб, бахт, ҳақиқат, муҳаббат тантанасининг ифодасини чизган. Бу чизгиларнинг илк парчасида олдин: "Дарахтман. Мен миллион япроғим билан боқаман зор титраб сен келар кунга", — дея вужуди соғинчга айланган, унинг оташида қоврилган лирик қаҳрамоннинг бутунлай бошқача — жўшқин руҳий ҳолати жилоланади. Унинг руҳиятига, қалбига аёзли кузнинг манзарасини чизиб кетган муҳаббат, энди ўчириб, унда "Наврўзни гул билан қитиқлаб" уйғотади. Шоир қалбининг ўн иккита манзарасига:

¹¹⁷ Ўша асар. 254-бет.

Умр нима ўзи!

Имон келтирай,
ҳикмат бу, баҳордек қисқа ва аён:
Севги ила маъсуд онларни ўйла,
асил умр шулдир. Қолгани — ёлгон...¹¹⁸

мисралари билан нуқта қўяди.

Омон Матжон "Сени яхши кўраман" туркумида ҳамма куйлаган муҳаббатни куйлайди. Аммо бу куй барча куйлар орасида бутунлай бошқача эшитилади. Унинг жарангида ҳеч бир жарангга ўхшамас ипак садолар бор. Бу садолар гоҳ қалбга яқин келиб, унга нурдай қуйилади, гоҳ узоқлашиб, уни зулматга тутқун қилгандай бўлади. Бу оҳанглари шоир ҳаёт бағридан олади, ўз қалби, руҳияти қатларидан ўтказиб, яна ҳаётга, одамларга қайтаради. Мана шу жароғида туйғулар ҳам, ҳислар, ҳаяжон ва эҳтирослар ҳам шоирникидан шеърхонникига айлана боради. Буларнинг барчасини шоир қалбининг кашфиётлари — муҳаббат тасвири оламининг Омон Матжон битган нурли саҳифалари деса, жуда тўғри бўлади.

Қувончнинг ҳам, ғамнинг ҳам рангини ҳар ким ҳар хил ҳис қилади. Бу, албатта, инсоннинг севиш, ҳис қилиш, туюш сингари қобилияти билан, энг асосийси, руҳияти билан боғлиқ. Буни юқорида А. Орипов ва О. Матжон ижоди мисолида кўрдик. Лекин муҳаббат фожиасидан бошқа инсон ҳаётига оғу бўлиб қўшилувчи дарду ғамлар ҳам кам эмас. Уларнинг баъзилари ўз номи билан айтилса, айримлари исмсиз дард сифатида руҳиятни ёндиради. Мисол тариқасида А. Ориповнинг "Муножотни тинглаб" шеърига мурожаат қилишимиз мумкин. Буюк бобомиз Навоийнинг "Кеча келгумдир дебон, ул сарви гулруҳ келмади, Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади" матлаъли ғазалини ва унинг "Муножот"

¹¹⁸ Ўша жойда.

куйида ижро этиб келинаётганини яхши биламиз. Куй ҳам, ғазал ҳам руҳиятимизга сингиб кетган. Лекин қайси биримиз куйдан, ғазалдан А. Орипов лирик қаҳрамонича таъсирлана олдик экан? Балки шоирдан ҳам кучлироқ таъсирланган, сеҳрланганлар бордир. Лекин ҳеч ким бу таъсир ва сеҳрни А. Ориповчалик айтолмади ёки бадиий ифодасини бера билмади. Яна бу ўринда ҳам инсон руҳияти масаласи ўзини юқорига олиб чиқади ва муносабат билдиришни талаб қилади. Зеро, А. Ориповни, аввало, Алишер Навоий руҳиятининг, муҳаббат беаёв ўртаган қалбининг ранглари, куйнинг эса ниҳоятда ғамгинлиги қийнайди. Қолаверса, бу қийноққа ўзининг ҳаёт ғаму ташвишлари билан бирга муҳаббат азобу озорларидан ўртанган руҳиятининг, қалбининг оҳлари ҳам уйғунлашиб кетади. Навоий ва Абдулла Орипов лирик қаҳрамонлари руҳиятидаги оғир азоблар ҳаётнинг аччиқ шаробларини бетўхтов нўш этиш қисматидан ўртаниш нуқтасида уйғунлашган. "Муножот" куйи эса ҳар иккала руҳиятнинг ҳамранглигига ниҳоятда мос ва хос оҳанг бўлиб уйғунлашганки, натижада, бу уйғунлик "Муножотни тинглаб" шеърини инкишоф этишга имконият яратган. Шунинг учун ҳам шеър теран руҳиятнинг кашфи сифатида ҳар қандай қалбни, руҳиятни ўзига боғламай қўймайди. Лирик қаҳрамон қалбининг ранглари ўқувчи қалбини ҳам ўз рангига киргиза олади. Шоир шеърда ғазалга эмас, балки куйга мурожаат этади. Унинг ғамдан бино бўлган оҳанглари қалбини қиймалаётган бир дамда:

Қани, айт, мақсадинг нимадир сенинг,
Нега тилкалайсан бағримни, оҳанг,
Нечун керак бўлди сенга кўз ёшим,
Нечун керак, рубоб, сенга шунча ғам!¹¹⁹

¹¹⁹ Орипов А. Ёиллар армони. 60-бет.

мисралари дунёга келади. Куйнинг тўлғониши, ундан таралаётган "оҳу фарёд" шоирга дунёнинг ғамидай, аждодлари қалбининг ноласидай туюлади. Чунки у билади, руҳий аждодлари Навоий, Хайёмлар қалбини хун этган ҳаётда адолат ва ҳақиқат ўз маъносида тўла юз кўрсатмаганлигини. Зеро, ҳақиқат ва адолат кишанланган замонда ҳаётда ҳамиша ғамнинг қўли баланд келган. Бу жараён эса ҳар қандай фидойи қалбда ўзининг жароҳатли изини қолдирган ва руҳиятига исён солган. Аммо, кўпинча, бу исёнлар шоир қалбида бош кўтарса, бастакор руҳиятини ёндирса, қисқаси, инсон юрагини куйдирса, унинг қисматига фақат дил тубига дафн этилиш ёзилган бўлади. А.Орипов даврида-чи? У қалбига, руҳига ёнгин олиб кирган ноҳақликлар ва адолатсизликларни ўз номи билан айтиб, унга қарши очик-ойдин кураша олдимиз? Йўқ, албатта. Шунинг учун ҳам унинг руҳиятида уйғонган исён "Муножот" куйи бағрига ўзини отди. Ўзига руҳдош топганидан севинган лирик қаҳрамон бугун дардини, қалбини унга очди, аждодлари ҳаётдан сўйлаган куй унинг изтиробларига бироз таскин бергандай бўлди. Лекин унинг бу таскинга кўнмаган кўнгли фарёди:

Агар алдамаса шу совуқ симлар,
Гар шул эшитганим бўлмаса рўё
Сен бешик эмассан, дорсан, табиат,
Сен она эмассан, жаллодсан дунё!¹²⁰

сингари мисраларга айланди. "Асрлар ғамини" сўйлаган куйдан ўртанган қалби янада кўпроқ озорланган, тилкаланган лирик қаҳрамон: "Куйи шундай бўлса, ғамнинг ўзига, қандай чидай олган экан одамзод!" — деган аччиқ мулоҳазада тўхтади. Лирик қаҳрамон зиммасига давр дардини айтиш вазифасини

¹²⁰ Ўша жойда.

юклаган шоир тарихга ана шу тарзда мурожаат этади. У аждодларимизнинг ниҳоятда бой маънавий мероси, адабиёти ва санъати хазинасининг дурдоналаридан мадад тилайди. Уларнинг руҳий мадади билан ўз руҳиятининг манзараларини ўқувчига очиб ташлайди. Натижада, ўқувчи бугунги кун ва эртаси ҳақида чуқур ўйга толади. Шоирни ғамбода этган ҳаётгий омилларни ҳаёлида шакллантиради. Унга ўз фикри ва туйғулариди сувратланган ҳақиқатлар замиридан туриб қарайди. Оқибатда, ўқувчи кўз олдида тарих ва замоннинг, жамият ва инсон ҳаётининг муаммолари равшанлашади. Шеър қудрати ҳақиқат, адолат қудратини ўқувчи руҳиятига олиб киради.

А. Орипов шеърда лирик қаҳрамон туйғуларининг ички драмасини ниҳоятда бир тенгсиз маҳорат билан яратган. Инсон руҳиятининг шундай қиёсиз бир ғам туйғусидан ёниб, кулга айланмаслик қудратини, инсондаги ироданинг ниҳоятда кучлилигини бадиий исботлашга интиланган. Бу шеърда ғамгин руҳнинг бениҳоя соф бир ҳолати манзараси чизилганки, натижада лирик қаҳрамон ҳис-туйғуларининг кучли пўртанаси тасвири ёрдамида шоир мақсадига тўла равшанлик берилган.

Агар А. Ориповнинг руҳий ҳолат соф манзараси, соф лирик пафос меваси дейилган шеърлари кўздан кечириладиган бўлса, шоир ҳеч қачон ҳаётида кечирмагандек тасаввур пайдо бўлади. Балрўшнолик кўрмагандек тасаввур пайдо бўлади. Балки бу шеърлар шоир ҳаётининг айрим кунлари кечирган оғир дамлари маҳсулидир. Мабодо, бу масалага макон ва замон диалектикаси нуқтаи назардан ёндашилса, уни шахс ва жамият характери ўртасидаги зиддиятлар кураши қонуниятлари билан изоҳлаш мумкиндир. Аммо қандай бўлишидан қатъи назар, шоир — давр фарзанди, унинг ижоди — яшанган жамияти кўзгуси. Шу боисдан А.Ориповнинг тушкун руҳият манзараси сифатида дунёга келган

ушбу соф лирик шеърини сунъий равишда давр руҳидан, жамиятда ҳукм сурган ижтимоий-сиёсий, маънавий масалаларда юзага келган чигалликлардан, муаммолардан айрича баҳолаш мумкин эмас. Шоирнинг руҳияти нурсиз дамларида яратилган шеърларидан яна биттаси:

Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси,
Танимни жунжитар оқшомги шамол.
Нега мунча ғамгин найнинг навоси,
Нега қалбим тўла ўкинч ва малол?¹²¹

деб бошланади. Унда лирик қаҳрамон кайфияти ниҳоятда ёмон. Унинг қалбида йилт этган нурнинг изи йўқ. Руҳиятини, ҳатто, шуурини зулмат қоплаган. Аммо шоир ўзидаги бу ҳолатнинг пайдо бўлиш манбаларини аниқ айтолмайди ёки айтишни истамайди. Ҳатто, ўзини ўраб олган табиий муҳитда ҳам руҳини кўтарадиган бирон-бир гўзаллик белгисини кўролмайди. Аслида ундай эмас. Баҳор кунларида табиат ўзининг гўзаллиги билан ҳар қандай инсон қалбини сеҳрлайдиган, руҳиятига олам-олам нур олиб кирадиган даражада қудратли бўлади. Аммо лирик қаҳрамоннинг бундай гўзалликни англаши у ёқда турсин, унинг мавжудлиги ҳаёлига ҳам келмайди. У, ҳатто, шеърда шундай манзара яратганки, бу сўлгин манзаранинг баҳор пайтида бундай кўринишда бўлишини тасаввур қилишга инсон идроки ожизлик қилади. Шеърда эса бу нурсиз, сурурсиз манзара лирик қаҳрамон руҳий ҳолатига тамомила мос ва унда баҳорий гўзалликнинг изидан асар ҳам йўқ. Шу туфайли лирик қаҳрамон баҳор боғларида кезса-да, унинг руҳиятида куз палласи, "кузнинг ҳавоси".

Шоир лирик қаҳрамоннинг руҳан тушкун ҳолатини шу даражада истеъдод нури билан ёритганки,

натижада ўқувчининг ўзи ҳам ана шундай руҳий ҳолатга асир бўлиб қолганлигини сезмайди.

Атрофимда ётар ғариб бир виқор
Билмам, нега ўчди қалбим сафоси.
Нима ҳам қилардим, на иложим бор,
Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси.¹²²

Баҳор кунларида "ғариб виқор"нинг ҳам, "куз ҳавоси"нинг бўлиши ҳам ҳақиқатдан узоқ тасвир. Аммо бу масалани лирик қаҳрамон руҳий ҳолати билан боғлиқ ҳолда тасаввур этилса, у ҳақиқатга айланади. Бу ҳақиқат лирик қаҳрамонники, унинг руҳиятини. Шоир ана шу руҳият манзарасини бериш учун "баҳор кунларида кузнинг ҳавоси" бўлишини ўқувчи руҳиятига сингдиради ва уни ишонтиради.

А. Ориповнинг яна шундай шеърлари борки, улардаги лирик қаҳрамон руҳиятининг нурсиз манзараси ўқувчи руҳиятини янада чуқурроқ рангсизлантиради. Шоир ўз фикрлари билан ўқувчини инсон умрининг қисқалиги, ҳаётнинг ўткинчилиги масаласида кўпроқ ўйлашга мажбур этади. Гўё инсоннинг қисқа умрида кимнидир, ниманидир, ҳимоя этиш учун олиб борган курашлари, ғалабаю мағлубиятлари, қувончу дардлари — бари-бариси бир кун келиб, ўз қимматини йўқотадигандай туюлади. "Ўлдинг — ўчдинг" ибораси ҳақиқат бўлиб кўринади. Ўқувчи шоир билан биргаликда ҳаёт билан видолашаётгандай ҳис қилади ўзини. Дарҳақиқат, шундай. Шоир бошига тушган оғир қасаллик унинг руҳиятини сўнаётган шам сувратига солган, ҳаётдан умид узишгача олиб борган. Шоир руҳиятида ҳукм сурган бу ҳолат туфайли "Хайрлашув" шеъри дунёга келган. Шеър ниҳоятда бир тушкун руҳиятнинг сув-

¹²¹ Ўша асар. 173-бет.

¹²² Ўша жойда.

рати сифатида ўқувчи қалбида ғам, дарднинг акси бўлиб ўрнашади. Лирик қаҳрамоннинг она тупроғи, туғилган маскани дийдорига тўёлмай, уларни ташлаб кетишни ўзи учун кўтариб бўлмас ғам тариқасида ҳис қилиши, бу ҳисларнинг шеър сифатида суврат олиши шу даражада мураккаб руҳий жараённинг маҳсулики, уни ўқувчининг руҳан ва қалбан қабул қилиш ҳолатини тасвир этиш жуда мушкулдир. Айниқса, лирик қаҳрамоннинг шамол, кўёш, юлдузлар билан ғойибона мулоқоти, унинг руҳий оламида бош кўтарган бўронларнинг нидоси ҳар қандай қалбни қийнамай, руҳни йиғлатмай қўймайди. Ўқувчи тенгсиз бир меҳр билан ардоқлаган шоирининг бундай ҳолатидан нечун қайғурмасин?! Нечун унинг вужудига оралаган дардларини аритиш, руҳиятига янги парвозлар бахш этишда кўмаклашиш учун интилмасин?! Нечун шоир қалбининг:

Хаяжон бу — ўлим, кулфатдир — қўшиқ,
Қилг этган шамолдан титрамас юрак.
Унга энди на дард, на қувонч, на ишқ,
Балким тўнғиб қолган бир ором керак.
Бир ҳовуч кул эмиш отан қисмати,
Мен ҳам ёна-ёна тиндим ногаҳон.
Энди тилларимда видо ҳасрати,
Энди кўзларимга тийради раҳон.¹²³

деган "оҳларини лоқайд тингласин?! Йўқ, бунга ҳеч ким бефарқ қаролмайди. Истаса-истамаса, лирик қаҳрамонга дарддош сифатида ўқувчи ҳам ўртанмай қолмайди. Лирик қаҳрамонни қийнаган дард, умидсизлик уни ҳам ўртайди. Ўртада пайдо бўлган руҳий уйғунлик лирик қаҳрамонни ҳам, ўқувчини ҳам инсон умрининг мазмуни, моҳияти ҳақида чуқур ўйлашга, ҳаётни фалсафий мушоҳададан ўтказишга олиб келади. Шеърда ҳукм сурган руҳий тушкунлик

бир томондан, ўқувчига инсон умрининг қисқалигини уқтирса, иккинчи томондан, уни бефойда ўтказмасликка чорлайди. Учинчидан, ҳаётнинг инсон учун нақадар азиз ва лаззатли эканлигини уқтиради, унинг қадрини баланд тутишга, эъзозлаб яшашга даъват этади. Бу масалаларнинг барчаси ўқувчига лирик қаҳрамон қалбининг, руҳиятининг изтироблари орқали етказилади. Унинг ҳислари, ҳаяжонлари, туйғулари тўфонлари воситасида руҳиятига мухрланади.

А. Ориповнинг "Қирқ ёш", "Мени олиб кетинг" шеърлари ҳам юқоридаги шеърга ниҳоятда руҳдош асарлардир. Лирик қаҳрамон вужудини забт этган хасталик унинг руҳиятини ҳам забун этган ва мажруҳланиш даражасига етказган. Ҳаётдан умидини бутунлай узган шоир эҳтирослари ўқувчи қалбини ларзага солади. Унинг шеърларидан, руҳиятидаги товланишлардан қалбига қувват, руҳиятига парвоз олиб юрган ўқувчи дунёсини зулмат қоплагандай, бундан кейин ҳеч ким унга сеvimли шоири даражасида маънавий озик беролмайдигандай туюлади. Айниқса, "Қирқ ёш" шеъридаги:

Ким алам чекмабди умрида бир бор,
У мени англамас, англамас асло!
Ким ҳаққа тапнадир, ким меҳрга зор,
Мен унга умримни этгумдир фидо¹²⁴

сингари дардди ва ҳақиқатдан бино бўлган сўзларни бошқа ҳеч ким айтолмайдигандай из қолдиради ўқувчи қалбида ва тафаккур оламида. Дарҳақиқат, буни инкор қилиш мумкин эмас. Ҳозирги ўзбек шеърияти ҳали А.Ориповдек руҳан ва фикран теран шоирга эга бўлганича йўқ. Агар шоирда ана шу теранлик бўлмаганида, хаста руҳнинг соф бир ҳолатини бун-

¹²³ Ўша асар. 440-бет.

¹²⁴ Ўша асар. 442-бет.

чалик маҳорат билан мисралар бағрига ҳислар мўйқалами билан муҳрлаш қўлидан келавермас эди. Инсон борки, хасталик уни четлаб ўтмайди, шоир зоти ҳам бошқалар каби руҳан ва жисман беморликни бошидан кечиради. Бу вақтда одамзот ҳар қандай тушқун кайфият ва умидсизликка қўл беради. Қалбида туғилган сўлғин туйғуларини кимгадир изҳор қилгиси келади ва изҳор қилади ҳам. Шоир бўлса, албатта, шеър ёзади. Кўнглида пайдо бўлган тугунни бир-бир ечишга интилади, ўқувчида дарддошлик туйғусини уйғотади. Аммо А.Орипов лирик қаҳрамони билан ҳамдардлик қилган қалбнинг, вужуднинг руҳий ларзадан азобланиши, ҳаётнинг инсонга нақадар бевафолигидан қийналиши, табиий. Айниқса, "Мени олиб кетинг"... шеъридаги руҳий ҳолат тасвири билан танишиш ниҳоятда оғир. Ўқувчи кўз олдида севимли инсон сиймосининг ночор, ноилож, ожиз бир ҳолатда пайдо бўлишидан ҳам азобли ҳолат бўлмаса керак. Унинг қалбида тошаётган она юртга меҳр, ташналик, интизорлик, яқинларига етолмаганидан қийналиш туйғусига ошно бўлган руҳиятларнинг ҳолатини тасаввур этиш осон эмас. Айниқса, хасталик азобида қийналаётган, юртга нисбатан соғинч туйғулари оғушида ўртанаётган лирик қаҳрамоннинг: "Шаънимга ғажорлар бир сўз демасин", — деган илтижолари ўқувчи қалбига аримас дард бўлиб қуйилади. Лирик қаҳрамонни бундай азоблар гирдобидан олиб чиқиш қўлидан келмаслиги эса ўқувчини руҳан эзади. Шоирнинг:

Талпинган диёрим — у Ўзбекистон,
Сехрини айтишга борми ҳеч имкон!
Йўқ, ўзга юртларда беролмасман жон,
Мени олиб кетинг ўз диёримга.¹²⁵

¹²⁵ Ўша асар. 443-бет.

Инсон руҳиятининг бунчалар нурсиз манзарасини кўриш ўқувчига ҳам қанчалар азоб. Лирик қаҳрамоннинг она юртига, халқига садоқатли фарзанд сифатидаги туйғулари ниҳоятда таъсирчан ва самимийдир.

А. Орипов бу шеърларида инсон руҳиятининг маълум бир лаҳзадаги соф ҳолати манзарасини маҳорат билан чизган. Бу чизгилар рангининг бениҳоят тиниқлигидан ўқувчи бошқа бирон бир шеърда ҳеч қачон унга ўхшаш бўёқлар пайдо бўлишига ишонмайди. Шеърларнинг руҳиятнинг соф манзараси эканлигига шубҳа уйғотмайдиган хусусияти шундаки, ундаги руҳий тасвирга бошқа туйғулар тасвири аралаштириб юборилмайди. Фикр оқимининг бошқа томонга бурилиши ёки бу оқимдан майда ирмоқчалар ажралиб чиқиши ва руҳиятнинг шеърга муҳрлар наётган манзарасида хиралик ёки англабмайдиган ранглар аралашиб қолиш ҳоллари кўринмайди. Лирик қаҳрамон вужудини куйдираётган руҳнинг фарёди, қалбнинг оҳи ўқувчи дилига борлигича кириб келади ва уни ҳам шу ҳолатга солади.

Агар юқоридаги шеърлар диққат билан кузатилса, уларда ҳислар, туйғулар драмаси ниҳоятда кучли ва уларнинг тасвири ҳам бениҳоя ёрқин. Шоир ана шундай тасвир жараёнида лирик қаҳрамон ҳаётининг бутун мазмунини, кечирган умрининг тўлиқ манзарасини ўқувчига аён этади. Натижада, ўқувчи кўз олдида лирик қаҳрамон руҳиятининг ёрқин тасвири, у яшаб ўтган умрининг аччиқ ҳақиқатлари намоён бўлади. Бу эса шеърда психологик тасвир маҳоратининг, бадиий ифоданинг юксаклигини кўрсатади.

Юқорида А. Орипов ва О. Матжон лирик қаҳрамонининг ижтимоий ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатларидан ларзага тушган руҳиятининг шеърдаги тиниқ манзаралари билан биргаликда муҳаббат туйғусининг инсон қалбига олиб кирадиган ҳам нурли,

ҳам нурсиз ранглари ва оҳангларида пайдо бўлган, шаклланган қарашлари билан яқин муносабатда бўлди. Аммо ҳар иккала шоир лирик қаҳрамони ҳаётга муносабатларида ўз ўрнига ва даражаларига эгадирлар. А. Орипов лирик қаҳрамонига муҳаббат ботида ҳам кўпинча омадсизлик йўлдош. Унинг ҳам қалбини О. Матжон лирик қаҳрамонидаги сингари бокира муҳаббат забт этади. Аммо у муҳаббатнинг нурли, пок сиймоси билан руҳан кўришган вақтда ҳам уни доимо нимадир безовта этиб туради. Ҳаёт ундан ниманидир қизганиб, нимагадир уни зор қилаётгандай туюлади. Унинг лирик қаҳрамони тоза муҳаббатини бағрига босолмай фарёд чекади. Омон Матжон лирик қаҳрамони ҳам муҳаббатига осонликча етиша олмайди. Унинг ҳам қалбига ташриф буюрган муҳаббат руҳиятига ипак қанотлар бахш этиб, уни нурафшон оламга парвоз эттиради. Лекин муҳаббат йўллари раво кўролмаган қалб, руҳ парвози бирдан тўхтаб қолади ва у ҳижрон тоғининг ўткир қирраларига урилиб, яраланади. Ана шу пайтда ўқувчи ярадор руҳнинг манзараларига дуч келади ва ўз руҳининг ҳам қалбидаги нурсизликдан азобланиётганлигини ҳис қилади. Аммо шоир лирик қаҳрамони руҳиятига малҳам излаб топади ва уни яна висол водийсининг гуллар ва ифрлар билан ясанган гўшасига олиб чиқади. Бунда шоир лирик қаҳрамон руҳияти тасвирига шундай ранглар излаб топадики, ўқувчи уларнинг камалак ранг жилоси сеҳрида қолиб кетиши мумкин.

Рауф Парфи лирик қаҳрамонининг руҳий ҳолати соф манзаралари А. Орипов ва О. Матжон лирик қаҳрамонлариникидан бутунлай фарқ қилади. Бир пайтлар Асқад Мухтор: "Рауф Парфи — яралари очик шоир", — деган эди. Ана шу очик яралар, дардларни Р. Парфи шеъриятидаги фожиавийлик ва ғамкашликнинг нишонлари деса, хато бўлмайди. Р. Пар-

фининг руҳий дунёсига йўл топиш осон эмас. Чунки у жўн фикрлаш, шеърни саёзликка хизмат қилдиришни мутлақо ёқтирмайди. Унинг фикр ва мушоҳада тарзи, образли топилмалари, тасвир усуллари чиндан ҳам мураккаб. У "поэзияда мураккаб ва динамик метафоралар усулини" (Асқад Мухтор) танлаган. Унинг тахайюл дунёсидан аниқликдан кўра сирлилик, соддаликка нисбатан мураккаб қарашлар кўпроқ ўрин олган. Лекин Р. Парфи шеърияти бағрига чуқурроқ кириб бориб, лирик қаҳрамони руҳий дунёси билан яқиндан ошно бўлинса, мураккаблик "тугун"лари аста-секин ечилиб, ҳаёт ҳақиқатларининг тиниқ аксини кўриш қийин эмас.

Масалан, мана бу мисраларга эътибор берайлик:

Мен кимнидир куттайман маҳзун,
Мен кимгадир йиғламоғим шарт.
Танҳолик-ла турибман ўзим,
Менинг билан биргина зулмат.¹²⁶

Бу ерда лирик қаҳрамон ҳолатида умумийлик ранглари устун, унинг ҳаракатларида мавҳумлик ҳукмрон. Лекин мақсад аниқ. Аммо унинг руҳиятини зулмат қоплаган. Бу қандай зулмат ва унинг манбаи қаерда?! Биз лирик қаҳрамон руҳий ҳолатининг сирларини кашф этиш учун зулмат униб чиққан заминни топмоғимиз шарт. Бунинг учун ўқувчи лирик қаҳрамонга эргашишга, унинг қалбини тинглаш ва руҳий дунёсига кўзгу бўлишга мажбур. Лирик қаҳрамон руҳияти нурдан маҳрум. Шу боисдан "Қоронғида бўлтайман адо", деб фарёд қилади. Унинг учун олам гўзаллигидан жудо бўлган. Ҳатто, кўнги-роқлар садоси унга машғум гўзаллик бўлиб туюлади. Шарқираб оқаётган ариқ кўзларига шиллиқ қуртдай кўринади. Осмон эса шунчалар сариққи, бунчалар

¹²⁶ Парфи Р. Қайтиш. Тошкент, 87-бет.

"Совуқликни қайлардан олган?". Ой ҳам "ҳаёсиз, шундоқ яланғоч, кимни алдаб балқиб боради". Мана Р. Парфи лирик қаҳрамоннинг қарашлари ва унинг ҳаёт, аниқ қилиб айтганда, яшаётган жойи ва муҳити ҳақидаги тасаввури. Бу тасаввур сўзсиз, нуридан, навосидан айрилган руҳиятга мансуб. Агар бу руҳиятга нур ва наво қайтса, унинг учун кўнғироқлар жарангидан ёқимли, тўлиб оқаётган ариқдан завқли, толдан бошқа сирдош, осмондан мусаффо, ойдан гўзал нарсанинг бўлиши мумкин эмас. Хўш, лирик қаҳрамон руҳиятидан бу нур ва навони ким шафқатсизларча ўғирлаган? Жавобни лирик қаҳрамоннинг ўзи беради:

Тутаб борар тун янглиғ тоқат,
Сахарларга бергайман ҳисоб,
Қайга кетди, қайга муҳаббат,
Юрагимда анланмас азоб.¹²⁷

Кўринадики, Р. Парфи лирик қаҳрамони руҳий дунёсига ўқувчини бирдан олиб кирмайди. Аввало, руҳий изтироблардан сўз очади, аммо у ҳали жумбоқ шаклида кўринади. Ўқувчи эса "анланмас азоб"нинг нималигини билгунча анча "азобланади". Аммо шеърдан олган маънавий озиқ, гарчанд у оғриқли бўлса-да, ўқувчини "азоб" дан бир қадар халос этгандай бўлади.

Р. Парфи руҳиятининг яна шундай бир соф ҳолатларини шеърда муҳрлайдики, унда руҳий зиддиятлар гирдобига тушган инсон қалбининг манзаралари акс этади. Гўё булар лирик қаҳрамон яшаб турган муҳитнинг зиддиятларидан пайдо бўлгандай. Дарҳақиқат, инсон яшаб турган жамиятининг, муҳитининг таъсиридан ташқарида туролмайди. Уни қандай туйғулар қувонтиради-ю, қайсилари вужу-

дига, руҳиятига ларза олиб киради, буларнинг бариси ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётнинг бево-сита таъсиридан ташқарида содир бўлолмайди.

Инсон ҳаётида шундай даълар бўладики, у кенг оламга сифмаётгандай, дунё уни сиқиб келаётгандай, жонини қўярга жой тополмайдигандай ҳис қиладигани. Бунинг боиси, балки унинг шахсий ҳаёти, балки ижтимоий фаолияти билан боғлиқдир. Аммо қандай бўлишидан қатъи назар, инсон сифатида унинг қалбида, руҳиятида норози туйғулар ғалаён кўтаради. Бу ғалаённинг исмсиз сабабларини туйган инсон дунёда адолатнинг шунчалар ночорлигидан ҳасрат чекади. Р.Парфининг битта шеърда ана шундай ҳолатга тушган инсон руҳиятининг соф бир манзараси мавжудки, унда бошқа ранглар — ижтимоий-сиёсий ҳаёт зиддиятлари очиқ аралашиб юрмайди. Лирик қаҳрамоннинг телбаларча дунёга назар ташлаш ҳолати ёрқин рангларда ифодаланади. Уни "телба" аҳволга солган воқелик лирик қаҳрамон руҳияти тасвири фониди ўқувчига мантиқан ўзини таништириб боради. Зийрак ўқувчи ана шу мантиқ ёрдамида ҳаётдаги қарама-қарши қутблар ўртасидаги зиддиятлар ҳақида ўз хулосасини чиқаради ва лирик қаҳрамон ҳолатининг барча илдиэларидан руҳан хабар топади.

Чумолича эмасдир инсон,
Шарпалардек беадад тақдир.
Ёлғон, ёлғон, ҳаммаси ёлғон,
Одамлитим ёлғондир, ахир?!¹²⁸

Шоир нега шундай хулосага келди? Бу ерда лирик қаҳрамонни шахсий ҳаётдаги маънавий зарбдан кўра, ижтимоий ҳаёт етказган азоблар қийнаётгандай. Ҳаёт бешафқатлигини ошкор этган пайтда

¹²⁷ Ўша асар. 88-бет.

¹²⁸ Ўша асар. 93-бет.

кўпдир ҳаётдан, Келмади, келмади, келмади", — деган сўзлари ўзининг куйган дилига таскин бергандай ёки уни тақдирга тан беришга ундагандай бўлади. Баъзан бу манзара исён билан вужудни тарк этган руҳнинг ҳаёт зарбаларидан зада бўлган, ночор ҳолда бошқадан ўз жойига қайтиш ҳолатидай туюлади. Аммо бу руҳ қайтган тақдирда ҳам ўзининг соф ҳолатини йўқотмаган бир тарзда вужудга қайтади.

Р. Парфи бошқа бир шеърида жамият зиддиятлари билан мурасага киришган руҳиятидан норози оҳангда: "Руҳимда муаллақ жимлик безабон", — деб ҳайқиради. Чунки унинг лирик қаҳрамони руҳиятига сукунат ҳукмини ўтказишини ҳеч қачон истамайди. Юқоридаги шеъридаги сингари руҳининг исёнларидан кечиб, армон билан қолиб кетишига тамоман қарши. Илло, у ҳаётнинг қизиги, умрнинг мазмуни курашиб яшашда деб билади ва шунинг учун сукунатга қарши бегоҳларча исён бошлайди. Шоир лирик қаҳрамонининг сукунат оралаган қалбидаги туйғулар портлашини шундай ёрқин акс эттирганки, ўқувчи қалбига ўша портлашнинг ларзаси кўчмай қолмайди. Куйидаги мисраларда ҳаётдан саодат излаган лирик қаҳрамон руҳий исённинг ранглари ниҳоятда қуюқ:

Зарба гали сенда, майли, кўрай мен.
Овоз бер, қайдасан, ўлмас тоқатим.
Ё сукунат кафанига ўрай мен...
О, саодат, йўқ менинг саодатим.¹³²

Ҳаётнинг барча ўйинларига сабр-тоқат билан чидаган лирик қаҳрамон бу гал тоқатига тоқат тиламайди, балки ундан зарба кутади ва шу зарбанинг ўзини руҳий бедорлик ҳолатига олиб киришини ис-

тайди. Зеро, руҳан мудраган инсон ҳаётида сукунатнинг қанот ёзиши унинг мудроқ руҳини бутунлай мажруҳ этиши мумкин. Шу боисдан шоир лирик қаҳрамон вужудига галаён солиб, унинг руҳиятига исён олиб киради. Бу исён, табиийки, шоир истаганидай, мудраган руҳларни уйғотиши ва инсон саодати учун курашга чорлаши лозим:

Ёрилтош, эй, ёрилтош ёрил, ахир.
Ўлимнинг қошида ёрил, айт, бақир,
Чақмоқларга айлан энди, сукунат!¹³³

Шеърда лирик қаҳрамон қалб кечинмалари ниҳоятда теран очилган. Унинг ҳислари — туйғулари оламида ҳамиша пўртанали ҳолат ҳукмрон. У инсон умрини бемазмун қилгувчи сукунатни қалбга, руҳга киргизмаслик тарафдори. Чунки у шоир фикрича инсон заволига, ҳаёт заволига хизмат қилиши мумкин. Шунинг учун у имкони борича лирик қаҳрамонни, шу баҳона ўқувчисини, унинг тимсолида эса инсониятни сукунат комидан асраш туйғуси билан ёнади.

Кўринадикки, Р. Парфи лирик қаҳрамони инсон руҳиятига ўз таъсирини ўтказа билиш қобилияти жиҳатидан ҳар бир сўз санъаткорининг бадий маҳорати, тафаккур тақомили, мушоҳада қувватининг даражалари билан боғлиқ ҳолда ўзига хос бир тарзда кўзга ташланадиги, улардан маънавий озиқ олиш ўқувчининг иқтидори ва руҳий бедорлигига боғлиқ.

Демак, соф лирик пафос маҳсули — руҳий ҳолатнинг соф манзаралари ҳисобланмиш шеърларда лирик қаҳрамон ёлғизлик "сахнида" ўзини намоён этади. Бундай ҳолатда у қийнаётган воқеа-ҳодисанинг айнан ўзини эмас, балки унинг таъсирида уйғонган туйғуларини, руҳиятида пайдо бўлган изти-

¹³² Ўша асар. 159-бет.

¹³³ Ўша жойда.

робларни назаридан ўтказади. Ана шу ҳолатдан туғилган шеърлар инсон руҳиятининг соф ҳолати манзаралари сифатида кучли таъсир қувватига эга бўлади ва улар соф лирик пафоснинг меваси ўлароқ, ўқувчи дилини ўзига жалб этади.

Хуллас, ушбу бобда илгари сурилган фикрлар умумлаштириладиган бўлса, 70—80-йиллар шеъриятида психологик тасвир ниҳоятда теранлашган. Бу лирик қаҳрамоннинг ижтимоий адолат учун олиб борган курашлари тасвирида жуда яхши кўринади. Ундаги маънавий-руҳий фаоллик тарих, замон ва келажакни Ватан ҳамда миллат тақдири нуқтаи назаридан уйғунлаштиришда намоён бўлади. Мана шу уйғунлик замирига унуттирилаётган тарихни таянч нуқтасига айлантириб, халққа ўзлигини танитиш, уни ҳақиқий эрк ва истиқлол учун курашга ҳозирлаш, келажак авлодни комил инсон даражасида тарбиялаш учун маънавий замин тайёрлаш муаммоси сингдирилди. Ва ана шу жараёнда бу масалалар, албатта, Ватан, халқ мустақил бўлгандагина амалга ошиши мумкин деган гоё мантиқан илгари сурилди. Шўро мафкураси жамият вужудига чуқур илдиз отган замонда давр руҳини янгилаш учун куршиш жасорати миллат ва шеърият тарихининг исёнкор саҳифаларини ташкил этди.

Ҳаёт ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантириш, шеърият олдида жамият ва шахс орасидаги зиддиятлардан кўз юммасдан, уларга нисбатан лирик қаҳрамон руҳий муносабатини акс эттиришни талаб қилди. Натижада, лирик қаҳрамон руҳиятида уйғонган исённинг илдизларини очишга интилиш яхши самара берди. Бу илдизларнинг "Ватан нима, миллат нима, эрк нима" лигини (Х. Даврон) чуқур англаган қалблардан, руҳиятлардан озиқланганлиги шеърият ривожига замин бўлди.

ХОТИМА

XX аср ўзбек шеърияти асрлар давомида сайқаланган, гўзаллашган, инсон руҳиятининг ниҳоятда тоза ва теран булоқларидан озиқланган шеъриятнинг давомидир. Шу билан бирга айрим даврларда гоёвий-бадий жиҳатдан камбағаллашган, баъзан эса ниҳоятда бойиб, руҳан устиворлик касб этган шеърият ҳамдир.

Мумтоз адабиётимиз тажрибаларидан аёнки, шеъриятнинг маълум танаффусларини эътиборга олмаганда, у ҳеч қачон руҳий исёндан айрича яшай олмаган. Сабаби шеърият ва ҳаёт ўртасидаги муносабатларда ҳаммаша мувозанат бир хилда бўлмаган. Зеро, ҳаёт ҳар доим ҳам ўз-ўзидан бир меъёрда давом этмаган. Ҳаётдаги қарама-қаршилик, зиддият ва баланд-пастликлар, ҳеч шубҳасизки, инсон қисмати, қалби ва руҳига ҳам ўзининг таъсирини ўтказади. Ҳақиқий шеърият эса буларни ниҳоятда сезгирлик билан англайди ва уларни турли шаклларда образли тарзда акс эттиради. Шеърият, энг аввало, руҳият кўзгуси ўлароқ, инсон онги ва қалбида чуқур таассуротлар ҳосил қилади. Шунинг учун ҳақиқий шоирлар ҳар қандай шароитда ҳам қалб ва руҳоният тасвирларига алоҳида аҳамият беради. Бу фикрнинг исботи сифатида XX аср ўзбек шеъриятининг буюк вакили Чўлпон ёки унинг издоши Ойбек ижодиётини эслатиш мумкин. Чўлпон ва Ойбекнинг лирик қаҳрамони ўзига хос ибратли томонлари билан бирга, айрим чекланган хусусиятларига ҳам эга, албатта. 20-йиллар ўзбек шеъриятининг руҳий-психологик тасвир йўллари ва усулларида янгилик ҳамда оригиналлик кўзга ташланади. Чунки ўша йилларда шеъриятда ҳам ўз кучига ишонч, адолатсиз тузум зулми ва ноҳақликларига қаршилик кўрсатиш қуввати мавжуд эди. Шунинг учун у якраглик, замо-

насослик, муросабозлик тамойилларига ён бермаган ва бу ҳодисалар шеърятда ўз аксини топган.

30-йилларга келиб, адабиёт, жумладан, шеърят инсон қалбидан, руҳиятидан бир қадар узоқлашиб кетди. Унинг ҳаёлини етиб бўлмас, саробсифат ҳақиқатлар, ҳаёлда шаклланган, ҳавоий воқеа-ҳодисалар банд этди. Шўро тузуми ва сиёсати бадиий адабиётнинг қўл-оёқларига шундай кўринмас кишанлар урдики, у ўзлигини эсдан чиқаргандай, сиёсат чизигидан чиқолмай қолганлигини идрок ҳам этолмайдиган бўлиб қолди. Натижада, унинг лирик қаҳрамони инсоннинг руҳ ва қалб оҳангига эмас, зоҳирий оламнинг ҳар турли ўткинчи садоларига маҳлиё бўлди. Ҳатто Чўлпон, Ойбек сингари шоирлар лирик қаҳрамонлари ҳам янги-янги қурилишлар самараси, завод-фабрикалар ютуғи, социалистик қишлоқлар жамоли, бахтиёр ишчи ва деҳқон камолини куйлашга киришди. Мамлакатда юз берган очарчилик, оммавий қатағон ҳам бу давр шеърятини лирик қаҳрамонининг кўтаринки кайфиятига маълум вақтгача таъсир кўрсата олмади.

30-йилларнинг охирига келиб, шеърятимизда лирик қаҳрамон яна руҳан жонлана бошлади. Ойбекнинг "Наъматак", Ҳ.Олимжоннинг "Ўзбекистон" сингари шеърлари лирик қаҳрамонлари руҳиятида нурли нуқталар пайдо бўлди. Уларни сиёсатнинг қизил гирдобидан гўзаллик, эзгулик, она ер ва она халққа меҳр туйғуси халос этган эди.

Уруш йиллари қаҳрамони олдинги даврларникидан бутунлай бошқача руҳият ва дунёқараш билан яшади. Аммо бу "буюк" Сталин ва коммунистик партияга ҳамду сано айтиш, ўзининг уларга бўлган ишонч ва садоқатини изҳор қилиш билан бирга у она-Ватан ва унинг озодлигига бўлган ташналигини ҳамма нарсадан устун қўйди. Бу борада Ойбек лирик қаҳрамони руҳий ҳолати ранглари ҳақида узоқ

гапириш мумкин. Бу руҳият манзараларида урушнинг қора ранглари шунчаки қоришмаган. Бу рангларнинг кўлкаси, аввало, лирик қаҳрамон қалбидаги, руҳиятидаги нурларни четга суриб, ўз мавқеини тиклагандай туюлади. Натижада, лирик қаҳрамон кайфиятидаги нурсизлик ўқувчи руҳиятига таъсир ўтказади. Аммо лирик қаҳрамоннинг бу ҳолатдан қутулишга жиддий интилаётганлиги англашилиб туради. Ана шу интилишнинг мантиқан зуҳурланиб туриши шоир лирик қаҳрамонини ўқувчи қалбига янада яқинлаштиради. Чунки у галаба бизники, албатта, унга эришмоғимиз шарт деб ҳайқирмайди. Балки у ҳазин, шикаста руҳ манзарасини шундай теранлик билан чизадики, ана шу маҳзунлик кайфиятининг ҳаётини маъноси ёришиб, ўқувчи руҳиятига ишонч бағишлайди. Маълумки, уруш йилларида халқимиз руҳиятига очлик, қирғин, қувғинларнинг оқибатлари ўз аксини муҳрлаб турган. Бу ҳолат ҳар бир қалбни умид, орзу, интилишдан бегона қилиш ўрнига, аксинча, уни ўзида терең асрашга ундаган. Чунки эл-юрт, Ватан, халқ озодлиги инсон учун ҳамма нарсадан устун турувчи олий неъматдир. Ойбек лирик қаҳрамони руҳиятидаги ана шу неъматга интиқлик, ташналик рангларини ниҳоятда улуғвор ва устивор яратадики, бу мантиқан фикрлаш қобилиятига эга бўлган ҳар бир ўқувчи қалби ва руҳияти билан уйғунлик касб этади.

Уруш даври шеърятини лирик қаҳрамони ҳақида ўйлаганда Ғ.Ғулом, Ҳ. Олимжон, Миртемир, Уйғун, Зулфия шеърятининг лирик қаҳрамонларини эътибордан соқит қилиш асло мумкин эмас. Улар руҳиятига уруш солган изтироблар ранги ниҳоятда маҳзун. Аммо уларнинг ҳам галабага етиш туйғуси ҳаммаша сафарбарликка чорлаб турган.

Урушдан сўнг ва 50-йилларда дунёга келган лирик қаҳрамон руҳиятида яна кучсизлик ва нурсиз-

лик бошланди. Шеъриятда конфликтсизлик назари-ясининг мевалари — мақтов, олқишбозлик кайфияти юқорига қалқиб чиқди. Ишчи ва деҳқон ютуқларидан ҳамда социализм тантанасидан сўнг коммунизм қуриш йўлида қучилаётган зафарлардан ифтихор садоси шеърият бағрини тўлдириб юборди. Аммо ана шу "ютуғу зафар"ларни ўз меҳнати билан юзага олиб чиққан оддий, меҳнаткаш инсоннинг қалб кечинмалари, руҳиятида кечаётган жараёнлар ҳақида ўйлаш шеъриятга ётлашиб қолгандай бўлди. Бундай мантикий мушоҳада қилиш қобилиятидан айри тушган лирик қаҳрамоннинг дунёга келиши, шеъриятни яна бир карра камбағаллашишига сабаб бўлди. Зеро, инсонга руҳий озуқа беролмайдиган ҳар қандай шеърият ҳақиқий шеърият бўлолмайди. Демак, бу давр адабиёти, ҳаёл ва ҳаётнинг бошқа-бошқа нарсалар эканлигини маълум даражада назардан қочирган адабиёт бўлди.

- 50-йиллар охири, яъни шахсга сиғиниш оқибатларининг фош этилиши шеърият кўксига қисқа муддат бўлса-да, илиқ шабадалар тетиши учун йўл очди. Ана шу даврдан бошлаб, айниқса, 60-йилларнинг ўрталарига келиб, шеъриятда руҳий уйғониш бошланди. У ўз бағридан аста-секинлик билан баландпарвоз, ҳаётдан узоқ қарашларни, туйғуларни сиқиб чиқаришга ҳаракат қила бошлади. Шеърият ўзининг инсон ва унинг қалби, руҳий дунёсини кўйлаш, тадқиқ этишдек бурчини ҳис этган ҳолда ўзлиги сари интилиш йўлини танлади. Натижада, унда инсон руҳиятининг, қалбининг манзаралари яна аксини топа борди. Бу даврда шеърият майдонида кўриниб қолган Э. Воҳидов, А. Орипов, Р. Парфи, О. Матжон сингари шоирлар лирик қаҳрамонлари руҳиятининг ҳақиқатга талпиниш, гўзалликка ташналик, ҳаётни теран англаш ва уни бадиий тадқиқ этишга интилиш туйғуларининг устиворлик касб

этганлиги ўзбек шеъриятининг уйғониш палласига кирганлигидан дарак берди.

Шеърият уйғониб, аввало, нимани таниди? — деган саволнинг туғилиши, табиий. Шуни айтиш керакки, бу даврда шеъриятнинг таниган ва интилган илк неъматлари ҳақиқатнинг таъми бўлди. Бу йўлда лирик қаҳрамонга аввалги даврларда тансиқлик қилган жасорат отлиғ исёнкор туйғу ёр бўлмоғи лозим эди. Лирик қаҳрамон ана шу туйғу билан яшай бошлагач, давр билан юзма-юз туриб, (А. Орипов) ҳақиқат ҳимояси ва унинг қаддини тиклаш учун курашга чоғланди. Инсон қалбининг энг нозик пардаларини, руҳиятининг ипак толаларини нурга солишга интилди. Натижада, шеърият яна инсонга хизмат қилишдек муқаддас бурчини ўташга киришди, инсон қалбининг кўзгусига айланди. Шундан кейингина шеърхон лирик қаҳрамон билан мулоқотга киришиб, уни ўзига энг яқин дардкаш сифатида қабул қилишга ўтди. Мана шу лирик қаҳрамон ва ўқувчи ўртасидаги руҳий уйғунлик ўзбек шеъриятини тараққиёт босқичига кўтарган бир омил эди.

70—80-йиллар ўзбек шеъриятининг балогат даври бўлди. Бу даврга келиб жамиятда сиёсий, иқтисодий, ижтимоий-маънавий таназзул юқори босқичга кўтарила бошлади. Бир томондан, энди бу ҳолатни пардалашга, таназзулга юз бурган сиёсатнинг ўзи ҳам ожизлик қила бошлади. Иккинчи томондан, халқни гирдобига олиб келаётган маънавий инқироз уйғоқ руҳиятларга исён оловини олиб кирди. Шахс руҳиятида бош кўтарган исён сиёсат юзидаги пардани олиб ташлаб, унинг асл моҳиятини фош этиш йўлини тутди. Жамиятда юзага келган инқирозлар илдизини очишга ҳаракат бошланди. Ҳар доимгидек, ўз аслини, бурчини унутмаган шеърият лирик қаҳрамони халқни уйғотишнинг, уни кўз очиб, тарихи ва бугунига назар ташлаш ҳамда

ҳақиқат билан юз кўриштиришнинг маънавий чораларини излашга тушди. Ана шу жараёнда лирик қаҳрамон тарих ва замон ўртасидаги уйғунликни таъминлашга интилди. Чунки бу уйғунлик халқ учун маънавий юксалиш йўлида жуда беқиёс хазиналик вазифасини ўташга қодир куч эди. Аввало, бу хазинадан шеъриятнинг ўзи баҳраманд бўлди. Бу баҳрамандлик ўз навбатида замондош учун, унинг маънавий камолоти учун хизмат қилди.

Шеърият, аввало, руҳий эркинлик учун курашди. Чунки руҳий эркин бўлмаган инсоннинг — шахсининг ҳаётда, жамият тараққиётида ҳеч қандай ўрни ва роли бўлмайди. Ана шу ҳақиқат давр шеърияти лирик қаҳрамони руҳиятида муқимлашди. Лекин ҳеч бир замонда ҳақиқатнинг қаддини ғоз тутиб, ўзлигини ҳимоя этишига йўл қўйилмаган. Шу боисдан инсоният бугуни ва келажаги учун курашишга йўл ахтарган ўзбек шеъриятининг 70—80-йилларда нега ўзини тарих паноҳига олганлиги ҳам ана шу ҳақиқат билан изоҳланади. Зеро, бу даврда жамиятни гирдобига тортаётган таназзулни ўз номи билан аташ, халқни очиқ-ойдин хушёрликка чорлаш мумкин бўлмаган. Олдинги даврлардагидек, сиёсат фақат коммунистик жамият қуриш, совет халқи деган атамага маҳкам ёпишган ҳолда миллат тушунчасини онгдан ташқарига суриб чиқариш, ҳар бир халқ ёки миллатга ўз урф-одатлари, миллий анъаналари, тили, Ватан тушунчасини унуттириш, жуда катта масофаларни қамраган кенгликни она-Ватан деб тан олдириш учун бугун кучини сарфламоқда эди. Бу эса ҳаммага — юрагида унутишга маҳкум бўлган Ватани, тили, миллий гурури йиғлаётган руҳият соҳибларига ниҳоятда малол келди. Улар пинҳона исён руҳи билан яшашга мажбур бўлишди. Мана шу мажбуриятдан қийналган руҳиятлар исёни ўзини тарих паноҳига олди ва замонни уйғотиш ҳамда қутқариш

сари отланди. Бу, албатта, энг аввало, шеърият қалбидаги ғалаён сифатида кўзга ташланди. Бундай шеъриятни яратишда Э.Воҳидов, А.Орипов, Р.Парфи, О.Матжон, У.Азим, Ш.Раҳмон, Х.Даврон сингари истеъдодларнинг хизмати катта бўлди.

Бу шоирлар тарихни қанчалик мададга чорлашмасин, замондошларини уйғотиш учун фидойилик қилишмасин, маълум маънода маънавий ғалабаларга эришишмасин, барибир ичдан чириган жамият ўзини инқироз ботқоғидан асрашга муваффақ бўлолмади. Тўғриси айтганда, бедор ва исёнкор руҳиятлар ҳам жамиятда озчиликни ташкил қилар эди. Натижада, жамият ва инсон, яъни шахс ўртасидаги зиддият ечимсиз қолиши хавфи пайдо бўлди. Ана шу ҳақиқатни ўз вақтида англаш баробарида бадиий адабиётдаги исён янада кучайди. Шеърият ўзининг барча имкониятларини ишга солган ҳолда, яъни тарихга мурожаат, миллий, адабий ва халқ оғзаки ижоди анъаналаридан фойдаланиш ёрдамида жамиятни инқироздан сақлаш йўллари излади. Қандай қилиб бўлса-да, она халқини миллат сифатида асраб қолиш учун курашди. Бу йўлдаги тазйиқ ва таъқибларга бардош берди. Миллат эркинлиги, мустақиллиги учун курашда ботиний сафарбарлик бошида турди.

Демак, XX аср ўзбек шеърияти лирик қаҳрамони турли даврларда турлича кайфият, руҳият соҳиби сифатида гоҳ курашчанлик, гоҳида мослашувчанлик характери билан намоён бўлган ва адабий жараёнда ривожланиш, баъзан эса турғунликнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган экан. Лекин қандай бўлишидан қатъи назар, шеърият жисми-жонида ҳамisha бир тола нур сифатидаги бурч, мажбурият ва масъулият ҳисси сира ҳаракатдан тўхтамади. Шеърият қайси даврда бўлмасин, қандай босим остида яшашга маҳкум этилмасин, ана шу бир тола нурни ўз бағридан ажратмади. Бу нур шеъриятнинг ўзлиги эди.

Хуллас, ушбу тадқиқот ўзбек шеърияти лирик қаҳрамони босиб ўтган йўлларнинг шўро тузуми даврини яхлит ўрганиш, унинг руҳий оламида турлича намоён бўлган манзараларни таҳлил қилиш ҳамда унга бугунги кун талаблари нуқтаи назаридан ёндашиш заминида пайдо бўлди. Ана шу жараёнда:

— лирик қаҳрамоннинг ҳар бир давр ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаёти билан муносабати ўрганилди;

— жамиятда кечаётган бўҳронлар, шўро мафкураси таъсирида лирик қаҳрамон руҳий дунёсида содир бўлган тушкун ёки исёнкор ҳолатлар аниқланди;

— шеъриятнинг ўзлигидан — ҳақиқатдан чекиниш ва яна ўзлигига — ҳақиқатга интилиш, руҳий уйғонишнинг сабаблари кўрсатиб берилди;

— лирик қаҳрамон тафаккурида тарих, замон, келажакнинг бир нуқтада уйғунлашуvidан дунёга келган руҳий манзаралар тасвирининг халқ, миллатни уйғотишдаги аҳамияти тадқиқ этилди;

— ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий муаммоларнинг чуқурлашуви оқибатида лирик қаҳрамон руҳиятида бош кўтарган исённинг илдизлари очилди;

— замондошининг давр ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётидан қоникмаслик туйғуларини, умуман, лирик қаҳрамоннинг мавжуд тузум қабоҳатларидан исёнга келган ҳолатларини маҳорат билан акс эттирган шоирларнинг тажрибалари мустақилликнинг, миллий истиқлолнинг маънавий асосларини яратишдаги жасоратлари сифатида баҳоланди.

Жумагул Жумабоева

XX АСР ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА ПСИХОЛОГИК ТАСВИР МАҲОРАТИ

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти
Илмий кенгаши томонидан наизга тавсия этилган*

Муҳаррир: М. Содиқова

Муассавир: Ш. Хўжаев

Тех. муҳаррир: Т. Смирнова

Компьютерда саҳифаловчи: Л. Абкеримова

Жумагул Жумабоева

Хоразм вилоятининг
Янгиариқ туманида
таваллуд топган. Хоразм
Давлат педагогика
институтининг ўзбек тили
ва адабиёти
факультетини
тамомлаган. 1975 йилдан
то шу кунга қадар
Ўзбекистон Фанлар
академияси Алишер Навоий
номидаги Тил ва адабиёт
институтида илмий
тадқиқот ишларини амалга
ошириб келмоқда.
Филология фанлари
доктори, 7 та китоб ва
юздан ортиқ илмий
мақолалар муаллифи.

